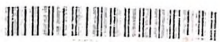

24

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय चरित्र

सं. क्र. ००

REFBK-0002727

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय चरित्र
सं. क्र. ४४

माला—पुष्प १ कें.

कै. श्रीं. रमाबाई रानडे

लेखक—उमाकांत.

सं. क्र. २२
२२-२२

प्रकाशक—वि. प. नागपूरकर,

हिंद-महिला कचेरी, मुंबई नं. ४

२४२७
श. क्र.

मुद्रक—रामचंद्र नारायण मंडलीक, बी. ए.

‘लोकमान्य’ प्रेम. २०७ गिरगांव मुंबई.

REFBK-0002727

सर्व प्रकारचे

न टेबल आहेत.

जानेवारी सन १९२५

किंमत एक रुपया.

समर्पण.

माझ्या कै. वा. सौ. थोरल्या बहिनी

व

सौ. धाकटी चुलतबहिण

यांच्या पुण्यस्मृतीस.

उमाकान्त.

चुकीची दुरुस्ती.

प्रकरण ५ वें, पान ९४.

“न्यायमूर्तींनी आपल्यामागे स्थावर जंगम मिळून अंदाजे १ लक्ष ९४ हजार रुपयांची इस्टेट ठेविली. यापैकी आपले बंधु श्रीपादराव व जीळकंठराव यांना प्रत्येकी पंचवीस पंचवीस हजार रुपये दिले. आणि ५० हजार रुपयांचा ट्रस्ट करून रमाबाईंना त्याचे सोल ट्रस्टी नेमिले. ह्या ट्रस्टने व्याजांतून अनेक संस्थांना वार्षिक देणग्यांचा क्रम चालू ठेविला. रमाबाईंच्यासाठी त्यांनी लोणावळें येथील त्यांचा रहाण्याचा बंगला व तेथील मिळकत ठेविली; आणि त्यांच्या मोठेपणाच्या दर्जाला शोभेसा खर्च घर्म वगैरे करण्याची तरतूद करून ठेविली होती. आपल्या सावत्र बंधूचा मुलगा नानू यास दत्तक घ्यावा असें सांगितलें; आणि त्यांच्या केवळ आज्ञेनुसार १९०२ साली रमाबाईंनी त्याला दत्तक घेतलें.”

प्रकरण १३ वें.

“घरखर्चाकरितां ठेविलेले ३६०० रुपये मृत्युपत्राप्रमाणें दत्तक मुलाकडे गेले. त्यांचें स्त्रीधन ...” वगैरे माहिती विश्वसनीय नसल्याचें समजतें.

आभार प्रदर्शन.

आज 'हिंदमहिला पुस्तक माले'चे पहिले पुष्प आमच्या वाचकांच्या हाती देण्यास आम्हांस आनंद वाटत आहे. सत्कार्य हाती घेतले की, मदत स्वयंस्फूर्तीने मिळू लागते याचा अनुभव हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचे ठरविल्यापासून आम्हांला आला व त्यामुळेच हे पुस्तक वाचकांच्या हाती उशिरा पडत आहे. पुस्तक लिहावयाला सुरवात झाल्यावर अधिकाधिक माहिती हाती येऊ लागल्यामुळे हा उशिर झाला आहे. हे पुस्तक ता. २६--१०--२४ लाच प्रसिद्ध करण्याची तयारी केली पण शेवटी ह्या मार्गात इतक्या काही अडचणी उपस्थित झाल्या की एका संकटांतून डोकें चर काढावे तों दुसरें संकट पुढें दत्त म्हणून हजर. चरित्र लेखक श्री. उमाकांत ह्यांचे आजारीपण, हिंदमहिला वर्तमान पत्रावरील एक कौटुंबिक आपत्ती, व श्री. काशीबाई कानिटकर ह्यांच्या एकुलत्या एका कन्येचे पती व इचलकरंजी संस्थानचे प्रजाप्रीय युवराज यांचे अकाली निधन, अशा ह्या अडचणीच्या त्रिविध तापांत सांपडल्यामुळे गेल्या सप्टेंबरांत प्रसिद्ध होणारे चरित्र आज जानेवारी महिन्यांत वाचकांच्या हाती पडत आहे, याबद्दल वाचक आम्हांस क्षमा करतील अशी आशा आहे.

हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचे ठरविल्यावर कै. रमाबाई यांचे बंधु श्री. बाबासाहेब कुलेंकर यांना व न्यायमूर्ती रानडे यांचे चरित्रकार श्री. नरहर रघुनाथ फाटक यांना माहिती पुरविण्याची विनंति करतांच त्यांनी या कामी सर्व तऱ्हेची मदत आपले काम समजून केली आहे त्याबद्दल त्यांचे आभार मानण्यास आमच्याजवळ शब्द नाहीत. तसेंच कै. रमाबाई रानडे यांचे नातू श्री. देवदत्त यांनी आपल्या आठवणी दिल्या आणि औरंगाबादेच्या मुलींच्य

बालेने आपला रिपोर्ट पत्र पाठवितांच त्वरित पाठवून दिला याबद्दल आम्हीं त्यांचे फार आभारी आहोंत.

चरित्रलेखनाच काम 'हिंदमहिलें' तील एक लेखक श्री. उमाकांत यांनीं हौसेनें अंगावर घेतल्यामुळें हें पुस्तक इतक्या लौक्य हातीं देतां येत आहे. राणीचें राज्य सुरू झाल्यापासून महाराष्ट्राचें संसारांत जीं स्थित्यंतरें चालू आहेत त्या स्थित्यंतरांच्या पडद्यावर क. रमाबाई यांचें चरित्रचित्र कसें दिसत हें दाखविण्याचा श्री. उमाकांत यांनीं प्रयत्न केला आहे तो आमच्या वाचकांना आवडेल अशी आशा आहे.

कै. रमाबाईंचें चरित्र प्रसिद्ध करण्याचा मनोदय जाहीर करतांना कै. रमाबाईंच्या चरित्राचा आणि महाराष्ट्रांतील शिक्षणाच्या चळवळीचा अविभाज्य संबंध आहे असें आम्हीं म्हटलें होतें व या दृष्टीनें या चरित्राची पूर्तता करण्यासाठीं काहीं परिशिष्टें जोडण्याचा आमचा विचार होता; पण मूळ पुस्तकच मोठें झाल्यामुळें हा बेत रहित करावा लागला. तथापि ही माहिती नव्या पुस्तकांच्या रुपानें वाचकांच्या हातीं देण्याचा आमचा विचार आहे. कै. रमाबाईं यांच्यासंबंधींच्या काहीं आठवणी आमच्या हातीं आहेत व आणखी काहीं मिळतील. या आठवणी व चरित्रांत द्यावयाचीं परिशिष्टें यांचें सुमारे दीडशें पानांचें स्वतंत्र पुस्तकच 'हिंदमहिला पुस्तक मालें' तून लौकरच प्रसिद्ध करण्याचा आमचा मानस आहे.

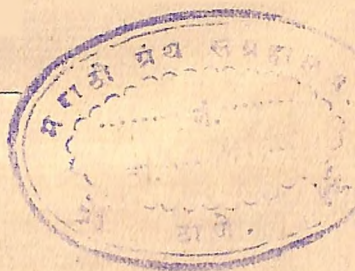
ह्या पुस्तकांचीं पुफें वाचून अभिप्राय देण्याची प्रो. फडके, श्रीमती जानकीबाई भट, सुबोध पात्रिकेचे संपादक श्री. वैद्य यांना विनंति केली व त्यांनीं हि ती मान्य केली याबद्दल आम्हीं त्यांचे अत्यंत आभारी आहों. श्रीमती काशीबाई कानिटकर यांचे आभार मानण्याचें काम आजच आम्हीं उरकून घेऊं इच्छित नाहीं. त्यांचा व 'हिंद महिले'चा ऋणानुबंध वाढावा अशी आमची फार इच्छा आहे. प्रस्तावना लिहून देण्याचें मान्य केल्याबद्दलचे

आभार जरी आम्ही मानून आज मोकळे होऊं इच्छित नाहीं तरी घरगुती आपत्तीत असतां हि त्यांनीं प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल त्यांचे आम्हीं ऋणी आहों.

पुस्तकाच्या छपाईवरून 'लोकमान्य' छापखान्यानें किती दक्षतेनें आणि हौसेनें काम केले आहे हें वाचकांच्या नजरेस येईल. लोकमान्यांतील मंडळींच्या नांवाचा उल्लेख करून आभार मानण्याची परवानगी नसल्यामुळे आम्हीं त्यांचे सर्वांचे एकत्रित आभार मानतो.

हिंदू महिला कचेरी }
बई नं. ४ }
ता. २८।१।२५. }

सौ. अवंतिकाबाई गोखले.

अभिप्राय.

न्या. राजडे यांचे चरित्रकार श्री. न. र. फाटक, बी. ए.

श्री. उमाकांत यांनी लिहिलेले कै. रमाबाई रानडे यांचे चरित्र मी आमूलग्र वाचले आहे. रमाबाई रानडे यांच्या निधनाला अद्यापि सहा महिने पुरे झाले नाहीत. इतक्यांत जेवढी माहिती मिळविता आली तेवढी मिळवून श्री. उमाकांत यांनी कै. रमाबाईंचे चरित्र महाराष्ट्रीय वाचकांसाठी तयार केले याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करावे तेवढे थोडेच होईल. रमाबाईंच्या चरित्राची सामग्री त्यांनी लिहिलेल्या 'आमच्या आयुष्यातील आठवणी' बाहेर अतिशय थोडी होती. परंतु 'कौशल्य आहे रचनत मोठे' या कव्युक्तीप्रमाणे उपलब्ध झालेल्या माहितीची मांडणी अत्यंत कौशल्याने करून श्री. उमाकांत यांनी आपल्या चरित्र विषयाला एक प्रकारचा अपूर्व नवेपणा आणला आहे व हाच या पुस्तकाचा विशेष आहे. या पुस्तकातून महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित स्त्रीसमाजाला पुष्कळ बोध घेता येण्यासारखा आहे व तसा बोध घेण्याची आज आवश्यकताहि आहे. पुस्तकाची भाषा मनोवेषक आणि हृदयंगम असल्याने सुरवातीपासून अखेरपर्यंत कंटाळवाणा भाग मुळीच आढळत नाही. श्री. उमाकांत यांनी महाराष्ट्रांतील चरित्र वाङ्मयांत एका चांगल्या पुस्तकाची भर टाकली असल्याने साक्षर महाराष्ट्राकडून त्यांचे उदार आश्रयाच्या रूपाने चीज झाल्याशिवाय रहाणार नाही असा भरंवसा आहे. सेवासदन, महिला विद्यापीठ आणि स्त्री शिक्षणाच्या सरकारी संस्था यामधील अभ्यासक्रमांत हे पुस्तक ठेवले जावे अशी माझी त्या त्या संस्थांच्या चालकांना श्री. उमाकांत यांच्या वतीने शिफारस आहे.

मुंबई,
ता. २४/१०/२४ }

न. र. फाटक.

हिस्लॉप कॉलेजचे प्रो० ना. सी. फडके, एम. ए.

श्री. उमाकांत यांनी लिहिलेलें श्रीमती रमाबाई रानडे यांचें चरित्र मी समग्र वाचून पाहिलें. या चरित्रापासून सर्वाना बोध घेण्यासारखा आहे हें तर खरेंच, पण रमाबाईंचें चरित्र विशेषतः महाराष्ट्रीय स्त्रियांना उद्बोधक व्हावयाचें असल्यामुळें चरित्रकारांनीं पुस्तकांत जी साधी, सरळ व रसाळ भाषा वापरली आहे तिच्याबद्दल ते अभिनंदनास पात्र आहेत. चरित्रांतील विविध प्रसंगांची मांडणीहि चांगली साधली आहे, व श्री. रमाबाईंच्या आयुष्यांतील कांहीं प्रसंगांच्या निमित्तानें एकंदर महाराष्ट्रीय संसाराविषयी जे सामान्य विचार चरित्रकारांनीं मधून मधून प्रगट केले आहेत तेहि मार्मिक आहेत. खरें शिक्षण कशाला म्हणावें, तें प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गातील अडचणी कशा कुशलतेनें दूर कराव्या, आणि शिक्षण व आपली आर्य संस्कृति यांचा विरोध असल्याचा भासहि लोकांना होणार नाहीं अशा कटाक्षानें आपलें वर्तन कसे ठेवावें इत्यादि गोष्टींचा सुलभ आणि सोदाहरण खुलासा आमच्या भागिनींना पहावयाचा असल्यास तो त्यांना श्रीमती रमाबाईंच्या चरित्रांत पहावयास सांपडेल, हेंच त्यांच्या आयुष्याचें रहस्य होय. हें रहस्य लक्षांत वागवून व तें शक्य तितकें स्पष्ट करण्याच्या धोरणानेंच चरित्रकारांनीं हें पुस्तक लिहिलें आहे हें जागोजाग स्पष्ट दिसून येतें. श्री. उमाकांत यांनीं यंदांच्या दीपोत्सवप्रसंगीं आपल्या भगिनीवर्गास हें चरित्र म्हणजे एक बहुमोल भाउविजेची भेट देऊं केली यांत संशय नाहीं. आमच्या भगिनींनीं या भेटीचा आदरानें स्वीकार करावा, व श्री. कर्वे यांच्या महिलाविद्यापीठासारख्या संस्थांनीं हें चरित्र आपल्य। क्रमिक पुस्तकांत अंतर्भूत करावें, म्हणजे स्त्रियांच्या उन्नतीस पोषक असें आणखी बाळगणें निर्माण करण्याचा श्री. उमाकांत यांचा उत्साह द्विगुणित होईल.

हिस्लॉप कॉलेज,
नागपूर ता. ११/१०/२४ }

ना. सी. फडके.

श्री. द्वारकानाथ गोविंद वैद्य, संपादक सुबोधपत्रिका.

श्री. उमाकान्त ह्यांनी लिहिलेलें श्रीमती रमाबाईसाहेब रानडे ह्यांचें चरित्र व त्यासच जोडलेल्या श्रीमती काशीबाई कानिटकर ह्यांनी लिहिलेल्या आठवणी व प्रस्तावना हीं प्रकाशकांनीं कृपा करून मला वाचावयास दिलीं. रा. उमाकान्त ह्यांस हें चरित्र लिहावयास त्यांची श्री. रमाबाईविषयींची आदर बुद्धीच कारण झाली. १९०२ सालीं जान्युआरी महिन्यांत गुरुवर्य डॉ. सर रामकृष्णपंत भांडारकर ह्यांनीं न्या. मू. रानडे ह्यांच्या धर्मपर व्याख्यानांसाठीं उपोद्घात लिहिते वेळीं रमाबाईंना “ पूज्य रमाबाई ” असें म्हटलें आहे. त्यावेळीं आयुष्यांतिल आठवणी लिहिण्याची मनःस्थिति रमाबाईंची नव्हती; सेवासदनाची शाखा पुण्यास स्थापावी हा विचार कोणाला सुचला नव्हता व स्वतः रमाबाई अज्ञातवासांत होत्या. सारांश, महाराष्ट्राला रमाबाई आज ज्या आदरणीय वाटत आहेत त्या आठवणीसारखें अलौकिक पुस्तक त्यांनीं लिहिलें व सेवासदनाच्या द्वारे त्यांनीं आपल्या कर्तृत्वाची ओळख महाराष्ट्रास करून दिली म्हणून, परंतु त्यापूर्वीच त्यांच्या आंगच्या अनेक गुणांमुळें डा. भांडाकरासारख्या वयोवृद्ध व आदरणीय गृहस्थांस त्या पूज्य वाटत. अशा विशेष कर्तृत्ववान व विशेष गुणी स्त्रीचें चरित्र रा. उमाकान्त ह्यांनीं महाराष्ट्रीयांस सादर केलें आहे. चरित्र लिहितांना मन पक्षाभिमानापासून अलिप्त ठेवण्याचा रा. उमाकान्त यांचा प्रयत्न प्रशंसनीय आहे. रमाबाईंची योग्यता कळावयास ह्या चरित्राचा उपयोग पुष्कळ होईल. चरित्राची भाषा साधी, विवेचन सरळ व रचना व्यवस्थित आहे. श्री. रमाबाई साहेबांचें हें चरित्र कांहींसे अपुरें व त्रोटक आहे असें वाटतें, हें येथें नमूद केलें पाहिजे. परंतु ही उणीव रा. उमाकान्त ह्यांनीं लिहिलेलें चरित्र पाहून पुढें मार्गें भरून निघण्याचा संभव आहे. श्री. रमाबाईंची योग्यता व त्यांच्या कार्याचें महत्त्व ह्यांची कल्पना प्रस्तुतचें चरित्र चांगल्या रीतीनें करून देईल, यांत कांहीं संशय नाहीं.

संपादक-सुबोधपत्रिका.

प्रस्तावना.

गेल्या ता. ३० जुलै रोजी सौ. अवंतिकाबाई गोखले यांनी श्री. कै. बा. रमाबाईसाहेब रानडे यांच्या चरित्राला मी प्रस्तावना लिहावी असा त्यांनी आपला मानस कळविला. त्यापूर्वी मी पुण्यास असतांना चि. रा. देवदत्तराव व चि. रा. राजारामपंत असे दोघे मजकडे आले होते व मी श्री. वहिनीबाईंचें चरित्र लिहावें अशी आपली इच्छा आहे असें त्यांनी सांगितलें. त्यांनी चरित्राची सामुग्री देण्याचें कबूल केलें व मीहि लिहिण्याचें कबूल केलें. नंतर वरील पत्र आलें व त्या पत्राचेंहि मी उत्तर होकारार्थी दिलें. 'हिंदमहिलेचें' चरित्र आपल्यापूर्वी तयार होईल असें वाटून त्याला अनुमोदन दिलें. चरित्र गेल्या अनंतचतुर्दशीला प्रसिद्ध होणार होतें; परंतु आक्टोबर २०-२१ ला माझ्या हातीं पडलें. त्यानंतर दिपवाळीची व संयुक्त प्रांतांतली दुर्गापूजा वगैरे सणाच्या गर्दीत मला त्याकडे पहाण्यास झालें नाहीं व ता. २९ ला अत्यंत अपरिहार्य कारणानें मला येथें यावें लागलें. त्यामुळें मला लिहिण्यास जितकी फुरसद मिळावी तितकी मिळाली नाहीं. आणि मनाचेंहि स्वास्थ्य नसल्यामुळें केवळ माझ्या अत्यंत प्रिय जेष्ठ भगिनीच्या करतांच मी हें काम करीत आहे.

हें चरित्र रा. देवदत्तरावांनी दिलेल्या सामुग्रीवरून व 'आयुष्यांतील' आठवणींवरून लिहिलें आहे. घरगुती स्वरूपाच्या गोष्टी सर्व आठवणींत आहेत. यामुळें त्याला आत्मचरित्राप्रमाणें महत्त्व आलें आहे. रा. उमाकांत यांनी अतिशय काळजीपूर्वक व सहानुभूतीचे भावनेनें हें लिहिलें आहे. भाषा साधी व भारदस्त असल्यामुळें वाचणाराला आनंद वाटतो. जसा कै. बा. रमाबाईसाहेबांचा स्वभाव प्रेमळ होता तशाच प्रेमभावानें चरित्र लिहिलें असल्यामुळें लेखकाच्या अगत्याची व निष्ठेची प्रचिती त्यांत येते.

त्यांच्या कांहीं कांहीं गुणांचा विशेष रीतीने उठाव झाला नाही असे वाटल्यावरून मी त्यांच्यासंबंधी चार ओळी या प्रस्तावनेस जोडल्या आहेत. रा. उमाकांतानीं चरित्र लेखनाच्या वेळीं आपलें मन अगदीं समतोल व निर्विकार ठेऊन चरित्र लिहिलें आहे त्यामुळे अतिशयोक्ति किंवा अंधभ्रडा हा दोष त्यांत आला नाही. जशा गोष्टी घडल्या तशाच त्या नमूद केल्या आहेत. आणि चरित्र लेखक असाच ताज्ज्याप्रमाणें समतोल असावा. नाही तर कांहीं गोष्टी विनाकारण कादंबरीवजा वाचकांच्या पुढें येतात. नाही तर ज्या गोष्टी जगापुढें यावयास पाहिजे असतात त्यांचा लोप होतो. ह्या दोषापासून रा. उमाकांत अलिप्त राहिले आहेत. वहिनीबाईंचें चरित्र म्हणजे प्रत्येक होतकरू हिंदकन्येचा आदर्शच आहे. पूर्वी थोर थोर स्त्रिया पुष्कळ होऊन गेल्या व त्या त्या काळच्या स्त्रीवर्गास त्यांचें चरित्र वंदनीय व आदरणीय झालें. तशाच सध्याच्या बदललेल्या देशस्थितींत श्री. कै. रमाबाई ह्या अत्यंत पूजनीय झाल्या. चालू काळच्या राष्ट्रकन्यांनीं त्यांचेप्रमाणें होण्याचा प्रयत्न करून त्यांनीं दाखवलेल्या मार्गाचें अवलंबन करावें. देशांतील आप-आपला कार्यभाग करून देशाचें उतराई व्हावें.

कै. वहिनीबाई गेल्या नसून त्या कितीं रूपानें जीवंतच आहेत. त्या आपल्या सौजन्यानें, कृतीनें व परोपकारानें अमर झाल्या आहेत. त्यांच्या-संबंधीचें कर्तव्य रा. उमाकांत यांनीं फार चांगल्या तऱ्हेनें बजावले यांत विल्लूक संशय नाही. कै. वहिनीबाईंनीं महाराष्ट्रावर केवढे उपकार केले आहेत यांची साक्ष त्यांच्या मृत्युलेखांत आहेच. वहिनीबाईंचें चरित्र भावी पिढीच्या पुढें आदर्शाप्रमाणें होऊन वहिनीबाईंसारख्या अनेक हिंदकन्येका या राष्ट्राला लाभोत. इमारतीच्या पायाचें काम या दंपत्यानें करून वरच्या इमारतीचा नकाशा रेखाटून जनतेपुढें ठेवला आहे त्या नकाशाप्रमाणें इमारत उठविण्याचें काम भावी पिढीवर त्यांनीं सोपविलें आहे. वहिनीबाईंच्या सेवासदनासारख्या निरनिराळ्या कामांच्या संस्था सर्व देशांत अनेक व्हाव्यात वा

इच्छेनेच त्यांनी आपल्या संस्थेचा नमुना लोकांच्या डोळ्यापुढे ठेवला आहे. प्रेमाने, सहानुभूतीने, नम्रतेने व निरलसपणाने वागले असतां कार्यसिद्धी होऊन लोकादरास पात्र होतां येते, हें उदाहरण वहिनीबाईंनी लोकांपुढे मांडून ठेवले आहे.

त्यांचे निधनवृत्त लिहीत असतां केसरीकारांनी एक उपमा दिली होती. ती अत्यंत बरोबर व वहिनीबाईंचे शील दर्शविणारी आहे. ती मी याखाली देऊन त्यांची व वाचकांची आज्ञा घेते. “ कै. रावसाहेब रानड्यांच्या ह्यातीतच वहिनीसाहेबांची योग्यता समाजास कळून आली होती. तथापि व्याप्रमाणे सूर्याच्या सान्निध्याने चंद्राचा प्रकाश दुणावत नमून उणावतो त्या प्रमाणे न्यायमूर्तीच्या व्यापक तेजांत रमाबाईंचे तेज वेगळे भासमान होत नव्हते. परंतु सूर्यास्तानंतर जसा चंद्राचा शतिल प्रकाश प्राणीमात्रास आल्हाद देतो त्याप्रमाणे गेलीं तेवीस वर्षे श्रीमती रमाबाईंनी आपल्या परोपकार बुद्धीने, स्त्रीशिक्षणाच्या पुरस्कर्तृत्वाने आणि मातृवात्सल्याने महाराष्ट्रीय समाजास ऋणी करून ठेविले आहे. ”

इचलकरंजी,

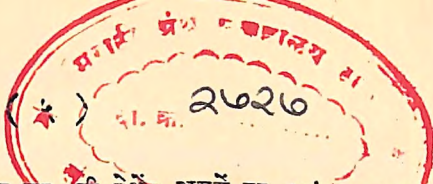
काशीबाई कानिटकर.

श्री. काशीबाई कानिटकर यांच्या आठवणी.

श्रीमति कै. रमाबाईसाहेब यांची माझी ओळख--चांगली ओळख--पंडिता रमाबाई पुण्यास आल्या तेव्हां झाली. त्यापूर्वी मी त्यांचें नुस्तें नांव ऐकत होतें. त्या जेव्हां मुंबईस होत्या तेव्हां मी जरी मुंबईस रहात होतें तरी अशा मंडळीत वावरण्यासारखी नव्हतें. कारण त्या कर्त्या पुरुषाच्या पत्नी होत्या व मी विद्यार्थीदशा न संपलेल्यांची गृहिणीः—सासु, सासरे, आजे-सासु, आजेसासरे, नणदा, दीर इत्यादिकांच्या कुटुंबांतली सासूरवाशीण होतें. तेव्हां त्यांची माझी ओळख होणें शक्यच नव्हतें. पंडिताबाई इकडे आल्या तत्पूर्वीच त्यांच्या विद्वत्तेची व वक्तृत्वाची कीर्ती इकडे वर्तमानपत्रांतून आली होती. त्या वेळीं स्त्रियांचें वक्तृत्व म्हणजे एक अलौकिक गोष्ट होती. बायको माणुस बोलते तरी कशी हे पहाण्याची उत्कंठा प्रत्येक पुरुषाला लागली होती. पंडिताबाईंची व्याख्यानें आपणां पुरुष वर्गाला एकट्याला ऐकावयास मिळतील. कारण युरोपिअन विद्वान स्त्रियांचीं भाषणे जशी आपणांस ऐकावयास मिळतात तसेंच हेंहि घडेल. पण पंडिताबाई कसल्या वस्ताद !! त्यांना हा पुरुषांचा कावा पूर्ण माहिती !!

पंडिताबाईंची व्याख्यानें पुराणें वगैरे जें काय होईल त्यांच्या निमंत्रण पत्रिकेंत एक अट नेहमीं घातलेली असे ती ही कीं, 'जे कोणी पुरुष व्याख्यानाला येतील त्यांनीं आपली पत्नी, मुलगी, सून, बहीण, भावजय अशापैकीं खुद्द आपल्या घरची स्त्री बरोबर आणल्या शिवाय त्यांना रांगेत बसतां येणार नाहीं.' या त्यांच्या अटीमुळे मला माझ्या श्वशुराच्या बरोबर पंडिताबाईस व त्याच प्रसंगी रमाबाईस पहाण्याचा योग आला. त्यानंतर मग मी जेव्हां जेव्हां पुण्यास जाईं तेव्हां तेव्हां वहिनीबाईची गांठ भेट

होई. विशेषकरून चैत्र महिन्यांत जर मी तेथे असले तर त्यांच्या गांठी वरचेवर पडत. मी मुंबईच्या प्रार्थनासमाजाच्या मुख शाळेंतील समेला जात असें तेव्हां वहिनीबाई रानडे तेथे नव्हत्या. त्या वेळीं समेला नियमाने येणाऱ्यापैकी, डॉ. भांडारकरांच्या येथील मंडळी, कै. वा. म. वागळ्यांची मंडळी, श्री. उपाबाई पंडित, कै. स. पा. केळकरांची मंडळी, प्रथमच पुनर्विवाह झालेल्या रखमाई व आणखी कांहीं समाजिस्टांच्या स्त्रिया, कै. भास्कर हरि व राजारामशास्त्री भागवत, रखमाबाई मोडक वगैरे अधून मधून येत असत. त्या वेळच्या मुंबईतील सुशिल बायका आमच्यामध्ये फारशा मिसळत नसत व त्यांच्या दृष्टीनें आम्ही फारच अडाणी व अज्ञानी अशा कदाचित दिसत असूं.

माझे रहाणें पुण्यांत जास्त जास्त होऊं लागलें तसा तसा माझा व श्री. रमाबाईंचा स्नेह जमूं लागला. वास्तविक धन, मान व विद्या या तीन गोष्टींपैकी एखाद्या गोष्टीचें तरी साम्य असावें लागतें पण आम्हा दोघांत यासंबंधानें जर्मन अस्मानाचें अंतर म्हटलें तर अतिशयोक्ति होईल काय ? त्यांच्या धन, मान व विद्या यांच्या पासंगासहि माझी तुलना लागणार नाहीं. पण त्यांचा स्वभाव चांगला व साधा असल्यामुळें स्नेह जडला.

कै. रावसाहेब रानडे स्पेशल जज झाल्यावर माझी व श्री. वहिनी बाईंची गांठ वर्षांतून एकदां मे महिन्यापूर्वीही पडत असे. तालुक्याच्या गांवीं त्यांची स्वारी आली म्हणजे तीन चार दिवस तरी त्यांचा मुकाम खात्रीनें तेथे होई. न्याशनल काँग्रेसचा जन्म झाला त्या वर्षी नाताळच्या अगोदर त्यांचा दौरा नगर जिल्ह्यांत नेवातें तालुक्यांत होता. काँग्रेसची घटना अगदीं बाल्यावस्थेंत असल्यामुळें फारशी मंडळी जमली नव्हती तर बायका तरी कोठून जाणार ? रावसाहेबांना जाणें जरूरच होते, कारण सर्व चळवळीचे ते सुत्रधार होते. तेव्हां बाकीच्या मंडळींनीं वेरुळची लेणीं पहा-

प्याचा वेत केला. रावसाहेवांनीं मुंबईस जावें व रानडे कुटुंब व आम्हीं वेळळाकडे जावें, असा आमचा व वहिनीसाहेवांचा वेत ठरला. सुटी सुरू होतांच तो आम्हीं अमलांतही आणला. या योगानें परिचय दृढ होऊन त्यांच्या स्वभावाची चांगली ओळख पटली. त्यांचा स्वभाव अतिशय प्रेमळ होवा. आपपरभाव अति सूक्ष्म प्रमाणांत असे. म्हणजे व्यवहाराला जेवढी जरूर आहे तेव्हाच तो त्यांच्यांत होता. इतका असणें हा मनुष्य स्वभाव आहे, मानव देहांत राहिलेल्या प्रत्येक जिवात्म्याला तो तितका अवश्यकच आहे. सर्व संग परित्यागी म्हणवणाऱ्यांनासुद्धां माझा लोटा, माझी मठी, माझी छाटी असें म्हणावें लागतें, मग प्रापंचिकाला तर तो तितका असणारच.

त्यांच्या बरोबर त्यांचे दोघे दीर कै. नीलकंठराव उर्फ आबासाहेब, त्यांची पत्नी गंगाबाई, धाकटे दीर डॉ. श्रीपतराव उर्फ बाबासाहेब व वहिनीबाई अशी खाशी मंडळी होती व शिवाय दिपाई, ब्राह्मण, गाडीवाले वैगेर व कांहीं त्यांच्या ऑफिसची माणसें व आमच्याहि ऑफिसची माणसें होती. सर्व चार ठिकाणचीं चार जमलेलीं हेतो. पण वहिनीबाईच्या सौजन्यामुळें आम्हीं एकोप्यानें राहिलों. त्यांनीं रावसाहेवांना पत्नी त्यांच्या योग्य कशी शोभेल याचें चित्र आपल्या हृत्पटलावर रेखून ठेवलें होतें व त्याबरोबर आपली वागणूक ठेवावयाची असा निश्चय केला होता. कठोर शब्द त्यांच्या वाणींत कधींच येत नसे. त्यांचे शब्द जसे मृदु असत त्याहून त्यांचें अंतःकरण मृदु असे. त्या मृदु अंतःकरणाची एक दोन उदाहरणे दिलीं असतां वाचकांना ओळख पटेल.

कायगांव, टोकें व प्रवरासंगम अशीं तीन गांवें श्रीगोदावरी व प्रवरा यांच्या संगमाजवळ आहेत. तेथें प्रवरासंगमीं आम्हीं सुक्काम करून टोकेंगांव पहाण्यास निघालों. टोक्यास जातेवेळीं प्रवरा ओलांडावी लागते. प्रवेरला पाणी कांहीं फार नव्हतें. सरासरी गुड्याच्या वर असेल. पण

वहिनीबाईचे दीर आबासाहेब अत्यंत भिऱ्या स्वभावाचे होते हें वहिनीबाई जाणून होत्या. त्यांनीं अगोदर पासूनच दोन शिपायांना दोहों बाजुस त्यांचे हात धरून चालण्यास सांगितलें होतें. पाणी थोडें गुड्याच्या वर लागतेंसे वाष्टांच व प्रवेरला थोडी ओटाहि जास्त असल्यामुळें आबासाहेब 'वहिनी वहिनी' करून ओरडूं लागले व आम्हीं सर्व मंडळी त्यांच्या भितरेपणाबद्दल हसूं लागलों, पण वहिनीबाई खरोखरच घाबरल्या. त्यांना वाहून जाण्याची भिती वाटली नाहीं पण आबासाहेबांना भितीमुळें घसका भरेल याची फार भीति वाटून त्या त्यांच्याजवळ समाधान करण्यास व धीर देण्यास धांवल्या. या वहिनीबाईच्या भितरेपणाबद्दलहि आम्ही त्यांचीहि थडा केली. परंतु त्यांचा स्वभावच तसा असल्यामुळें त्या आम्हांवर रागावल्या नाहींत. दुसरा प्रसंग औरंगाबादेस आला. रावसाहेब मुंबईस पहिल्या काँग्रेसला गेल्यावर मुंबईच्या वृत्तपत्रांतून मुंबईस कॉलरा उद्भवल्याच्या बातम्या येऊं लागल्या. यामुळें नसत्या कुकल्पनांनीं त्यांना-वहिनीबाईना-हैराण करून सोडलें. त्यांना रात्री झोंप नाहीं, दिवसा सारखें रडण्याशिवाय दुसरें सुचूं नथे व पानांवर बसलें असतां अन्नाचा घांस घशाखालीं उतरूं नथे अशी त्या कल्पनांनीं त्यांची स्थिती करून टाकली. आम्हीं सर्वांनीं आपल्याकडून पराकाष्ठा केली. पुष्कळ धीराच्या गोष्टी सांगितल्या, परंतु त्यावेळच्या त्यांच्या मनःस्थितीला त्या पटल्या नाहींत. जेव्हां मुंबईहून खुशाली कळली तेव्हां त्यांचें मन शांत झालें.

त्यांनीं आपला क्रोध आवरून धरण्याचेंही एक व्रत पाळलें होतें. भूत-दया तर त्या स्वतःच मूर्तिमंत होत्या.

पुण्यास त्यांच्या घरीं बरेचसे गरीब विद्यार्थी असत.एका रविवारी जेवणास उशीर होता. घरांत कांहीं नैमित्तिक होतें. त्या गडबडींत त्या मुलांना सकाळचे फराळास मिळालें नव्हतें. विचार्यांना अतिशय भूक लागली होती.

इतक्यांत अक्कांनी त्यांतल्या एकास माडीवरून डेव्यांतून गूळ काढून आण-
 वयास सांगितलें. त्यानें घरांत पाहिजे होता तेवढा गूळ देऊन आपण व
 इतर त्याचे सोबती यांनीं सुपारी सुपारी एवढा गूळ खाऊन ते पाणी प्याले.
 या त्यांच्या अपराधबद्दल अक्का व माईसाहेब त्या विचाऱ्यांना खूप बोलल्या.
 तें ऐकून वहिनीवाईंना पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें व त्या मुलांची वाजू घेऊन
 सासुबाई व वनस यांची त्यांनीं कानउघाडणी केली. त्या म्हणाल्या तुम्ही
 जो त्यांच्यावर चोरीचा आरोप घालता तो फुकट आहे. तुम्हीं होऊन गूळ
 काढण्यास सांगितलांत. काढतांना भुकेच्या वेळीं एक एक सुपारी एवढा
 तोंडत टाकला म्हणून त्यांत काय दिवडलें. त्यांनीं तुमची परवानगी त्याव-
 याला पाहिजे होती पण गडबडींत असल्यामुळें राहिली. आणखी त्यांना हें
 आपलेंच घर आहे यांत परकेपणा नाहीं असें वाटून त्यांनीं खाल्ला हा त्यांचा
 अपराध झाला असें मला मुळींच वाटत नाहीं. उलट मोकळ्या मनाचीं मुलें
 आहेत असेंच वाटतें. या वहिनीवाईंच्या मध्यस्तीचा फार उत्तम परिणाम
 झाला असें जरी म्हणतां येणार नाहीं तरी घरांतील वायकांच्यावर त्याचा
 थोडा तरी परिणाम होऊन त्यांच्या भाषेतील कठोरपणा अंशतः कमी झाला
 यांत संशय नाहीं. असें जरी होतें तरी वहिनीवाईंना प्रसंगविशेषीं यासंब-
 धाचे टोमणे बसण्यांत मात्र काटकसर किंवा प्रसंगाचा विसर कधींच
 पडला नाहीं.

त्यांनीं क्रोधाला जिंकण्याचें व्रत कांहीं दिवस घेतलें होतें. एखादें व्रत
 घेतलें म्हणजे त्यांत अडथळे हे वारंवार यावयाचेच. त्याप्रमाणें त्या व्रत
 परिपालन करण्यांत पराकाष्ठा करीत. एकदां त्यांच्या चोपदारानें टपाल
 आणून रावसाहेबांच्या जवळ त्यांचें दिलें व वहिनीवाईंच्या जवळ वहिनी-
 बाईचें दिलें. चोपदार टपाल देऊन परत जातो तोंच रावसाहेब त्यांस
 म्हणाले कीं 'बाकीचें टपाल काय केलेंस ? घेऊन ये इकडे !' ही झालेली

आज्ञा ऐकून तो परत येऊन टपाल मागू लागला. तो परत येईपर्यंत वहिनी-
 चाईनी आपल्या माहेरच्या आतापैकी आलेले पत्र फोडून वाचण्यास आरंभ
 केला होता. टपाल मागितल्याबद्दल वहिनीचाईनां चाईट वाटलें व थोडासा
 राग आला. रागाच्या सपाट्यांत त्या शिपायालाच बोलल्या की, 'सर्व
 टपाल तिकडे वेऊन तिकडून फोडून वाचून घरांत देण्यास सांगितल्याशिवाय
 तू कां तें इकडे आणलेंस ?' व रावसाहेबांना उद्देशूनहि त्या म्हणाल्या 'माझ्या
 माहेरचेच पत्र होतें. कांहीं कुठल्या कारस्थानाचा त्यांत वेत केलेला नव्हता.
 किंवा कोणाचे घातपात करण्याचे वेत केलेले नव्हते. एवढा अविश्वास
 कशाला ?' असें म्हणून त्यांना तो राग व ती परवशतेची कल्पना असह्य
 होऊन नेत्रावाटे त्या विकारांना त्यांनीं मार्ग काढून दिला. हा प्रकार त्यांच्या
 शुक्रवारांतल्या वाड्यांत मागल्या दाराच्या कै. माईसासूच्या खोलीच्या
 दारागीच झाला. मी त्या दिवशीं कांहीं तरी काम योजून त्या वेळीं त्यांच्या
 कडे गेलें होतें. म्हणून माझ्या तें दृष्टीस पडलें. व कितीहि यत्न केला तरी
 कोठाला व्यक्त होण्याला मार्ग मिळतोच हें त्यांच्या व माझ्या लक्षांत आलें.
 आम्ही दोघी नंतर माडीवर गेल्यावर यासंबंधानें बोलत बसलों व आपण
 केलेला नियम कितपत तडीस जातो हें पहाण्यास देव गुप्त रूपानें अशा-
 सारख्या गोष्टी घडवून आणून पहात असतो. आपणाला सावध रहावयाचें
 तें याच वेळीं असें मी त्यांना म्हटलें. त्यावरून त्यांचा जो रावसाहेबांच्या-
 वर राग झाला होता तो पार नाहीसा झाला.

वहिनीचाईना आपल्या स्त्रीवर्गाबद्दल अतोनात अभिमान वाटे.
 स्त्रीजातीकडून कोणतीहि वाईट गोष्ट घडली असतां त्यांना फार वाईट
 वाटे. ती गोष्ट सर्व स्त्रीवर्गाला कर्मीपणा आणणारी अशी वाटून
 त्यांना फार दुःख होई. असा प्रकार कोठें घडण्याचा संभव आहे
 असें कळलें तरी त्यांना दुःख होई व त्या त्या ठिकाणीं जाऊन खरा

प्रकार समजून घेऊन होण्यासारखा असला तर त्याचा प्रतिकारही करीत. पुण्यास पहिली काँग्रेस भरली तेव्हांची एक गोष्ट मला आठवते. त्यावेळीं पुण्यास सुधारक व पुराणमतवादी यांच्या सामाजिक परिपदेसंबंधी मतभेद उत्पन्न झाला होता. शिवाय राजकीय सभेला येणाऱ्या वायकांच्यावरहि टीका चालत असे हें सर्व विश्रुतच आहे. काँग्रेसला जाण्यास बहुतेक आम्ही सर्व एकत्र जमून जात असूं. निदान परत येतांना तरी एकदम मंडपांतून बाहेर पडत असूं. एक दिवस बाहेर गांवची आलेली एक स्त्री वाटेल तिकडे कॅंपमध्ये भटकत असलेली त्यांना आढळली. तिचें भटकणें हें सर्व स्त्रियांना व स्त्रीशिक्षणाला बाधक होईल असें वहिनीबाईना वाटलें. त्या आपली गाडी मागें थांबवून ठेऊन व्हालंटिअरकडून शोध करवून त्यांनीं तिला आणवली व आपल्या गाडीत बसवून घेऊन त्यांनीं तिला तिच्या घरीं पोहचती केली. पाठीमागून समजलें कीं तिला कांहीं थोडा भ्रमाचा विकार झालेला होता, परंतु नांवें ठेवणारे लोक या गोष्टी थोडेच जमेंत घरणार आहेत.

चांगलें काम करीत असतांना कोणी कांहींही म्हटलें तरी त्याकडे दुर्लक्ष करावयाचें हा त्यांचा वाणा होता. पांडिताबाईंनीं आर्यमहिला समाज स्थापन करण्याचें ठरविलें त्यांचा दिवस ठरला. वायका जमल्या पाहिजेत, नुसत्या चिड्यांनीं येणार नाहीत म्हणून वहिनीबाई व त्यांच्या बरोबर दुसरी एक पुढारी मंडळींच्यापैकीं एकजण अशा दोघी येण्यासारख्या वायकांना बोलावणें करण्यास हिंडल्या. एका पुढाऱ्याच्या घरीं गेल्या. तेथें त्या गृहस्थाची वायको विरुद्ध मताची आहे हें त्यांना ठाऊक नव्हतें. त्या गेल्यावर त्या गृहधनीनीनें त्यांना बसण्यास आसन दूर दिलें. इकडल्या तिकडल्या गोष्टी निघाल्या त्या तिच्या प्रत्येक वाक्यांत सुधारणाप्रिय लोकांच्यावर टीकात्मक शब्द होतेच. पण गृहधनीही सुधारणाप्रिय असल्यामुळें तिचा रोख

यांच्या ध्यानांत आला नाही. शेवटी त्यांनी सभेचें बोलावणें केलें तेव्हां ती स्पष्टच म्हणाली की, “तुम्हां सुधारक बायकांनी आतां तोंडाला रंग लाऊन समाजांत नाच करण्याचेंच तेवढें राहिलें आहे. तेवढें करून टाका म्हणजे तुमचे हात गगनाला पोहोचतील.” या तिच्या बोलण्यानें वहिनी-बाईंच्या डोळ्याला टक्कन् पाणी आलें. त्या चटकन् जाग्यावरून उठून त्यांनीं जाण्याचा रस्ता सुधारला. पण एक अक्षरही तोंडावाटे काढलें नाही. बरोबर असलेली दुसरी बाई खमंग होती पण आतां थांबले तर कांहीं तरी निगळच प्रकार घडून येईल म्हणून त्यांनीं तिला उलट बोलण्यास अवसरच दिला नाही. या त्यांच्या धोरणाबद्दल व शांततेबद्दल सर्वांनीं वहावाच केली.

आपलें माणूस एकदां म्हटलें म्हणजे त्यांत दुजेपणाचा संवध यत्किंचि-तहि येऊं घावयाचा नाही हा त्यांचा बाणा असे. त्या माणसाच्या हातून जर न कळून एखादी चूक घडली असेल तर ती सुधारून घेण्याची खटपट करावयाची. याचें एक उदाहरण म्हणून एक गोष्ट नमूद करतें.

रावसाहेबांना जेव्हां हाटकोटीच्या जजाची जागा मिळाली त्या वेळीं फिरतीवर असतां मादें तालुक्यांत त्यांचा मुकाम पांच सहा दिवस होता. माढ्याहून सोलापुरी जाण्याच्या दिवशीं माढ्याच्या मुन्सफांनीं सर्व मंडळीनां त्यांच्या घरीं जेवण करून गाडीवर जावें म्हणजे सामान सुमान बांधण्यास सोईचें पडेल असें सुचविलें. वहिनीबाईंनाहि ती गोष्ट मानवली. आदले दिवशीं वहिनीबाईंनां सर्व मंडळीसंबंधीं सूचना देऊन घरघनीन आली व दुसरे दिवशींचा १० चा वत तिनें ठेवला. पात्रें वगैरे मांडून बोलावण्यास माणूस पाठविला. तो परत येऊन निरोप सांगण्यापूर्वींच वहिनीबाईंची चिद्दी आली की, “काल तुमच्या पुरुषांनीं पुरुष मंडळींचें बोलावणें केलें नाही. घरांत भात ढुणक करून वाढा असें म्हणणें चाललें आहे. अजून तरी

बोलावणें पाठवा नाही तर तुमची खटपट व श्रम फुकट जाऊन मनाचा विरस होईल. ”

हैं चिठी आल्यावर मुन्सफ गेले व त्यांची तरफदारी तेथें वहिनीवाईंनी केली. त्या म्हणाऱ्या, ‘लहान माणसांना भौड वाटते, एकदां जर ठरलें होतें तर पुन्हां वडील माणसांना आपल्या घरासारख्या ठिकाणीं बोलावणें ते काय करावयाचें. वडील माणसांनींच आपण होऊन गेलें पाहिजे. ’ या त्यांच्या सरळ व आपलेपणावद्दलच्या अभिमानाचें उदाहरण आहे. असा सरळपणा व निगर्वीपणा पाहूं गेल्यास दहा हजारांत तरी सांपडेल काय ?

रावसाहेब रानड्यांनीं अल्पवयी मुलीशीं लग्न केलें, प्रौढ विधवेशीं केलें नाहीं, यावद्दल अखेरपर्यंत लोक नांवे ठेवीत होते व अजून त्यांच्यावद्दल गोष्टी निघाल्या कीं, त्यांना यासंबंधीं नांवे ठेवणारीं माणसें कांहीं थोडीं नाहींत. पण माझे मतें त्यांनीं केलें हेंच नीट केलें. वहिनीवाई सारखी हुशार, तरतरति, अल्पवयी मुलगी केल्यानें त्यांना आपल्या उच्च ध्येयाप्रमाणें आपली सहचारिणी बनवितां आली. चित्रकार किंवा मूर्तीकार ज्याप्रमाणें ओल्या मातीला आपल्या मनाप्रमाणें आकार देऊन चित्र बनवितो त्याप्रमाणें रावसाहेब रानड्यांनीं वहिनीवाईरूपी वाहुली जगाला व त्यांच्या कल्पनेला जशी असावीशी वाटत होती त्याप्रमाणें त्यांनीं तिच्या मनाची वर्तनाची घडण घडविली. या त्यांच्या कौशल्यावद्दल महाराष्ट्र स्त्रीसमाज व धन्यवादच गाईल. रावसाहेब रानड्यांनीं अनेक ठवळी देशांत सुरू ह्या. त्यांत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष वहिनीवाई त्यांच्याबरोबर भाग घेत असत. त्यांचीं अनेक विषयावर अनेक मतांच्या लोकांशीं संभाषणें होत. अनेक लोकांना त्यांच्या त्यांच्या अडचणी प्रसंग ऐकून घेऊन त्यासंबंधीं सल्ला मसलत देत. अनेक धंदेवाले, व्यापारी, ग्रंथकार, कवि, राजभक्त, देशभक्त, सुधारणाप्रिय, पुराणमताप्रिय, स्त्रीशिक्षणेच्छु, स्त्रीशिक्षणद्वेषे इत्यादि सर्व तऱ्हे व सर्व दर्जांचीं माणसें

त्यांच्या घरी घेत. रावसाहेब पुण्यांत होते तोंपर्यंत त्यांची बैठक ओसरीवरच्या झोंपाळ्यावर असे. दोन झोंपाळे टांगलेले असत व एकावर रावसाहेब बसत व दुसऱ्यावर आलेली मंडळी बसे व तेथें त्यांचीं बोलणीं चालत. ती सर्व किंवा बहुतेक वहिनीबाईंच्या कांनावर जात. यामुळें सर्व तऱ्हेच्या शिक्षणाचा लाभ त्यांना होत असे. रावसाहेबांच्याकडे जीं पुस्तकें अभिप्रायाला व ' दक्षिणाप्राइझ ' कमिटीकडून परिक्षणाला घेत तीं सर्व वहिनीबाईंनाच वाचून दाखवावीं लागत व त्यावरचा अभिप्राय रावसाहेब सांगतील तसा लिहावा लागे. ही अशीं कामें रावसाहेब त्यांच्याकडून करून घेत म्हणून त्या बहुश्रुत, कोणत्याहि कामांत वाकव झाल्या. त्याचेंच फळ पुढें पुण्याचें सेवासदन लोकांच्या अनुभवास आलें. सेवासदनासारखी संस्था निर्माण करण्याची कल्पना जरी मि. दयाराम गिडुमल व त्यांचे परमस्नेही वैरामजी, पेरवानजी मलबारी यांची असली तरी पुणें शाखा वाढविण्याचे, तिला अनेक अंगानीं सजविण्याचे व तिच्या प्रीत्यर्थ झीज—शारीरिक, मानसिक व सांपत्तिक—सोसण्याच विकट काम वहिनीबाईंसारखीकडे आलें म्हणूनच ती येवढी नांवारूपाला चढली. सेवासदनाच्या योगें आज अनेक गरीब निराश्रित स्त्रियांना अन्नानें अन्नवस्त्र मिळतें आहे. अनाथ अल्पवयी मुलींना एखादा धंदा शिकून, विद्या शिकून मान्यतेनें जगांत वागण्याला मिळतें आहे. जनतेला चांगली बाजू केव्हांच दिसत नसते. जनतेचा डोळा सदा वक्रच असतो. त्या वस्तूस्थितीला सोडून पुणें सेवासदन नव्हतें. त्यांचेवरहि अनेक लोकांचे अनेक कुतर्क होतेच पण वहिनीबाईंसारख्या बाईंचा त्या संस्थेला खंबीर आधार होता. त्याच्यावर येणाऱ्या माऱ्यास तोंड देण्यास किंवा तो सहन करण्यास त्यांनीं आपला ढालीसारखा उपयोग करून घेतला. आलेल्या संकटांना त्या धिमेपणानें तोंड देत होत्या. सर्वांची मैत्री संपादन करून

जर त्यांत कोणी विरुद्ध असेल तर त्याची ती भावना प्रेमानें नाहींशी करीत होत्या.

रावसाहेब गानडे होते तोपर्यंत बाहेर गांवाहून आलेल्या मंडळींना स्त्रियांना व पुरुषांना नवीन कल्पना, नवीन बातमी, नवीन शिक्षण व नव्या माणसांची ओळख करून घेण्याचें ठिकाण जसें त्यांचें—रानड्यांचे घर होतें तसेंच त्यांच्या नंतर स्त्रियांना तरी सेवासदन हें ठिकाण होतें. वहिनीबाई गरीब, श्रीमंत, मध्यम हा भेदाभेद मनांत न आणतां प्रत्येकाशीं प्रेमानें, अगत्यानें व जिव्हाळ्यानें भेटत, बोलत व वागत. त्यांनीं कोणाशींही ताठ्याचें किंवा आढ्यतेचें वर्तन ठेवलें नव्हतें. त्यांच्या धाकट्या दोघी जावा जोंपर्यंत त्यांच्याजवळ होत्या व त्या वहिनीबाईशीं सलोख्यानें वागत होत्या तोंपर्यंत वहिनीबाई त्यांच्या प्रेमळ वडील बहिणीसारख्या वागत. सासूशीं व थोरल्या नणंदशा अख्यंत मर्यादेनें वागत. त्यांना दान धर्माची वगैरे अडचण पडूं नये म्हणून दरमहा त्यांच्या नकळत त्यांच्या पुजेच्या संवळींत- वीस-पंच-वीस रुपये ठेऊन देत. वास्तवीक घर प्रपंचापैकीं दोघींच्याकडे दोन अधिकार रावसाहेबांनीं देऊन ठेवले होते. अक्कांच्याकडे मळे, शेती वगैरेची व्यवस्था बघावयाची व येईल तें उत्पन्न वसूल करावयाचें, बीं वेणें वगैरे सर्व त्यांच्याकडे व्यवस्था होती, व घरांतील तिनजोरीकडचें काम म्हणजे दागदागिना नवीन करणें, चांदीसोनें नवें खरेदी करणें किंवा जुन्या नव्याची सांघ मोड करणें, हें सर्व माईंच्याकडे होतें. त्यायोगें दोघींच्या हातांत पैसा खेळत असे. पण त्या त्यांतून घेतील न घेतील, कदाचित् संकोच करतील या समजुतीनें त्या समजून उमजूनच धर्माकरितां वरील रकम ठेवीत. याचा आरंभ कदाचित् रावसाहेबांच्या सूचनेवरून झाला असेल पण पुढें नियमितपणानें ती गोष्ट अमलांत आणणें वहिनीबाई कडेच होतें.

चि. नानूवर त्यांचा इतका लोभ होता कीं, नानू हा जावेचा मुलगा आहे, त्यांचा नव्हे असें अपरिचिताला सांगावेंच लागे. लहानपणापासून

त्यांचा त्याला लळा होता. व त्याच्या मनांत कोणी विपरीत भावना भरवून दिली नसती तर तो त्यांचा खरोखर आशाधारक, प्रेमळ, मातृभक्त मुलगा असाच शेवटपर्यंत वागता.

वाहेरून पहाणाऱ्यांना रानड्यांचें घर म्हणजे सर्वांच्या एकीचें आगर असें वाटे. आणि कांहीं प्रसंग वगळले तर तें खरेंच तसें होतेंही. घरांतील अतिशय सोंवळें करणाऱ्या वडील माणसांचीं मनं दुखीवप्यांचा प्रसंग त्यांनीं साधारण बारीक सारीक गोष्टींत कधींच येऊं दिला नाहीं. जेथें तत्वाचाच प्रश्न असेल तेथें मग ते कांहीं प्रसंगां मेरूसारखे असत. पण असे प्रसंग फार थोडे, तडजोडीचेच फार येत. यामुळेंच त्यांच्या घरांत एकी नांदत असे. वहिनीवाई म्हणजे रानड्यांची छायाच होत्या. आपल्या कांहीं ग्रंथांत स्त्री कशी असावी याचीं वर्णनें आहेत त्यांत ती पतिच्या छायेसारखी असावी असें म्हटलेलें आढळतें. त्याप्रमाणें वहिनीवाई वागत होत्या. त्या तशा वागल्या म्हणूनच रानडे गेले तरी त्यांचें नांव अनेक लोकोपयोगी कामाला हातभार लावल्यामुळें वहिनीवाईंनीं सर्वांच्या डोळ्यापुढें कायम ठेवले. रानडे काय होते याची जाणीव महाराष्ट्राला पुरती नसली तरी त्याच्या कांहीं भागाला थोडी तरी होती पण वहिनीवाई व ना. गोखले यांच्यास रख्या कांहीं माणसांना ती पूर्ण होती. त्याचप्रमाणें वहिनीवाई काय होत्या याची महाराष्ट्र स्त्री वर्गाच्या कांहीं भागाला ओळख होती. बराचसा भाग अज्ञानांत होता व ज्या भागाला पूर्ण ओळख होती असा भाग फारच संकुचित आहे. वहिनीवाई व रावसाहेब रानडे अशासारखी जोडपी मार्गे पुष्कळ काळाकडे वळून पाहिलें तरी दृष्टीस पडत नाहींत. चालू काळाकडे पाहिलें तरी ध्यानांत, दिसण्यांत येत नाहींत व भविष्य काळाच कांहीं सांगतां येत नाहीं.

महाराष्ट्राला सर्व बाजूनें जें चैतन्य आलें तें आणण्याचें श्रेय सार्वजनिक काका, रानडे, छत्रे, थोरले चिपळुणकर, विष्णुशास्त्री पंडीत अशा थोर

विमुक्तीच्याकडे येतें. त्यांत सर्वांग सुधारणा घडवून आणण्याचें श्रेय सर्वत्र रानड्यांच्याकडेच येतें. बाकीच्यांनीं सुधारणेचा श्री ग काढला असेल तर रानड्यांनीं ' ज ' पर्यंत मजल पोचवली होती. व त्यांच्या प्रत्येक कामांत वहिनीबाईंचा भाग अल्प तरी असेच.

मराठी पुस्तकावर अभिप्राय देणें वगैरे कांहीं कामें तर रावसाहेब वहिनीबाईंच्या कडूनच करून घेत. बायकांच्या सभा भरवणें वगैरेची सूचनाहि त्यांच्याकडूनच येत असे. सामाजीक गोष्टींत जितकी बायकांच्याकडून प्रगति होणें शक्य असेल तितकी करवून घ्यावी या धोरणानें ते वहिनीबाईंच्याकडून काम करून घेत. राजकीय कामांत बायकांनीं अजून पर्यंत भाग घेण्यासारखी स्थिति आली नाहीं तेव्हां त्यांत त्यांनीं भाग घेऊं नये असें त्यांचें प्रथम मत असतें. आणि म्हणूनच सुर्वेस दुसरी राष्ट्रीय सभा झाली त्या वेळीं मि. ब्राडलॉ हे हजर राहिले होते, त्यांनीं पंडिता रमाबाई वगैरे स्त्री पुढारी बायकांना सुचविलें हेतें कीं, " तुमची राष्ट्रीय सभा अजून फार मोठी झाली नाहीं तोंच स्त्री प्रतिनिधी त्यांत घेण्याची व्यवस्था करा. पुढें हीच सभा तुमच्या देशाची पार्लमेंट होईल. नंतर स्त्री सभासद घेण्याचें मनांत आलें तरी फार कठीण जाईल. य साठीं अगोदर पासून वहिवाट असूं द्या. नाहींतर इंग्लंडसारखीं रणें माजतील " या ब्राडलॉ साहेबांच्या सूचनेप्रमाणें पं. रमाबाई खटपट करूं लागल्या. पण रावसाहेब रानड्यांनीं वहिनीबाईंना किंवा पुण्यांतिल अन्य पुढाऱ्यांच्या बायकांना प्रोत्साहन दिलें नाहीं. पंडिता रमाबाईंनीं फार खटपट करून सात आठ स्त्रीडेलीगेट मिळवले.

रावसाहेब रानडे यांनीं सर्व सुधारणांचे रोपें लावलें. कांहीं सुधारणारूपी लहान लहान रोपडीं होती त्यांना वाढीस लावण्याचें काम त्यांनीं प्रयत्नपूर्वक केलें. पुण्याचा व महाराष्ट्राचा कर्तेपणाचा लौकिक रानड्यांनींच वाढवला.

ते सरकारी नोकरीत होते म्हणून पुष्कळ लोक त्यांना नावें ठेवीत असत, पण त्यांनीं असा विचार केला नाहीं कीं, नोकरीशिवाय सुखवस्तु व स्वतंत्र धंद्याचे लोक महाराष्ट्रांत कांहीं थोडे थोडे नव्हते. त्यांनीं अशी कोणतीं कामें निर्माण करून पुढें चालविली ? रावसाहेव रूपेरी शृंगलाबद्ध असूनही त्यांच्याकडून जी देशसेवा झाली त्याच्या दशांशही इतरांनीं केली नाहीं. किंवा त्यांच्यांत तितकी कर्तव्यगारी नव्हती असें म्हणावें लागतें. कोणी राजकीय सुधारणा करण्याचें तेवढेंच ध्येय ठेवले तर कोणी औद्योगिक आखले, कोणी सामाजिक तर कोणी धार्मिक अशासारखें एकएका अंगांन कर्तव्य करावयाचें ठरविलें पण सर्व वाजूंनीं उन्नति झाल्याशिवाय देशास उर्जितावस्था यावयाची नाहीं असा सर्व वाजूचा विचार व त्याप्रमाणें त्यांचें ध्येय हें रावसाहेबांनींच तेवढें ठेवलें होतें.

ज्या मनुष्यांत जें काम करण्याची पात्रता असेल तें काम त्याचेकडून करून घेण्याची हातोटी रावसाहेबांप्रमाणें त्यांच्या पश्चात् कोणांतही दिसून आली नाहीं. रावसाहेबांनीं सरकारी नोकरी करून हिंदू लोक बुद्धीत, निःस्पृहतेत व कामांत कोणच्याही तऱ्हेनें कमी नाहींत. उंच प्रतीचीं कामें करण्याची पात्रता त्या लोकांच्यापेक्षां कांकणभर जास्तच आहे. न्यायाचा समतोल काटाही आमच्या लोकांना बरोबर प्रमाणांत धरतां येतो व तें काम करीत असतां इतर कामाला फाटा द्यावा लागत नाहीं हें त्यांनीं आपल्या वर्तनानें जनतेच्या निदर्शनास आणून दिले. त्यांनीं आपलें अंग सांभाळून पैशाला झीज न लावतां सुधारणा केल्या असा त्यांचेवर पुष्कळांचा आरोप आहे व कदाचित् आक्षेपकाच्या दृष्टीनें तो खराही असू शकेल. परंतु सर्वांची दृष्टी सारखी नसते हें ते लोक विसरतात. असो. सर्व विचार व आचरण ज्याचें यासारखें होतें त्यांच्या सहवासांत, त्यांच्या शिक्षित वागलेल्या वहिनीवाईही त्यांच्याप्रमाणेंच पुढें वागल्या. त्यांनाही जनतेत तसा

सरकारांत सारखाच मान होता. पुण्याच्या येरवड्याच्या स्त्री-अपराध्यांना भेट देण्याचें काम सरकारने त्यांचेकडे ठेवलें होतें. त्याचप्रमाणें सम्राज्ञी जेव्हां हिंदुस्थानांत आल्या तेव्हां त्यांची व इकडील राण्या व थार स्त्रिया यांची ओळख करून देण्याचें काम मुंबईसरकारने त्यांच्यावर सोंपविलें होतें. यावरून त्याही आपल्या प्रियपतीप्रमाणें दोहोंकडे सारखाच मान पावत होत्या.

सहानुभूतिने व प्रेमानें वागण्याचें तत्त्व जसें सर्वमान्य होईल तसें विरोध करण्याचें होणार नाहीं. प्रेमानें जसें अंतःकरण वश होतें तसें विरोधानें होत नाहीं व झालें तरी फार वेळ टिकत नाहीं. या दृष्टीने पाहिलें असतां रावसाहेब रानडे व वहिनीसाहेब या दोघांनीं जो मार्ग स्वीकारला होता तोच योग्य व प्रशंसनीय होता असें शांतताप्रिय लोकांचें तरी खास मत असेल. शिवाय अत्यंत सर्व बाजूनीं पराधीन स्थिती असतां व लोकांना काय व कसें वागलें असतां आपलें इष्ट ध्येय गांठतां येईल हें कळत नसतां, उग्राचि विरोधाच्या मान्यांत त्यांना जाऊं देणें हें धोक्याचेंच असणार तेव्हां याही दृष्टीनें त्यांचें करणेंच योग्य होतें असें पुष्कळांचें मत पडेल.

सर्व बाजूचा विचार केला असतां भावी पिढीतील होतकरू बालिकांनीं वहिनीबाईंचें चित्र डोळ्यापुढें ठेऊन आपला आयुष्यक्रम चालविला तर कौटुंबिक व सार्वजनिक संबंधांत खरोखरीच सुपरिणामी होईल. रा. उमाकांत यांनीं त्यांचें चरित्र लिहून पुढच्या पिढीपुढें त्यांनीं वहिनीबाईंची मूर्ती ठेवली हें फार चांगलें केलें व चरित्रही चांगलें निर्विकार मनानें लिहिलें असल्यामुळें फाजील स्तुती कोठेंही आढळत नाहीं. मनुष्यस्वभावांत कोठें ना कोठें दोषरूप खाचा खोचा असावयाच्याच. ज्यांनीं अगदीं कसून वाइट गूण घालवण्यासाठीं प्रयत्न केलेला असतो अशा उच्च कोटीतील माणसांत सुद्धां, दुसऱ्यांना दोष आढळतो.

मग हीं तर प्रापंचीक माणसें होतीं. त्यांच्यात चार दोन दोष शिल्लक राहिले असल्याचें काय नवल ? वास्तविक मनुष्य जन्मतांच त्याचे ठिकाणी चांगले व वाईट या दोन्ही गुणांची सारखीच खिचडी असते. पण चांगल्याची वाढ करून वाईटाला नमवण्याचें काम आपण सर्व करित असतो. ज्यांना चांगले गूण कोणचे व वाईट गूण कोणचे याची निवड करून एकाची वृद्धि व दुसऱ्याचा क्षय करण्याचें साधत नाहीं तींच माणसें आपण वाईट समजतो. त्यांच्याशीं जर आपण सहानुभूतिनें व प्रेमानें वागलों तर तींही लौकर चांगलीं होतील. जगांत सदोदीत आपण चांगलीं ध्येयें लोकांपुढें ठेवीत गेलें पाहिजे. आणि प्रत्येक माणसानें तें आपल्या डोळ्यापुढें ठेऊन तसें होण्याचा यत्न केला पाहिजे तरच जग चांगलें होईल. वाईटाबद्दल खटपट करावी लागत नाही, त्याच्या वाढीला वेळ लागत नाही. हां ! हां ! म्हणतां वाईट गोष्टीचा प्रसार होतो. यासाठीं रमाबाईसाहेबांच्या सारख्यांचीं चरित्रें आमच्या होतकरू मुलींच्या वाचनांत आलीं पाहिजेत. पतिपत्नी व मुलें यांच्या संबंधींचेच तेवढेंच प्रत्येकीचें कर्तव्य आहे व त्यापलिकडे कांहींहि कर्तव्य नाही, फार झालें तर परलोकसुखप्राप्ताच आणखी एक कर्तव्य समजून त्यासंबंधीं आणखी कांहीं बुद्धीला पटेल असें पुराणश्रवण अथवा दानधर्म करणें एवढ्यावर आपलें—मानवी प्राण्यांचें कर्तव्य संपत नाही. या अफाट विश्वांतील असंख्य जीवांत आपलाहि अंशतः भाग आहे व त्या प्रत्येकास एकमेकांबद्दल कर्तव्य करावें लागतें. मनुष्य प्राणी हा ज्ञानवान् असल्यामुळें त्याच्यावर कर्तव्याचा बोजा जास्त आहे. सर्व मनुष्य प्राण्यांत स्त्रियांच्याकडे कर्तव्याचा वाटा अर्धा येतो. लहान मुलांचें कसें तरी सांगोपन करून त्यांना जगाच्या रहाटगाडग्याला लावलें म्हणजे कर्तव्य पूर्ण होत नाही. नीट व्यवस्थित शिक्षण देऊन त्यांना योग्य नागरीक बनवलें पाहिजे व आपल्यावर आपल्या दशासंबधा केवढी कर्तव्याची जोखीम

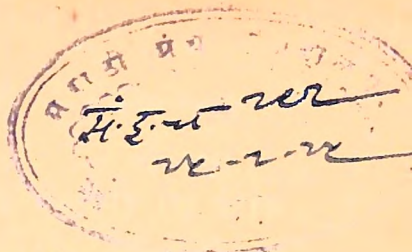
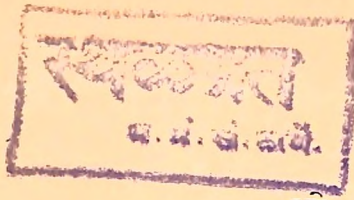
हैं समजलें पाहिजे. अशी समजूत पटण्यास कै. रावसाहेब रानडे व कै. वहिनीबाई रानडे या दंपत्याचें उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवलें तर बराच कार्य-भाग होईल. कै. लो. टिळक, कै. ना. गोखले, कै. प्रि. आगरकर, कै. विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यासारखींहि पुष्कळ मार्गदर्शक आहेत आणि त्यांच्यापैकीं प्रत्येकानें आपला कार्यभाग उत्तम करून ते देशाचे उतराई झाले आहेत. पण या सर्वांना वाट दाखविणारे रावसाहेब रानडे असल्यामुळें मी त्यांचेंच नांव प्रथम घेतलें. व सर्व बाजूचा साधक बाधक विचार त्यांनींच केला होता असें मला वाटतें. बाकीच्यांनीं एक एका बाजूचाच केला. पण सर्व बाजू सारख्याच आहेत, सर्व रस्ते एकाच इच्छित ठिकाणास पोचतात असें दाखविणारे विचार व त्या त्या कामाला उठाव देण्याची हातोटी एकट्या रानड्यांचीच होती. आणि तोच धडा श्रीमती कै. रमाबाईंनीं घेतला व आमरणांत त्यांनीं आपला व्यासंग त्याच रीतीनें चालवून जगांत आपली किर्ती सबळ करून ठेवली.

हिंदू बालिकांनो !! तुम्हाला विद्यामृत प्राप्त व्हावें म्हणून, तुम्हांस प्रपंचांत व लौकिकांत भलेपणा मिळावा म्हणून, तुम्हांस सर्वांनीं धन्यवाद द्यावा म्हणून, रमाबाईंनीं आपली कृति तुम्हांपुढें ठेवली आहे. त्याचा तुम्हांस लाभ होऊन तुम्हांस जगांत धन्यता, मान्यता, व आनंद होवो.

मरावें परा कीर्तिरूपें उरावें.

श्री

श्रीमती रमाबाई रानडे

[१]

नो. नं. २०६६
२३.२.२२

बालपण

१८६२ सालांत पौष वद्य दशमीचे दिवशीं रमाबाईचा जन्म देवराष्ट्रे गांवीं कुलेंकर या सरदार घराण्यांत झाला.

देवराष्ट्रे गांव तालुक्याचें किंवा जिल्ह्याचें ठाणें नसलें तरी या चार पांच हजार वस्तीच्या गांवास देवस्थानाचें व ऐतिहासिक महत्त्व आहे. येथें सागरे-श्वराचें देवालय आहे. गांव डोंगरपठारावर असून दक्षिणेस तीन मैलांवर कृष्णा नदी आहे. कुंडनपुरच्या राजाचें कुष्ठ सागेश्वराच्या प्रसादानें नाहींसिं झालें, म्हणून त्या राजानें सागेश्वराचें देवालय आणि इतर १०८ देवालये बांधविलीं आणि देवाच्या पंचामृतासाठीं ताकारी, तुपारी, दुधारी दह्यारी वंगरे पांच गांवे लावून दिलीं अशी आख्यायिका आहे. हीं गांवे देवराष्ट्रे गांवच्या आसपास असून त्यांतील ताकारी हें गांव पुण्याहून वेळगांवला जाणाऱ्या सदर्न मराठा रेल्वेच्या फाट्यावर एक स्टेशन आहे. या स्टेशनावरून सागेश्वराचें देवालय दृष्टीस पडतें.

पेशवाईच्या काळांत देवराष्ट्रे गांवाला तेथील कुरणांच्या विपुलतेमुळे लष्करी ठाण्याचें महत्त्व आलें होतें. येथें पेशव्यांचें पथक असून या पथकानें

आसपासच्या प्रांतांतील वंदेवस्त ठेवण्याचे कामी मदत करावयाची असे. रमाबाईचे पूर्वज प्रथम कांहीं देवराष्ट्रे येथें आले नाहींत व त्याचें खरें आडनांव कुलेंकराहि नव्हतें. त्यांच्या पूर्वजाचें आडनांव चिपोळकर असून ते रत्नागिरी जिल्ह्यांत नेवरे गांवीं राहात असत. त्यांच्या पूर्वजांपैकीं वाळभट घाटावर आले व औंधाजवळ राजाचे कुलें म्हणून गांव तेथें येऊन राहिले. या गांवावरून त्यांना कुलेंकर हें आडनांव पडलें. वाळभटांच्या मुलांनीं लष्करी पेशा स्वीकारला आणि पुण्याच्या पेशव्यांच्या पागोंत चांगलें नांव मिळविलें. त्यामुळें, पेशव्यांचे औंधच्या पंतप्रतिनिधींशीं विनसल्यावर औंधकरांच्या ताब्यांत असलेलें देवराष्ट्रे येथील ठाणें पेशव्यांनीं आपल्याकडे घेतले; व तें कुलेंकर बंधूंच्या ताब्यांत दिलें. पुढें कुलेंकरांची पागा पेशव्यांनीं पटवर्धनांच्याकडे लावून दिली. पटवर्धनावरोबर तोरगलच्या स्वारींत कुलेंकरांचें पथक होतें. चिंतामणराव आप्पासांहेव पटवर्धनांनीं आपली वहिण रमाबाईचे पणजोबा गणपतराव भाऊ यांना दिली होती.

रमाबाईचे आजोबा माणिकराव पराक्रमी निघाले नाहींत. होतें तेंच इनाम व उत्पन्न संभाळून ते सर्वकाळ देवीच्या पूजनांत घालवीत. हाच किता रमाबाईचे वडिल माधवराव यांनीं गिरविला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यामुळें रमाबाईच्या जन्माच्या वेळेस कुलेंकरांचें घराणें इतर सरदार घराण्यांप्रमाणें मोडकळीस आलें होतें. ऐहिक वैभवाच्या दृष्टीनें जरी कुलेंकर घराण्याची मोडकळीस स्थिति आली होती, तरी त्यांचा खानदानीपणा कांहीं मोडकळीस आला नव्हता. रमाबाईचे वडिल, आजोबा व पणजोबा तिघेहि धर्मशीलवृत्तीचे होते आणि करारी होते. पितृकुलांतील हा गुण रमाबाईंनीं लहानपणापासूनच उचलला होता. त्यांची लहानपणीं गणपतीवर पराकाष्ठेची भक्ति होती व त्या आपलें वाळपणचें हितगूज फक्त गणपतींजवळच सांगत असत.

रमाबाईची आजी व आई संसारांत दक्ष असल्यामुळें दोघींनींही संसाराचा व्याप उत्तम रीतीनें आयोपला होता. रमाबाईची आई उमाबाई जशा संसारांत दक्ष तशा पतिपरायण आणि प्रेमळ होत्या. त्यांना सासुरवास भोगावयास लागला होता; पण त्यामुळें त्यांचा स्वभाव द्राष्ट आणि चिरीचिरा बनला नव्हता. पति हाच स्त्रियांचा गुरु आणि देव अशी भावना त्यांच्या मनांत पक्की बिंबली होती. त्यांनीं रमाबाईच्या वडिलांकडून गुरुपदेश घेतला होता व आपल्या आचरणानें पतीचें मन संतुष्ट ठेवलें होतें. दररोज संध्याकाळीं त्या आपल्या मुलांना घेऊन अंगणांत बसत व देवादिकांच्या गोष्टी सांगत. चांगलें वीं पेरित असावें. जशी जमीन मिळेल तसें मूळ धरील. निदान आपल्या तोंडानें देवादिकांचा कथांचा उच्चार होऊन आपल्याला पुण्य लागेल तेवढेंच ! अशी त्यांची मुलांना गोष्टी सांगण्यांत विचारसरणी असे. ह्यावरून त्यांची धर्मपरायणता व मुलांबद्दलची कळकळ दिसून येते. संसारांतील दक्षपणाबरोबरच आईचे पतिपरायणता, धर्मपरायणता आणि मुलांबद्दलची कळकळ हे गुण रमाबाईंनीं उचलले होते, हें त्यांच्या पुढच्या चरित्रांत दिसून येतें.

जुन्या बायका म्हणजे नेहमीं पेरेंवाळें, नवरा आणि देव यांत गुंतलेल्या अशी आपली समजूत असते, पण ती चुकीची आहे. रमाबाईची आई या मिरजेचे प्रसिद्ध राजवैद्य राघोपंत करमरकर यांची मुलगी. पण त्या नांवालाच वैद्याची मुलगी नव्हत्या. त्या वैद्याकिया शिकलेल्या होत्या. आपला घरप्रपंच संभाळून त्या घरीं औषधें तयार करीत व लोकांना देत. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या घरीं रोगी येत. त्यांना ठेवून घेऊन त्यांच्याकरितां औषधापासून पथ्यापाण्यापर्यंत सर्व खस्ता त्या खात. या परोपकाराच्या कामीं त्यांना रमाबाईच्या वडिलांचीहि पूर्ण संमत्ति असे.

अशा परोपकारी, दक्ष आणि प्रेमळ आईच्या हाताखालीं रमाबाईचें बालपण गेलें. रमाबाईचे वडिल कडक असत. त्यांना मुलांनीं दंगा

कलला मुळींच खपत नसे. त्यामुळे रमाबाईंना आपल्या घरी मैत्रिणींना जमवून खेळण्याचे प्रसंग फार थोडे येत असत. माधवराव जरी कडक स्वभावाचे होते तरी रमाबाई त्यांच्या लाडक्या होत्या. वडिल माणसांच्या देखत मुलांना घ्यावयाचें नाहीं, त्यांच्याशीं बोलावयाचें नाहीं अशी जुन्या बालबोध वळणाच्या घराण्यांत शिस्त असे. आजी निवर्तल्यावर रमाबाई झाल्यामुळे माधवरावांच्या वात्सल्यप्रेमाच्या पहिल्या भागीदार रमाबाईच झाल्या होत्या. रमाबाईंच्या मोठ्या बहिणींचीं लग्नें त्या काळाच्या रिवाजाप्रमाणें पांचवे व सातवे वर्षीं झालीं होतीं. रमाबाई माधवरावांच्या लाडक्या असल्यामुळे त्यांचा विवाह उशीरा म्हणजे अकरा वर्षींच्या असतांना झाला असावा; असेंहि म्हणण्यास हरकत नाहीं.

बाळपणांत रमाबाईंच्या मनावर आईच्या व वडिलांच्या आचरणानें उत्तम संस्कार होत होते; पण त्यांना साक्षरतेचा गंध नव्हता. रमाबाईंची आई वैद्यक्रियेंत प्रवीण होती, त्यांना पुराणांतलि देवादिकांच्या गोष्टीहि येत असत. पण त्यांनाहि साक्षरतेचा गंध नव्हता. कुल्लेकरांच्या घरांत साक्षरतेवर बहिष्कार पडण्यास एक कारण घडलें होतें. रमाबाईंची एक आत्या ब्रह्मवर्तीस दिली होती. त्या वाचावयास शिकल्या होत्या. त्या व्यंकटेश स्तोत्र वाचीत असत, इतकीच त्यांच्या साक्षरतेची मजल गेली होती; पण त्यांना बाळपणीं वैधव्य आल्यामुळे या अशुभ गोष्टीचा वाचावयाला शिकण्याशीं संबंध जोडून देण्यांत आला आणि वाचावयाला शिकणें म्हणजे वैधव्य जवळ ओढून घेणें असा कुल्लेकरांच्या घरांतलि वायकांच्या मनांत ग्रह होऊन बसला.

रमाबाईंना आपला भाऊ गोष्टी वाचतो याचें कौतुक वाटे व एकदां तर आपल्या दाजीला पत्र वाचून आपल्या मनांतील गुपित गोष्ट कळली याचें राहून राहून त्यांना नवल वाटलें. रमाबाईंचे वडिल एकदां पुण्यास

निघाले असतां रमाबाईंनीं त्यांना पुण्याहून मोत्यांच्या बाहुल्या व साडी आणावयास सांगितली. वडिलांनीं या जिनसा आणल्यावर सर्वांना चकित करावयाचें असें त्यांनीं ठरविलें होतें. हें आपल्या मनांतील गुपित फक्त त्यांनीं आपल्या देवाला--गणपतीला--सांगितलें होतें. पण त्यांच्या वडिलांना काय ठाऊक ! त्यांनीं घरीं पाठविलेल्या पत्रांत रमाबाईंनीं सांगितलेल्या बाहुल्या व साडी आणतों असें कळविलें. त्यामुळें दाजीनें पत्र येतांच रमाबाईंना टोला हाणला, 'कायग, चोरटे, परवां आत्याबाईंनीं विचारलें तेव्हां पळून गेलीस; पण अण्णासाहेबांना काय आणावयाला सांगितलेंस तें मला कळलें.' हा टोला मिळालेला पाहून रमाबाई चकित होऊन गेल्या. त्यांनीं आर्जवानें आपलें गुपित तुला कसें कळलें असें भावाला विचारलें. 'अग त्यांचें आज पत्र आलें आहे त्यांत त्यांनीं लिहिलें आहे,' या भावाच्या उत्तरानें त्यांचें समाधान झालें नाहीं. तेवढा दिवस गेल्यावर पोरपणानें हा प्रकार त्या विसरून गेल्या. घरीं किंवा शेजारीं मुलींनीं शिकावयाचें ही गोष्ट डोळ्यांपुढें नसल्यामुळें आपण शिकलें पाहिजे अशी जिज्ञासा रमाबाईंच्या मनांत लहानपणीं उत्पन्न झाली नसल्यास नवल नाहीं. त्या वेळच्या मुलींची हौस म्हणजे मोत्यांच्या बाहुल्या आणून खेळ खेळण्याचे, चांगल्य साड्या नेसावयाच्या; ही हौस रमाबाईंच्यामध्ये होती. भातकुलीच्या खेळामुळें संसाराबद्दल उत्पन्न होणारी आवड इतर हिंदु मुलींप्रमाणें रमाबाईंच्या अंगीं उत्कटपणानें उत्पन्न झाली होती. या आवडीचा परिणाम त्यांच्या पुढील चरित्रक्रमांत जागोजाग आढळून येतो.

रमाबाईंच्या लहानपणीं सुधारणेची किंवा स्त्रीशिक्षणाची लाट जेथें पुण्यालाहि येऊन फारशी भिडली नव्हती तेथें तिचें वारें देवराष्ट्रें या बाजूच्या गांवाला कोठून येऊन पोंचणार ? रमाबाईंच्या जन्मकालीं

हिंदुस्थानांत राणीचें राज्य होऊन सारीं चारपांच वर्षे लोटलीं होती. त्या वेळीं पुणें हेंच महाराष्ट्रांतील शिष्टाचाराचें गमक होतें. जुन्या आचार-विचारांचा आणि समजुतींचा पगडा पुण्यांतील समाजावरचा कमी झाला नव्हता. अर्थात तो देवराष्ट्रें या गांवांत पूर्ण स्वरूपांत नांदत असल्यास नवल नाही. पण महाराष्ट्रांत इंग्रजी राज्य सुरू झाल्याचा परिणाम देवराष्ट्रें येथील कुल्लेकरांच्या घराण्यांवर मुळींच झाला नव्हता असें नाही. इंग्रजी झाल्यामुळें कुल्लेकर घराण्याचा लष्करी पेशा नाहीसा झाला व त्यामुळें इतर सरदार घराण्याप्रमाणें कुल्लेकरांचें वैभव नाहीसें झालें आणि काप गेले व भोकें राहिलीं अशी त्यांच्या घराण्याची स्थिति झाली. तथापि संसाराचें जुनें बालबोध वळण सुटलें नव्हतें. रमाबाईचें बालपण अशा जुन्या बालबोध वळणांत गेलें.

---

[२]

विवाह

रमाबाईचा विवाह सन १८७३ सालच्या डिसेंबरांत, मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीस गोरज सुहूर्तावर झाला.

विवाह हा सर्वच स्त्रीपुरुषांच्या आयुष्यांतलि महत्त्वाचा प्रसंग आहे. विवाहापासून मनुष्याच्या खऱ्या आयुष्यास सुरवात होते. हिंदूंत आणि तेंहि विशेषतः स्त्रियांच्या बाबतींत विवाहाला फार महत्त्व आहे. मुंज झाल्यामुळें जसा ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य या तीन वर्णांना द्विजत्व म्हणजे दुसरा जन्म प्राप्त होतो तसा लग्न झाल्यामुळें हिंदू स्त्रियांना दुसरा जन्म प्राप्त होतो असें समजलें जातें. विवाह हीच स्त्रियांची मुंज समजून मुलांची मुंज जशी पांच सहा वर्षांच्या आंत उरकून घ्यावयाची तसें मुलींचें लग्नहि आठ वर्षांच्या आंत उरकून मोकळें व्हावयाचें अशी सर्रास चाल रमाबाईच्या लहानपणीं होती. या चालीप्रमाणें रमाबाईच्या दोन्ही वडिल बहिणींचीं लग्नें पांचव्या व सातव्या वर्षांचे झालीं होतीं. रमाबाईचें वय मात्र लग्नाचे वेळीं अकरा वर्षांचें होतें.

पन्नास वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत जशीं मुलींचीं लग्नें आठ वर्षांच्या आंत करून टाकावयाची सर्रास चाल होती तशी विधुर केवढाहि असो त्यानें द्वितीय संबंध करावयाचाच अशी सर्रास चाल होती. मुंज, विवाह आणि द्वितीय संबंधाची जरूरी या संबंधाच्या खऱ्या कल्पना पार लोपून गेल्या होत्या. मुंजीमुळें द्वितीय जन्म प्राप्त होतो ही कल्पना खरोखरच सार्थ आहे. आपण आपल्या आयुष्यांत जो उद्योग करणार त्याची तयारी झालेला मनुष्य आणि तयारी न झालेला मनुष्य यांत अंतर असतें आणि हें अंतर जन्मानें उत्पन्न केलेल्या

अंतरा इतकें असतें हें सहज दिसणारें आहे. आपल्या विद्येंत प्रवीण झालेल्या इसमाचा आयुष्यक्रम ज्या तऱ्हेनें जातो त्या तऱ्हेनें विद्याहीन मनुष्याचा आयुष्यक्रम जात नाही. त्यामुळें विद्यासंपन्न होणें म्हणजे आयुष्यक्रमणाच्या दृष्टीनें नवा जन्म घेतल्यासारखेंच असतें. पण मुंज म्हणजे संख्या करावयाला शिकणें इतकाच अर्थ जसा समजला जातो तसाच विवाह म्हणजे पोरीच्या गळ्यांत मंगलसूत्र अडकविणें असा अर्थ होऊन बसला आहे. ह्या कल्पना त्या वेळीं अधिक जोरांत होत्या. मूळ कल्पना टाकून नुसता रूढ आचार पाळणें हेंच समाजाच्या अवनतीचें लक्षण आहे.

समाजाच्या या अवनत स्थितीमुळें वायफांचा महाराष्ट्रांत आयुष्यक्रम एक दुःखाचा किंवा एक सुखाचा व्हावयाचा असें ठरून गेलें होतें. रमावाईच्या आईचें उदाहरण पाहिलें तर त्यांचा संसार त्या काळाच्या मानानें सुखाचा झाला. विवाह होऊन मुलें वाळें होणें आणि तीं पुन्हां संसाराला लागणें ही आपल्याकडे पुऱ्या संसाराची जी कल्पना दृढमूल होऊन बसली आहे ती विचारांतीहि खोटी नाही असें दिसून येईल. कुलीन, अनुरूप आणि कर्तृत्ववान पति मिळणें; सच्छील आणि सद्गुणसंपन्न मुलें होणें आणि तीं पराक्रमी निघालीं आहेत असें पाहणें ह्यांत इतिकर्तव्यता कोणाहि स्त्रीला वाटत असल्यास तें मनुष्यस्वभावाला धरून आहे. या अपेक्षेप्रमाणें रमावाईच्या आईचा संसार अगदीं सोळा आणे नसला तरी बराच सुखाचा झाला; पण तोच रमावाईच्या आत्यावाईचा संसार--वैधव्यामुळें त्यांना संसारच राहिला नाही आणि त्यांचें आयुष्य संसाराच्या ओलाव्याशिवाय सहाराच्या वालुकामय प्रदेशाप्रमाणें रखरखीत गेलें. एक संसाराच्या शीतलवृक्षाखालीं तरी बसावें किंवा रखरखीत वालुकामय प्रदेश तुडवीत आयुष्य कंठावें हे दोन मार्गच महाराष्ट्रांतील स्त्रियांच्या नजरेपुढें त्या वेळीं असल्यामुळें संसाराच्या वृक्षाचा आश्रय तुटल अशी कोणतीहि गोष्ट आपल्या हातून चुकनाहि होऊं नये अशा विषयांची

तत्परता हिंदू स्त्रियांच्या रक्तांत त्या वेळीं खिळून गेली होती व अजूनहि आहे. या तत्परतेमुळे रमाबाईंच्या आतेचें शिकणें सर्वानाच अशुभ वाटत होतें.

प्रथम वरांशीं लग्न करण्याचा योग आला तरी जी धाकधूक स्त्रियांच्या मनांत घर करून राहावयाची ती विजवरांशीं जन्माची गांठ पडणाऱ्या स्त्रियांच्या वावर्तांत अगदीं एवढ्या तेवढ्या गोष्टीनें हि त्यांच्या मनाचें पाणी करून टाकील हें सांगणें नकोच. अशा वातावरणांत वाढलेल्या रमाबाईंवर, द्वितीय संबंधाची पत्नी होण्याचा योग आला.

हा योगायोग त्या वेळीं अनेक मुलींच्या नशीबीं लिहिलेला असे. त्यांत अपूर्व असें कांहीं नव्हतें. पण रमाबाईंचा विवाह न्या. रानडे यांच्याशीं झाला या योगायोगाला एकापेक्षां अधिक रीतीनें महत्त्व प्राप्त झालें. निव्वळ त्या काळच्या लोकांच्या दृष्टीनें पाहिलें तर एका विद्वान, पुष्कळ पैसे मिळविणाऱ्या आणि सरकारदरबारांत मान्यता पावलेल्या विजवरांशीं रमाबाईंचें लग्न लागलें ह्यांत रमाबाईंनीं नशीब काढलें असें म्हणावें लागेल. सुशिक्षित, सद्गुणी आणि धनकनकसंपन्न पति मिळण्याच्या दृष्टीनें रमाबाईं खरोखरच नशीबवान हेत्या पण त्यांच्या व न्यायमूर्तीच्या वयांत फार अंतर होतें. रमाबाईं अकरा वर्षांच्या हेत्या तर न्यायमूर्ति वत्तीस वर्षांचे होते. हा वयांतील फरक रमाबाईंच्या मनांत सारखा जागृत होता. रमाबाईंच्या वांट्याला जो आयुष्यक्रमाचा मार्ग आला होता तो गंगोत्रीच्या वाटेसारखा होता. एका बाजूला विशाल आणि सुंदर हिमालयाचा विस्तार आणि दुसऱ्या हाताला खोल दरी आणि सर्व वस्तूंना रेटीत पुढें नेणारा गंगेचा प्रवाह यांतून जशी गंगोत्रीला पाऊल वाट जाते तसली वाट रमाबाईंच्या संसाराची होती.

पण या अपूर्वापेक्षां हि न्यायमूर्ति रानड्यांशीं विवाह होणें हीच गोष्ट त्यांच्या आयुष्यांत खरी अपूर्व ठरली. रमाबाईं जशा पूर्णपणें जुन्या वातावरणांत वाढल्या हेत्या तसे न्यायमूर्ति मुंबईच्या नव्या वातावरणांत वाढले

होते. १८७३ सालाच्या सुमारास पुण्याच्या बहुजनसमाजांत विधवाविवाहाच्या प्रश्नानें खळबळ उडवून दिली होती. पुनर्विवाह पक्षाचें आव्हान कऱ्हाडचे विठोबा अण्णा दत्तरदार यांनीं स्वीकारून विरुद्ध व्याख्यानें देण्यास सुरवात केली असल्यामुळें पुण्यांत उसळलेल्या खळबळीची लोट कृष्णा कांठापर्यंत येऊन थडकली होती. या लोटेचा आवाज देवराष्ट्रे व कोल्हापूर येथें प्रतिध्वनीत होत होता. आजकाल मुंबईच्या खालोखाल पुणे नव्या आचारविचारांचें केंद्रस्थान बनलें आहे. पण पन्नास वर्षांपूर्वी अशी स्थिति नव्हती. जुन्या आचारविचारांचें प्राबल्य बहुजनसमाजांत होतें. आपल्या खानदानीपणाचा अभिमान पुण्यांत प्रखर होता. मुंबईत याच्या उलट स्थिति होती. पुणे जसें त्यावेळीं मराठ्यांच्या संस्कृतीचें माहेर घर होतें तसें मुंबई इंग्रजांच्या संस्कृतीचें माहेर घर वनू लागलें होतें. इंग्रजांच्या आचार विचाराची छाप इंग्रजी शिकून संसाराला लागलेल्या त्यावेळच्या सुशिक्षितांवर पडली होती. इंग्रजांचा संसार पराक्रमावर अधिष्ठित झालेला होता व त्यांच्या संसारांत मोकळेपणा व आनंद पूर्णपणें आढळून येत होता. त्यांच्या उलट महाराष्ट्रांतील संसाराची स्थिती झाली होती. त्यावेळीं महाराष्ट्राच्या संसारांत पराक्रमाला थाराच राहिला नव्हता. नवनव्या साहसाला प्रवृत्त होण्याच्या वृत्तीमुळें स्वाभाविकपणें जो दिलदारपणा उत्पन्न होतो तो त्यावेळच्या पिढींत राहिला नसल्यामुळें जुन्या आचारांचा कांच मात्र प्रत्येकाच्या अनुभवास येत असे. हा कांच नाहीसा करावयाचा असल्यास हा कांच उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी काढून टाकल्या पाहिजेत असें त्यावेळच्या सुशिक्षितांना वाटू लागलें. इंग्रजांच्या स्त्रिया सुशिक्षित असतात, त्या इंग्रजांना त्यांच्या कार्यांत मदत करतात, त्यांच्यांत बाळविवाह नाहीत, वैधव्याचा कांच नाही, तेव्हां या गोष्टी आपल्या समाजांत कशा सुरू होतील अशी तळमळ त्यावेळच्या सुशिक्षितांना लागून राहिली होती. एलफिन्स्टन कॉलेजांतून बाहेर पडलेल्या अशा तळमळीच्या तरुणांनीं १८४८ त मुंबईत 'ज्ञानप्रसारक सभा' आणि 'स्टुडेंट-

नॉ. १००१, १०१२
२३.२.२०२०
विवाह

म. ई. च. २२
२२-२२
११

टस सायंटिफिक आणि लिटररी सोसायटी' स्थापून लोकांत आपली तळमळ उत्पन्न करण्याच्या आणि मुलींना शिक्षण देण्याच्या कार्यास सुरवात केली होती. न्यायमूर्ति रानडे १८५८ मध्ये मुंबईस शिकावयास आल्यावर त्यांचे मन या मंडळीच्या चळवळीने ओढून घेतले आणि तेहि या चळवळीत तळमळीने काम करू लागले. १८६२ मध्ये मुंबईस 'इंदुप्रकाश' निघू लागून न्यायमूर्ति रानडे वगैरे मंडळींना आपले विचार प्रसारविण्याचे एक नवीन साधन मिळाले. १८६२ च्या सुमारास म्हणजे रमाबाईच्या जन्मकाळी मुंबईत स्त्रीशिक्षणाचे पाऊल चांगलेच पुढे पडून सुशिक्षित तरुणांच्या मनापुढे विधवा विवाहाचा प्रश्न जोराने पुढे आला. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या प्रयत्नामुळे १८५६ सालीच विधवाविवाहाचा कायदा सरकारने पास केला होता; पण तो प्रश्न महाराष्ट्रांत जोराला आणण्यास विष्णुशास्त्री पंडित हे कारणीभूत झाले. विष्णुशास्त्री पंडित हे स. १८६४ साली सरकारी नोकरीतून सुटून 'इंदुप्रकाश' चालवीत होते. 'इंदुप्रकाश'तून त्यांनी विधवाविवाहाचा पुरस्कार करावयास सुरवात केली होती; व ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या विधवाविवाहाबद्दलच्या पुस्तकाचे भाषांतर करून ते प्रसिद्ध केले. इतकेच नाही तर या कार्यास तोंड पाडण्यासाठी त्यांनी १८६५ साली विधवाविवाह मंडळाची स्थापना केली व नंतर लौकर त्यांनी एक विवाहहि घडवून आणला. यामुळे महाराष्ट्र समाजांत खळबळ उडून हे प्रकरण शंकराचार्यांच्या पीठापुढे गेले. १८७० साली पुण्यास या बाबतीत खडाजंगी वाद होऊन त्यावेळेपुरता तरी जुन्या विचाराच्या मंडळीचा विजय झाला; पण सर्व सुशिक्षित सामान्यतः नव्या विचाराचे होते. ह्यामुळे बालविधवांनी विवाह करण्यास हरकत नसावी अशी तडजोड करण्यास शंकराचार्य तयार होते; पण सुधारक पक्षाने प्रत्येक विधवेला पुनर्विवाहाची मोकळीक असली पाहिजे असा आग्रह धरल्यामुळे तडजोड झाली नाही. या वादविवादानी जुन्या विचारांचा जोर पुण्यांत आहे हे जसे ठरले तसे त्याबरोबरच नवा विचारहि पुण्यांत वाढीला लागला आहे.

११

असें जुन्या लोकांना दिसून आले. त्यामुळें सुशिक्षित आणि विजवर मुलांच्या आईवापांना आपल्या मुलांवद्दल धास्ती वाटे. न्यायमूर्ति रानडे हे पुनर्विवाह पक्षाचे असल्यामुळें त्यांचें पहिलें कुटुंब वारल्यावर न्यायमूर्ती रानडे यांचे वडिल गोविंदराव यांना रानडे पुनर्विवाह करतील, अशी धास्ती पडली.

गोविंदरावांची ही धास्ती अगदींच निराधार होती असें नाहीं. पण या धास्तीमुळें गोविंदरावांनीं रानड्यांच्या मनःस्थितीचा थोडाहि विचार केल्या नाहीं. रानड्यांचें आपल्या पहिल्या बायकोवर प्रेम होतें. तिच्या दुःखण्यांत तिची शुश्रूषा करण्यांत त्यांनीं आपल्या प्रकृतीकडे पाहिलें नाहीं. पण गोविंदरावांनीं त्यांना पुरतें रडावयालाहि फुरसत दिली नाहीं. एक तावडतोव विवाह करावा किंवा आपला संबंध तोडून टाकावा असा हट्ट गोविंदराव धरून बसले. कुलाच्या प्रेमाला आंचवण्यापेक्षां स्वतःच्या बावर्तीत आपणाला प्रिय वाटणारी गोष्ट अमलांत न आणणेंच श्रेयस्कर, असा विचार करून विवाहास न्यायमूर्ति रानडे तयार झाले.

न्यायमूर्ति रानडे आपल्या इच्छेप्रमाणें लग्नास तयार झाल्यावर गोविंदरावांनीं इतर कोणत्याहि गोष्टीचा आग्रह धरला नाहीं. विवाहसमारंभ कसा बसा उरकून घेण्यांत आला आणि रमावाई एका अज्ञात अशा प्रदेशाच्या द्वाराशीं येऊन उभ्या राहिल्या.

के० न्यायमूर्ति रानडे.

न्यायमूर्ति रानडे

रमाबाईंचें लग्न झालें त्यावेळीं न्यायमूर्ति रानडे बत्तीस वर्षांचे होते. न्याय-मूर्ति रानडे १८७१ सालीं सर्वाडिनेट जज होऊन पुण्यास आले. त्याच्या आधींचीं १८५८ पासूनचीं त्यांचीं सर्व वर्षे मुख्यतः मुंबईस गेलीं होतीं. उच्च शिक्षण घेत असतांना व नंतर मराठी ट्रान्सलेटरची आणि एल्फिस्टन कॉलेज-मधील अध्यापकाची नोकरी करित असतांना मुंबईतील विचारक्रांतीच्या ओघांत ते अवगाहन करित होते. इंग्रजी राज्य आणि इंग्रजी विद्या यांच्या सहवासाचे आणि इंग्रज लोकांच्या राहणीचे जे संस्कार सुशिक्षित पिढीच्या मनावर झाले होते त्याला प्रथम मुंबईस अंकूर फुटूं लागले. सुशिक्षितांतील ही विचारक्रांति एका जातीपुरतीच मर्यादित नव्हती. पारशी, दक्षिणी, गुजराथी, सारस्वत, मुंबईतील आणि मुंबईबाहेरील जे जे लोक इंग्रजी विद्या आणि इंग्रजी राहणी यांच्या छायेखालीं आले त्यांच्यांत, दृष्टोत्पत्तीस पडूं लागली होती.

इंग्रज व हिंदी लोक यांच्यामधील ठळक दिसणारे भेद अर्थात् या सुशिक्षित मंडळीच्या प्रथम नजरेस यावेत हें स्वाभाविक आहे. इंग्रजांनीं सात समुद्र ओलांडून हिंदुस्थानचें राज्य कमावलें आणि आपण हिंदी लोक कूपमंडूक वृत्तीनें हिंदुस्थानांतच स्वतःला कोंडून घेत आहों; इतकेंच नव्हे तर, कोणी परदेशाला निघाला तर त्याला बहिष्कृत करण्यास तयार होतों याची चीडया सुशिक्षित मंडळींत उत्पन्न झाली. इंग्रजांच्या सात समुद्र ओलांडण्याच्या साहसाचा जसा या सुशिक्षित मंडळींच्या मनावर परिणाम झाला त्याच प्रमाणें मिशनरी मंडळाच्या दीर्घोद्योगाचीहि त्यांच्या मनावर छाप पडली. मुलामुलींच्या शिक्षणाच्या कामीं आणि धर्मप्रसाराच्या कामीं मिशनरी आस्थेनें करित अस-

लेले प्रयत्न पाहून त्या वेळेच्या सुशिक्षितांत तशा प्रयत्नाची आवड उत्पन्न झाली. पण त्याबरोबर आपला धर्म निर्जाव आहे असे त्यांना वाटू लागले. इंग्रजांच्या या साहसीवृत्तीप्रमाणेच इंग्रजी कुटुंबांतील त्यांना दिसणारा मन-मोकळेपणा व पतीपत्नीमधील बरोबरीचें नातें यांनीं सुशिक्षित मंडळींचें मन खेंचून घेतलें. डोळ्यापुढें दिसणाऱ्या इंग्रजांच्या राहणीतील उल्हास आणि उत्साह आणि त्यांच्या नाटक कादंबऱ्यांतील चित्रित केलेलीं संसाराचीं रम्य वर्णनें यांनीं सुशिक्षितांचें मन रंगून गेलें असतां त्यांच्या अगदीं उलट अशी त्यांच्या समाजाची स्थिति त्यांना दिसत होती. आपल्या लोकांत साहस न्हीं, दीर्घचोग न्हीं, संस्मारांत आनंद न्हीं, मोकळेपणा न्हीं, असा देखावा त्यांना दिसून आला.

या स्थितीतून स्वतःच्या समाजाला वर काढण्याची कोणा तरुणाला स्फूर्ति उत्पन्न होणार न्हीं ? एल्फिस्टन कॉलेजांतून बाहेर पडलेल्या तरुणांचें मन या कल्पनांनीं भरून गेलें होतें. ते उद्योगाला लागावयाच्या आधींच नाना-शंकरशेट यांच्या प्रयत्नानें मुलींच्या शिक्षणास १८४५ सालीं अल्पारंभ झाला होता व त्यावेळच्या तरुण मनाला व्हाव्या अशा वाटणाऱ्या एक दोन गोष्टी घडून आल्या होत्या. एल्फिस्टन कॉलेजांतून बाहेर पडलेल्या तरुणांनीं आपल्या अध्यापकांच्या प्रोत्साहनांनं 'ज्ञानप्रसारक सभा' आणि 'स्टुडंट्स सायंटिफिक आणि लिटररी सोसायटी' स्थापन करून नवें विचार पसरविण्याचें काम आणि मुलींचें शिक्षण हातीं घेतलें. या मंडळींत सर्व जातीचे तरुण होते. पारशी व हिंदु मुलींच्या शिक्षणाचा आरंभ व्यवस्थित रीतीनें करण्याचें श्रेय 'स्टुडंट्स लिटररी आणि सायंटिक सोसायटी'ला आहे. १८५१ मध्ये पारशी समाजानें आपल्या मुलींच्या शिक्षणाची निराळी व्यवस्था केली.

न्यायमूर्ति रानडे १८५८ मध्ये मुंबईस शिकण्यास आले त्या वेळीं सुशिक्षितांचें मन वेधून घेणारी एक गोष्ट पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या खटपटीनें घडून आली होती. मुंबईच्या आधीं कलकत्यास इंग्रजी संस्कृतीचा

परिचय झाला आणि अर्थात् मुंबईच्या अगोदर कलकत्यास स्त्रीशिक्षण, विधवा-विवाह, परदेशगमन, नवधर्ममत ह्या कल्पना प्रचलित झाल्या होत्या. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी १८५४ मध्ये पुस्तक लिहून विधवांच्या गांज पुकीची कल्पना सुशिक्षितांना करून दिली. त्यांच्या या खटपटीने ता. २५ जुलै १८५६ रोजी विधवाविवाहाचा कायदा सरकारने पास केला. हा कायदा पास झाल्यावर पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाकडे मुंबईतील सुशिक्षितांचेहि लक्ष अधिक रीतीने वेधले. गुजराथी भाटिया समाजांत व पारशी समाजांत नव्या विचाराला धरून आचारक्रांति दक्षिणी समाजाच्या अगोदर सुरू झाली होती. त्याचाहि परिणाम न्यायसूर्ति रानडे कॉलेजांत शिकत असतांना त्यांच्या मनावर झाला. ते 'ज्ञानप्रसारक सभे'मधून विचारप्रवर्तनाच्या आणि 'स्टुडंट्स लिटररी आणि सायंटिफिक सोसायटी'तून स्त्रीशिक्षणाच्या चळवळींतून भाग घेत होतेच; पण पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाला श्री. विष्णुशास्त्री पंडित मुंबईस येऊन १८६४ मध्ये 'इंदुप्रकाश'पत्र लिहू लागेपर्यंत जोर लागला नव्हता. विधवा-विवाहाला उत्तेजन देण्याच्या या चळवळींत न्यायसूर्ति रानडे पूर्णपणे पडले होते. रा. व. गोपाळ हरि देशमुख उर्फ लोकहितवादी यांचीहि या चळवळीस मदत होती. विष्णुशास्त्री यांनी या चळवळीस इतका वेग दिला की, स्त्रीशिक्षण, परदेशगमन वगैरे सुशिक्षितांच्या मनाला चैन पडू न देणाऱ्या प्रश्नापेक्षां पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाला अधिक महत्त्व चढले. मिशनऱ्यांनी त्या वेळीं चढविलेल्या हिंदुधर्मावरील हल्ल्याइतकाच या तरुणमंडळीचा हिंदु आचारविचारावरील हल्ला हिंदु समाजाला तडाका देऊन जागे करण्यास कारणीभूत झाला. जुने शास्त्री, पंडित व धर्मगुरु हल्ला परताविण्यास कंबर कसून पुढे आले. समाजाचा पाठींबा या शास्त्री पंडितांस व धर्मगुरूंना होता; पण सुशिक्षित तरुणांच्या मनाचे समाधान करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या पोपटपंची विद्येत उरलेले नव्हते. आपले शास्त्री, पंडित व धर्मगुरु यांचा टिकाव नवीन विचाराच्या तरुण मंडळीपुढे लागत नाही असे

१८७० सालच्या वादविवादाच्यावेळीं बहुजनसमाजाला कळून चुकलें. त्यामुळें या पुनर्विवावाहाच्या संकटांतून आपल्या तरुण मुलांचा बचाव व्हा होईल अशी विवंचना जुन्या वृद्ध लोकांना १८७० सालीं व त्यानंतरहि २५।३० वर्षे सतावून सोडीत होती. पुनर्विवाहपक्षाच्या वतीनें शास्त्री पंडितांशीं चार हात करण्यांत न्यायमूर्ति रानडे होते. हें त्यांचें वडिल गोविंदराव यांना माहित होतें; तेव्हां न्यायमूर्ति रानडे यांचें पहिलें कुटुंब वारतांच गोविंदरावांना प्रथम कोणत्या गोष्टीची काळजी उत्पन्न झाली असेल तर ती न्यायमूर्ति रानडे पुनर्विवाह लावतात कीं काय ही होय !

आपल्या मुलानें पुनर्विवाह करूं नये म्हणून चागा करणारे गोविंदराव आणि सहासात वर्षे ज्या कल्पनेच्या प्रसारासाठीं खटपट केली ती कल्पना स्वतःच्या आचरणांत आणण्याची संधि न्यायमूर्ति रानडे यांनीं गमावूं नये म्हणून आग्रह करणारी स्नेही मंडळी अशा पेंचांत १८७३ सालीं आपल्या प्रिय पत्नीच्या मृत्युनंतर चार आठ दिवसांतच न्यायमूर्ति रानडे सांपडले. न्यायमूर्ति रानडे यांच्या आयुष्यांतील हा कसोटीचा प्रसंग होता. त्यांच्यापुढें दोन कर्तव्यांचा लढा पडला होता. पुनर्विवाह सर्व समाजाला अमान्य नाहीं पण आपले वडील तेवढे विरुद्ध आहेत असें न्यायमूर्तिना म्हणतां येण्यासारखी स्थिति नव्हती. शास्त्री व पंडित हे वादविवादांत टिकाव धरूं शकणार नाहींत याची खात्री जरी त्यांना होती तरी पुनर्विवाह करणें बहुजनसमाजाच्या रक्तांत भिनलेल्या समजुतीच्या विरुद्ध आहे याचीहि त्यांना पूर्ण कल्पना होती. आपलीं प्रामाणिक मते व आपल्या वडिल धान्याभंडळींचीं आणि आतेष्टांचीं प्रामाणिक मते यांपैकीं कोणाच्या मताला अधिक किंमत द्यावयाची असा प्रश्न, गोविंदरावांच्या हृदयानंतर, न्यायमूर्ति रानडे यांच्या मनापुढें होता. पुनर्विवाह करावयाला तयार होण्यांत त्यांचा हेतु अनाथ बालविधवांचें दुःख निवारण करण्याचा होता. हें दुःख निवारण करीत असतांना स्वतःला, स्वतःच्या कुटुंबाला व मुलीबाळींना सामाजिक बहिष्काराच्या आर्गांत लोटून देण्यांत काय अर्थ ? समाजाच्या बहिष्कारा-

चे परिणाम किती दुःसह असतात याचा अनुभव रा. व. गोपाळ हरि देशमुखाना १८७० च्या सुमारास आलेला त्यांना पाहावयास मिळाला होता. गोपाळ हरींनी पुनर्विवाहासंबंधाच्या पंक्तीत जेवण केले, याबद्दल त्यांनी प्रायश्चित्त घेतले नाही तर त्यांच्या मुलींना नांदवून घेणार नाही असा त्यांच्या विहिणीने हट्ट धरला व शेवटी मुलीच्या सुखाकडे लक्ष देऊन गोपाळ हरींना प्रायश्चित्त घेण्यास कबूल व्हावे लागले. पण या छलापेक्षांहि स्वतःच्या कल्पने-प्रमाणे वागलो या कल्पनेला अधिक किंमत द्यावयाची की पित्याच्या मनाला संतोष द्यावयाचा हा महत्त्वाचा प्रश्न न्यायमूर्ति रानडे यांच्यापुढे होता. या कर्तव्यांच्या लढ्यांत त्यांनी पित्याच्या मनाच्या संतोषाला अधिक किंमत दिली.

पित्याच्या इच्छेला न्यायमूर्तींनी जो मान दिला तो मनाच्या कमकुवतपणाने दिला नाही. पित्याच्या इच्छेला मान देणे हे कर्तव्य त्यांना श्रेष्ठ वाटले म्हणून त्यांनी तो स्वेच्छेने दिला. त्यांनी मान द्यावयाचा नाही असे मनांत आणले असते व तितके त्यांनी मन कठोर केले असते तर गोविंदरावांचा त्राग कुठवर चालला असता ? स्वतःच्या मर्जीप्रमाणे वागण्यासारखी त्याची स्थिति होती. पण त्यांनी जाणून बुजून पित्याच्या आशेला मान द्यावयाचे ठरविले. गोविंदरावांच्या म्हणण्याप्रमाणे वागावयाचे असे ठरविल्यावर आपण काय करावयाचे याबद्दलची दिशा त्यांनी मनाने पुरी ठरविली होती.

एक मुलीचा प्रश्न आणि दुसरा पुनर्विवाहपक्षाशी कसे वागावयाचे असे त्यांच्यापुढे दोन प्रश्न होते. मुलगी नाका डोळ्यांनी तितकीशी चांगली नसली तरी चालेल पण कुलीनाची असू द्या; अशी त्यांनी आपली इच्छा वडिलांना कळविली व पुढील लग्नविधीतहि त्यांनी आपल्या मनाप्रमाणे अवश्यक तेवढेच केले. स्वतःच्या बाबतीत पुनर्विवाहाची मते अमलांत आणतां आली नाहीत तरी त्याचा पुरस्कार करावयाचा हे त्यांनी मनाशी पक्के ठरविले होते. १८७४ साली विष्णुशास्त्री पंडित यांनी पुनर्विवाह केल्यावर त्यांना

घरीं मेजवानीला त्यांनीं बोलाविलें आणि आपण पुनर्विवाहपक्षाचेच आहों असें वडिलांच्या स्पष्ट नजरेस आणून दिलें.

न्यायमूर्ती रानडे यांनीं रमाबाईंशीं लग्न दूरवर विचार करून करण्याचें ठरविलें असल्यामुळें न्यायमूर्ती रानडे व त्यांचे वडिल यांच्यामध्ये लग्नाच्या बाबतींत झालेल्या झटापटीचा त्रास रमाबाईंना मुळींच भोगावा लागला नाहीं. मनाविरुद्ध गोष्ट झाल्यामुळें स्वभावांत येणारा त्रासिकपणा किंवा मनाच्या कमकुवतपणाला वळी पडून मनाविरुद्ध गोष्ट केल्यामुळें मनाला वाटणारा उद्वेग न्यायमूर्ती रानडे यांच्या पुढील वर्तनांत मुळींच दिसून येत नाहीं. यावरूनहि न्यायमूर्ती रानडे यांनीं रमाबाईंशीं विवाह केला तो निव्वळ बळजबरीमुळें किंवा मनाच्या कमकुवतपणामुळें केला, असें म्हणतां येत नाहीं.

न्यायमूर्ती रानडे यांनीं जर मनाच्या कमकुवतपणामुळें किंवा बळजबरीमुळें विवाह केला असता तर रमाबाईंचे हाल कुत्राहि खाता ना ! रमाबाईं त्यावेळीं साऱ्या अकरा वर्षांच्या होत्या. आपलें लग्न कोणत्या परिस्थितींत होत आहे याचें महत्त्व कळण्याचें त्यांचें वय नव्हतें. अशा स्थितींत न्यायमूर्तींनीं डोक्यांत राख घालून घेतली असती तर रमाबाईंच्या जन्माचें नुकसान व्हावयाला काय वेळ लागला असता ? रमाबाईंचा पुढचा संसार काट्याकुट्यांनीं भरणें किंवा गुलाबांच्या फुलांनीं फुलवून टाकणें हें न्यायमूर्ती रानडे यांच्या हातांत होतें. रमाबाईं इतक्या लहान होत्या कीं, त्यांच्या मनांत अजून सद्विचारांनीं कळींचें रूपहि धारण केलें नव्हतें. सद्विचारांची नीटरीतीनें जोपासना करून ते स्वतःला व लोकांना आनंददायी होतील अशा रीतीनें फलोन्मुख करण्याचें कुशल मालाकाराचें काम न्यायमूर्ती रानडे यांच्यावर पडलें होतें. तें त्यांनीं अत्यंत धीरानें उल्हासानें आणि कुशलतेनें केल्यामुळें रमाबाईंच्या चरित्राच्या पुढील मनोरम बाबेंतून इतस्ततः विहार करण्याचें भाग्य आपणाला लाभलें आहे.

शिक्षणांतील अडचणी

संसारांत आपण ज्या ज्या गोष्टी करतो त्या सर्वच सफल होतात असे नाही; पण आपण ज्या गोष्टी करित असतो त्या गोष्टीबद्दल कौतुक झाले ह्याजणे कौतुकाचे जे हें फळ पदरांत पडतें तेवढ्यानेंही आपणाला नव्या उद्योगाला लागण्यास हरूप येतो. संसारांत जीवाभावाचा संबंध पतीपत्नींचा असतो. गृहिणी या नात्यानें पत्नी संसारांत मेहनत घेऊन संसाराला सुंदरपणा आणि व्यवस्थितपणा उत्पन्न करित असते. त्याचें कौतुक पतीनें जर केलें नाहीं तर आपले सर्व श्रम वाया गेले असें प्रत्येक स्त्रीला वाटत असतें. पती नवनवे उद्योग हातीं घेत असतो. या कामीं पत्नीनें त्याला जो धीर द्यावा लागतो, निदान सहानुभूती दाखवावी लागते तो धीर व ती सहानुभूति जीवाभावाच्या पत्नीकडून मिळाली नाहीं तर पुरुषाचें मन खट्टू झाल्याशिवाय राहात नाहीं. याकरितां पतीपत्नीमध्ये आचारविचाराचे बाबतींत आणि वयाच्या बाबतींत अनुरूपता असावी लागते.

हे विचार हिंदुस्थानांतील लोकांच्या कल्पनेलाहि शिवले नव्हते असें नाहीं. खुद्द हिंदु लोकांच्या विवाहपद्धतीचा विचार केला तर पतीपत्नीमध्ये बरोबरीचें नातें उत्पन्न व्हावें अशीच विवाहाची मांडणी आहे, असें दिसून येईल. पण लोकांचा प्रत्यक्ष आचार त्या वेळीं तसा राहिला नव्हता, व आतांही राहिलेला नाहीं. शिवाय इंग्रजी झाल्यावर जुन्या लोकांत आणि तरुण मंडळींत विचारसाम्य राहिलें नाहीं. कष्टमय संसारांत आनंद व उरसाह उत्पन्न करण्यासाठीं पतीपत्नीमध्ये बरोबरीचें नातें उत्पन्न करावयाचें असेल तर बालविवाहाची चाल मोडली पाहिजे आणि स्त्रियांना सुशिक्षित केल्या पाहिजेत असें इंग्रजी-

नंतरच्या प्रत्येक पिढीतील नवशिक्षित तरुणाला वाटते. न्यायमूर्ति रानडे याच विचारांत वाढले होते. त्यांनी आपल्या पहिल्या कुटुंबासहि लिहावाचावयास शिकविले होते.

वडिलांच्या मताप्रमाणे दुसरा विवाह करण्याचे एकदां ठरविल्यावर अल्पवयस्क व अशिक्षित रमाबाईंशी विवाह झाला म्हणून न्यायमूर्ति रानडे कुढत बसले नाहीत. रमाबाईंना मुळींच अक्षर ओळख नाही असे कळल्यावर त्यांनी लगेच पाठी पेन्सिल आणून देऊन स्वतः श्रीगणेशाचा धडा घालून दिला. रोज रात्री रमाबाईंना शिकविण्यासाठी दोन तास खर्च करण्यास न्यायमूर्तिंनी आरंभ केला व पंधराव्या दिवशी रमाबाईंनी जेव्हां पहिल्या पुस्तकांतील धडा वाचून दाखविला त्या दिवशी न्यायमूर्ति रानडे यांना मोठे समाधान वाटले.

न्यायमूर्ति रानडे यांनी धीमेपणाने रमाबाईंना अक्षर ओळख करून देण्यापासून शिकविण्यास आरंभ केला व रमाबाईंनी थोड्याच दिवसांच्या अवधीत न्यायमूर्ति रानडे यांना त्यांचे श्रम सार्थकीं लागत आहेत असे दाखविले. रमाबाईंचे ज्या स्थितीत लग्न झाले त्या स्थितीत, रमाबाईंच्या शिक्षणाच्या बाबतीत, रमाबाईंमध्ये शिक्षणाचा तिटकारा असता किंवा न्यायमूर्ति रानडे यांचा उदासीनपणा असता तर 'प्रथमग्रासे मक्षिकापातः' या न्यायाने हा मोठाच अडथळा झाला असता; पण सुदैवे करून हा अडथळा न येतां रमाबाईंचा शिक्षणक्रम सुरू झाला. पण रमाबाईंना घरांतील बायकांचा विरोध सहन करावा लागला. हा विरोध पुढे पुढे इतका जाचक होऊं लागला होता की, नाशकास जर न्यायमूर्ति रानडे यांची बदली झाली नसती तर न्यायमूर्ति रानडे यांच्या गंभीर मनाचाहि ठाव सुटला असता.

त्या वेळच्या लोकांची मनःस्थिति पाहिली तर रमाबाईंना घरांतील बायकांचा विरोध निव्वळ बायकी बुद्धिमुळे सहन करावा लागला असे म्हणतां येणार नाही. रमाबाईंच्या आस्थाबाई वाचावयाला शिकल्या म्हणून त्यांना

वैधव्य आले; तेव्हां 'वैधव्य टाळावयाचें असेल तर शिकतां कामा नये' असल्या कारणामुळे रमाबाईंच्या वन्स, किंवा ताईसासूबाई त्यांना विरोध करित नव्हत्या. न्यायमूर्ति रानडे यांना पहिल्या बायकोला शिकविण्याच्या बाबतीत खुद्द गोविंदरावांनीं कधीं त्यांना विरोध केला नाहीं; इतकेंच नव्हे तर, त्यांनीं आपल्या दुसऱ्या बायकोला व मुलीला लिहावाचावयास शिकविलें होतें आणि आपणाला लिहावाचावयाला येतें याचा दोर्घांना अभिमानहि वाटे.

रमाबाई १८८३ सालीं इंग्रजीत भाषण करून परत आल्यावर न्याय-मूर्ति रानडे यांच्यावर तणतणतांना रमाबाईंच्या ताईसासूबाईंनीं आपल्या विरोधाचें असें कारण दिलें आहे कीं, 'बायकांना शिकविलें म्हणजे त्या उद्धट होतात, त्यांच्या डोळ्यांत पाणी राहात नाहीं, ही गोष्ट खोटी आहे काय ? शिकवावयाचेंच तर व्यंकटेश स्तोत्र, शिवलीलामृत याच्यासारखें कांहीं वाचतां आलें म्हणजे पुष्कळ झालें. पुरुषासारखें इंग्रजी शिकून काय चाकरी करावयाची आहे?' 'तुझी आई व वडील किती बरं चालीचीं माणसे आहेत. त्यांना नुसतें पाहिलें तरी संतोष वाटतो. त्यांच्या घरीं तर बायकांनीं मराठीसुद्धां शिकण्याची चाल नाहीं, मग इंग्रजीचें नांव कशाला ! पण तुझें पहावें तों मडमेवर ताण' अशी रमाबाईंच्या वन्सची तक्रार चालू असे.

बायका न शिकल्या तर उत्तमच, शिकल्याच तर पोथ्यापुराणें वाचण्याइतकें त्यांनीं शिकावें, जास्ती शिकून त्यांना नोकऱ्या करावयाच्या आहेत काय असें त्या वेळच्या बायकांनाच काय पण पुरुषांनाहि वाटत होतें. शिवाय आपल्या मुली मडमा होतील, स्वेच्छाचारी होतील ही भीति. रमाबाईं भर सभेंत, पुरुषांत, आपल्या नवऱ्याच्या देखत, न लाजतां, बोलल्या ह्यापेक्षां स्वेच्छाचाराचें दुसरें उदाहरण कुठलें असें रमाबाईंच्या ताईसासूबाईं न्यायमूर्ति रानडे यांना समजावून देत होत्या. पण ही भीति ताईसासूबाईंच्या मनांतच तेंवढी त्या काळीं वागत होती असें नाहीं. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांना

शिक्षणाचे कामी रमाबाईच्या पेशांही अधिक त्रास, तोहि पुरुषवर्गाकडून, त्या वेळीं सोसावा लागला.

डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या शिक्षणांत आलेले अडथळे पाहिले तर ते पुरुषमंडळीकडूनच विशेष आले. डॉ. आनंदीबाईचे वडिल व आई पाहिल्या तर मुलीनें शिकू नये असें म्हणणाऱ्या नव्हत्या. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांना त्यांच्या वडिलांनीं शाळेंत घातलें होतें. आणि एक दिवस डॉ. आनंदीबाई शाळेस गेल्या नाहींत म्हणून त्यांच्या आईनें त्यांना मारहि दिला होता. पण लग्न झाल्यावर डॉ. आनंदीबाईचे पति गोपाळराव जोशी हे जेव्हां त्यांना शिक्षिवतात असें त्यांच्या वडिलांना कळलें तेव्हां डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या वडिलांनीं गोपाळराव जोशी यांनीं हा नाद सोडून द्यावा अशी दुसऱ्या करवीं खटपट केली. पण गोपाळराव जोशी हे स्त्रीशिक्षणाचे कट्टे अभिमानी असल्यामुळें त्यांनीं या मध्यस्थास धुडकावून लावलें. पुढें गोपाळराव जोशी यांचे वडिल मुंबईस आले तेव्हां डॉ. आनंदीबाई गिरगांवांतील मिशनरीशाळेंत शिकावयास जात होत्या. बुट स्टार्किंग घालणें असा थाट साहजिकच त्यांच्यामध्ये आला होता. सूनवाईचा हा थाट गोपाळरावांच्या वडिलांना आवडला नाहीं. ते गोपाळरावांना म्हणाले, “वायकांच्या जातीला इतकें शिक्षण काय करावयाचें आहे ? त्यांना साधारण पोथ्या वाचतां आल्या म्हणजे झालें. वायकांनीं इंग्रजी शिकून त्यांना कुठें चाकऱ्या मिळवायाला जावयाचें आहे ? आपली गरिवाची वायको, तिला एव्हांपासून असें मोकळें वागूं दिलें म्हणजे आपला संसार कसा व्हावा ? वायकांच्या जातीला स्वतंत्रता व विद्या ही काय कामाची ? त्यांची विद्या म्हणजे आपण घरांत जें आणून देऊं त्याची त्यांनीं नीट नेटकी व्यवस्था करावी हीच काय ती. वायकांनीं विद्या शिकल्यावर पुरुषांनीं काय करावयाचें ? व त्यांचें घरांतील काम कोणी करावें ?” अर्थात् वडिलांची ही विचारसरणी गोपाळरावांना मान्य झाली नाहीं ही गोष्ट वेगळी; पण त्यांनाहि अलीबाग,

कोल्हापूर येथील स्नेही व निर्दक मंडळीकडून होणाऱ्या कुत्सित टीकेचा मारा सहन करणे शक्य झाले नाही. तेवढ्याकरता त्यांनी महाराष्ट्राच्या राम-राम ठोकल्या व कलकत्यास नोकरी पाहिली; पण तिथे शाळेत जाऊन शिकतांना डॉ. जोशी यांना कोल्हापूर मुंबईपेक्षा अधिक त्रास होऊ लागला. तेव्हा शेवटी त्यांनी डॉ. आनंदीबाईंना १८८१ साली वयाच्या सोळाव्या वर्षी एकटेच अमेरिकेस डॉक्टरीच्या शिक्षणासाठी पाठविण्याचे धाडस केले.

गोपाळराव जोशी कट्टे स्त्रीशिक्षणाचे अभिमानी होते व त्यांनी डॉ. आनंदीबाईंना मनाचा धडा करून व हाल सोसून अमेरिकेसहि धाडून दिले; पण त्यांना धाडून दिल्यावर त्या तिकडे धर्मांतर करतात की काय, स्वेच्छाचारी होतील की काय अशी भीति सारखी त्यांच्या मनांत वागत होती. गोपाळराव जोशी यांच्या या संशयी स्वभावाचा डॉ. आनंदीबाई जोशी यांना अमेरिकेत असतांना अतोनात त्रास सोसावा लागला. त्या वेळी सुशिक्षित विधुर मुलाच्या बापाला आपला मुलगा पुनर्विवाह करतो की काय ही जशी धास्ती वाटत होती तशी स्त्रिया शिकल्या तर मडमा होतिल की काय ही भीति स्त्रीपुरुषांना साशंक बनवीत असे.

स्त्रीशिक्षण आणि पुनर्विवाह या गोष्टीकडे त्या वेळची नवशिक्षित मंडळी एका दृष्टीने पाहत होती तर जुनी मंडळी दुसऱ्या दृष्टीने पाहत होती. संसारांत जोम व आनंद उत्पन्न करण्याच्या दृष्टीने नवशिक्षित तरुणांनी स्त्री-शिक्षण आणि पुनर्विवाह या चळवळी हाती घेतल्या होत्या. या वावर्तात नवशिक्षित जे मुद्दे मांडीत ते जुन्या लोकांना खोडून काढता येत नसत. बालविधवांचे विवाह लावण्यास हरकत नाही अशी १८७० च्या चर्चेच्या वेळी शंकराचार्यांनी मुद्दा संमत्ति दिली होती. स्त्रियांनी हिशेव ठेवण्यापुरते आणि पोथ्या पुराणे वाचण्याइतके शिकावे यालाहि त्या वेळच्या समंजस माणसांची हरकत नव्हती. नवशिक्षित ज्या अडचणी दाखवीत त्या अडचणी दूर

व्हाव्यात असें समंजस लोक कबूल करीत; पण त्याच्या पुढची पायरी चढून जाण्यास ते नाखूष होते. मुलींना मुलासारखें शिक्षण देणें किंवा विधवांचे पुनर्विवाह करणें इष्ट नाहीं, हें आपल्या संस्कृतीविरुद्ध आहे असें त्यांना वाटे; पण असें कां वाटतें ह्याचीं कारणें जेथें स्वतःचीं स्वतःला त्यांना देतां येत नव्हतीं ते नवसुशिक्षितांचें समाधान काय करणार ? इंग्रजी शिक्षण आणि पुनर्विवाह हें आपल्या संसारांतील समाधानावर अज्ञात संकट चालून येत आहे अशी त्या वेळच्या बहुजनसमाजाची समजूत होती. या अज्ञात संकटाचा संपर्क आपल्या संसाराला लागू नये असें प्रत्येकाला वाटत होतें.

अशा स्थितींत रमाबाई इंग्रजी शिकू लागल्या. रमाबाईंना या अज्ञात संकटापासून परावृत्त करण्यासाठीं कधीं धाकाचा, कधीं गोड बोलण्याचा, उपयोग त्यांच्या घरांतील बायकांनीं करून पाहिला. धाक व गोड शब्द उपयोगीं पडत नाहींत असें त्यांनीं पाहिल्यावर त्यांनीं रमाबाईंना बहिष्कृतासारखें वागविण्यास व वर्मीं आघात घालण्यास सुरवात केली. १८७५ मध्ये गोविंदराव निवर्तल्यावर न्यायमूर्ति रानडे यांनीं कोल्हापूरचें विन्हाड मोडून आपली सावत्र आई व सावत्र भाऊ यांना पुण्यास आणलें. न्यायमूर्तीचे सावत्र बंधू आबा व बाबा रमाबाईंच्या बरोवरीचे होते. ते त्या वेळीं इंग्रजी शिकत असल्यामुळें ते शिकतात तेव्हां आपणहि इंग्रजी शिकावें असें रमाबाईंना वाटू लागलें. त्यांनीं इंग्रजी शिकण्याची इच्छा न्यायमूर्ति रानडे यांना सांगितली. रमाबाईंनीं आपण होऊन इंग्रजी शिकण्याची उत्सुकता दाखविली याबद्दल न्यायमूर्ति रानडे यांना आनंद झाला. त्यांनीं लागलीच रमाबाईंना इंग्रजी शिकविण्यास सुरवात केली. इंग्रजीची अक्षर ओळख झाल्यावर रमाबाई एक दिवस सोपा झाडीत असतां त्यांना इंग्रजी अक्षराचा कागद सांपडला. कुतुहलबुद्धीनें त्यांनीं तो वर उचलून घेतला व अक्षरें लावूं लागल्या. किती क्षुल्लक गोष्ट ! पण धाकानें व सामोपचारानें रमाबाई आपल्या म्हणण्यास मान देत नाहींत यामुळें चिडलेल्या वन्स कडाडल्या, 'असला नाच-

रेपणा आम्हांला खपायाचा नाही. काय नाचावयाचें असेल त्याला माडी मोकळी आहे. येथें आमचा अपमान करावयाचा नाही. ”

१८८१ च्या सुमारास न्यायमूर्ति रानड्यांना सातारा जिल्ह्यांत फिरतीच्या कामावर जावें लागल्यामुळें रमाबाईंना इंग्रजी शिकविण्यास मिस हरफर्ड बाईंना ठेवले होते. मिस हरफर्ड शिकवून गेल्या म्हणजे आमच्या घरांत तशाच येऊन भ्रष्टाकार करूं नका असें घरांतील बायकांनीं म्हणावें. या बोलण्याला त्रासून रमाबाईंनीं दुपारीं विहीरीच्या पाण्यानें अंग धुवावें. असा क्रम सुरू झाल्यावर अर्थात् थोड्याच दिवसांत त्यांच्या आवा भावोजींनीं न्यायमूर्ति रानड्यांना ही हकिगत कळविली. पुढें न्यायमूर्ति रानडे यांनीं घरच्या बायकांची कानउघाडणी केल्यामुळें रमाबाईंचा थंड पाण्याचा त्रास चुकला. वस्त्रांतर केलें म्हणजे रमाबाईंना घरांत येण्यास परवानगी मिळू लागली.

१८८२ च्या सुमारास पंडिता रमाबाई पुण्यास आल्या. त्याहि रमाबाईंच्या बरोबर मिस हरफर्डजवळ इंग्रजी शिकूं लागल्या. घरांतील बायका पंडिता रमाबाईंजवळ कुत्सितपणानें बोलून रमाबाईंच्या मनाला डागण्या देण्यास कमी करीत नसत.

शिक्षणाच्या बाबतींत असा मनाला असह्य त्रास होत असतांना रमाबाईंनीं तो आपल्या बापाचा उपदेश मनापुढें ठेवून शांतपणें सोसला. रमाबाई जेव्हां प्रथम सासरीं जाण्यास निघाल्या तेव्हां त्यांना जवळ घेऊन त्यांच्या वडिलांनीं असा उपदेश केला होता कीं, “ हें बघ, तूं आपल्या सासरीं जात आहेस. सख्या सावत्राचें कुटुंब, पदरीं दहा तऱ्हेचीं माणसें आहेत. तूं माझी मुलगी आहेस. आपल्या कुलीन घराण्याला शोभेल असें वाग. तुला कितीहि त्रास झाला तरी सोस, पण नोकरांनासुद्धां उलट बोलूं नको. हें एक व दुसरें तुझ्या मनाला असह्य झालें तरी तूं होऊन कोणाची

चहाडी नवऱ्याजवळ सांगत जाऊं नकोस. चहाडीनें कुटुंबाचाच नव्हे पण राज्याचाही नाश होतो. ह्याकरितां मी सांगतो हीं दोन व्रतें पाळ, म्हणजे तुला कधीं कांहीं कमी पडणार नाहीं. तूं भाग्यवान आहेस. सोशिक-पणा हा तुझा गुण झाला म्हणजे तूं खऱ्या किंमतीला चढशील व आमच्या कुलांत जन्म घेतल्याचें सार्थक होईल. हें माझे बोलणें लक्षांत ठेव. याच्या उलट वागतेस असें ऐकलें तर मी कधीं फिरून तुला माहेरीं आणणार नाहीं. ”

रमाबाईंनीं वडिलांचा उपदेश तंतोतंत आपल्या आचरणांत आणला. हें आतां सांगणें जितकें सोपें झालें आहे तितकेंच तें आचरतांना रमाबाईंना कठीण गेलें. आवा व बावा यांचा पाठीराखेपणा आणि न्यायमूर्ति रानडे यांच्या प्रेमळपणाचा त्यांच्या व्रस्त मनाला मिळणारा विसावा यांच्या जोरावर त्यांनीं घरीं होणारा त्रास सहन करून लग्नानंतरच्या दहा वर्षांत त्यांनीं शिक्षणाचा मार्ग पुष्कळच आक्रमण केला.

सार्वजनिक कार्याची तपश्चर्या

सन १८८१ मध्ये न्यायमूर्ति रानडे यांची मुंबईहून पुण्यास प्रिन्सिपाल सदर अमीन या जागी नेमणूक झाली व १८९३ साली त्यांना मुंबईच्या हायकोर्टाचे न्यायाधीश होण्याचा मान मिळाला. या वारा वर्षांत न्यायमूर्ति रानडे यांना पुणे, सातारा, सोलापूर व अहमदनगर या जिल्ह्यांतील फिरतीची कामे व पुढे १८८६ मध्ये फायनन्स कमिटीचे काम करावे लागल्यामुळे न्यायमूर्ति रानडे व रमाबाई यांचा मुक्काम पुण्यास कायमचा असा फारसा नव्हता. पण त्यांचे घर असे या वारा वर्षांत पुण्यांतच होते व न्यायमूर्तीच्या आणि रमाबाईच्या सार्वजनिक कार्यांचे क्षेत्रहि मुख्यतः पुणेच होते.

रमाबाईच्या लग्नाच्या वेळचे १८७३ मधील पुणे आणि न्यायमूर्ती हायकोर्ट जज म्हणून मुंबईस प्रयाण करतांनाचे पुणे यांच्या स्थितीत मधल्या वीस वर्षांनी पुष्कळच क्रांति घडवून आणली होती. स्त्री-शिक्षण, पुनर्विवाह, सार्वजनिक कार्यांत स्त्रियांनी भाग घेणे, या गोष्टी १८७३ साली पुण्यांत प्रतिध्वनी रूपाने उमटत होत्या; पण १८९३ साली या गोष्टींचा पुरस्कार करणारा व त्याप्रमाणे आचरण करणारा एक वर्गच पुण्यांत उत्पन्न झाला. स्त्रियांमध्ये ज्ञानाची आवड उत्पन्न होऊन संघटना उत्पन्न व्हावी या हेतूने सार्वजनिक काका ऊर्फ गणेश वासुदेव जोशी यांनी १८७० साली 'स्त्री विचारवती' सभा स्थापन केली होती. या सभेमार्फत नव्या विष्णुचे देवळांत दरवर्षी चैत्राचे महिन्यांत सार्वजनिक हळदीकुंकू होत असे व त्या प्रसंगांच संभाषणाचा व व्याख्यानाचा योग जुळवून आणण्यांत येत असे.

या सभेमार्फत होणाऱ्या हळदीकुंकवाच्या समारंभांत रमाबाई पुढे जातील काम करित असत. पण ही सभा जेव्हां सार्वजनिक काकांनी काढली तेव्हां पुरुषांत जेथे विचारात्या ठाव नाही तेथे 'स्त्री-विचारवती' सभेची काय जल्मी आहे असे 'ज्ञानप्रकाश'ने उद्गार काढले होते. पण १८९३ सालच्या सुमारास चार पांच वर्षे प्रि. आगरकर यांचे सुधारक पत्र या गोष्टीचा जोराने पुरस्कार करित होते. " ज्या तत्वांचे अवलंबन केल्यामुळे इतर राष्ट्रे अधिकाधिक सुधारत चालली आहेत तीं तत्वे हा सुधारक महाराष्ट्रांतील लोकांपुढे वारंवार आणील. असे करण्यास त्यास आज ज्याचा जरीने अम्मल चालू आहे त्या लोकमताविरुद्ध जावे लागणार असल्यामुळे फार त्रास पडणार आहे," हें जाणूनहि प्रि. आगरकर यांनी १८८८ पासून नवीं तत्वे अत्यंत कळकळीने आपल्या पत्रांतून मांडण्यास सुरवात केली. मिल यांचे ग्रंथ या नव्या विचारसरणीचे आधारभूत ग्रंथ होत. या ग्रंथांतील विचारसरणीचा पगडा जसा प्रि. आगरकर यांच्यावर बसला होता तसा त्यांच्या वेळच्या तरुण पिढीवर म्हणजे कै. हरि नारायण आपटे, प्रो. भाटे वगैरे मंडळीच्या मनावर बसला होता. मिलचे ग्रंथ आणि प्रि. आगरकर यांचे तळमळीचे लिहिणे यामुळे त्या वेळच्या तरुणपिढीच्या विचारसरणीला कोणत्या तऱ्हेचे वळण मिळत होते याचा मासला प्रो. कर्वे यांनी १८९२ मध्ये रँगलर परांजपे यांना केलेल्या उपदेशांत पाहावयास सांपडतो. बायकोला शाळेत पाठविणे, पुनर्विवाह करणे, लहानपणीं मुळींच लग्न न करणे किंवा मोठेपणीं लहान मुलीशीं लग्न न करणे यामुळे जर वडिलांचे मन दुखत असेल तर त्याला नाइलाज समजून आपणाला जो मार्ग योग्य दिसेल तो स्वीकारावा असा आपणास प्रो. कर्वे ह्यांनी उपदेश केल्या असा रँगलर परांजपे यांनी प्रो. कर्वे यांच्या आत्मवृत्तास लिहिलेल्या प्रस्तावनेत उल्लेख केला आहे.

१८७३ ते १८९३ या वीस वर्षांत मिलला मानणारी आणि लोकांत रुढ असलेल्या विचारसरणीशी चार हात करण्यास सज्ज अशी मंडळी उत्पन्न झाली होती. नवमतवादी तरुणांच्या या चढाईच्या धोरणामुळे स्वसंस्कृतीचे संरक्षण करण्याच्या बुद्धीने प्रेरित झालेली कांहीं मंडळी याच काळांत पुढे आली. नवमतवाद्यांनी हिंदुसंस्कृतीवर चढविलेला हल्ला परतविण्यास प्रथम कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी सुरुवात केली. हा हल्ला अनेक तऱ्हेने येत होता. ख्रिस्ती मिशनरी धर्माच्या वाजूने हल्ला चढवीत होते, लोकहितवादींनी शास्त्री पंडितांवर हत्यार उचलले होते, कित्येक इंग्रज वाङ्मयाच्या उपासकांनी मराठी काव्यावर झोड उठविली होती आणि 'सुधारका'ने समाजाच्या आचारविचारावर कठोर प्रहार करण्यास सुरुवात केली होती. ह्या हल्ल्यांचा प्रतिकार करणारा राष्ट्राभिमानी वर्ग कै. विष्णुशास्त्री यांनी तयार केला व त्यांचे कार्य लोकमान्यांनी पुढे चालविले. हिंदु संस्कृती विचाराच्या कसोटीला इंग्रजी संस्कृतीच्या बरोबरीची उतरते एवढेच नव्हे तर ती इंग्रजी संस्कृतीपेक्षा कांकणभर सरस आहे, असे 'गीतारहस्यांत' सप्रमाण लोकमान्यांनी सिद्ध केले आहे. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी आरंभलेल्या कार्याचा परिणाम डॉ. आनंदीबाई जोशी यांच्या मनावर पुष्कळच झालेला आढळून येतो.

या भांडणांत न्यायमूर्ति रानडे यांना मृदुंगासारखा दोन्ही पक्षांकडून टीकेचा भडिमार सहन करण्याचा प्रसंग नेहमी येत असे. न्या. रानडे यांना स्वसंस्कृतीचा अभिमान होता; पण त्या संस्कृतीची विचारसरणी आणि चालू आचार यांचा मेळ नसल्यामुळे आचारांत बदल व्हावा असे त्यांचे मत होते. बालविवाहाची चाल नसावी, स्त्रियांना शिक्षण द्यावे, बालविधवांना पुनर्विवाहाची आडकाठी नसावी स्त्रियांनी सार्वजनिक चळवळींत भाग घ्यावा असे त्यांचे स्पष्ट मत होते; पण त्यासाठी स्वसंस्कृति सोडण्यास किंवा जुन्या पिढीचा अनादर करण्यास ते तयार नव्हते. जुने मोडून नवी सृष्टि

उत्पन्न करण्याचा त्यांचा हट्ट नव्हता. त्यामुळे न्यायमूर्ति हे खरे खरे सुधारक नव्हत असें त्यांचे प्रतिपक्षी म्हणत आणि सुधारकांनाहि मनांतल्या मनांत तसेंच वाटे. जुन्या आचारविचारांचें मूळ तोडून टाकण्यास न्यायमूर्ति रानडे तयार नाहीत म्हणून सुधारक नाखूष असत व न्यायमूर्ति रानडे समाजाच्या आचारांत बदल घडवून जुन्या संस्कृतिला खिळखिळी करण्याचें काम करीत आहेत म्हणून हिंदुसंस्कृतीचा अभिमानी पक्ष त्यांच्यावर चडफडत असे. पण न्यायमूर्ति रानडे यांना स्वसंस्कृति राखून संसारांतील आनंदाच्या आड येणाऱ्या गोष्टी समाजाच्या आचारांतून काढून टाकावयाच्या होत्या.

त्यांचें धोरण अगदीं बरोबर होतें. स्त्रियांचा अडाणीपणा जावा, बालविधवांना संसार करण्याची संधि मिळावी व या कामीं येणाऱ्या अडचणी दूर व्हाव्या असें म्हटलें म्हणून स्वसंस्कृतीचा अभिमान सोडावयाला पाहिजे असें नाही. पण या कामीं स्वसंस्कृति आपणाला हात देणार नाही असें म्हणणारे व त्याप्रमाणें वागणारे खरे सुधारक होत, असें त्या वेळीं समजलें जात होतें व आतांहि जातें. आपल्या समाजांत प्रौढ विवाहाची व स्वयंवराची चाल रुढ झाल्याशिवाय, प्रत्येक विधवेला पुनर्विवाहाची परवानगी असल्याशिवाय आणि प्रत्येक स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीचें शिक्षण दिल्याशिवाय आपल्या देशाचा उद्धार होणार नाही अशा एकांतिक मताचे न्यायमूर्ति रानडे नव्हते. रमाबाईंना सार्वजनिक कार्याची दीक्षा देतांना अर्थात् आपल्या मताचें वळण न्यायमूर्ति रानडे यांनीं त्यांना लावलें.

रमाबाईंनीं १८८१ च्या आधींच सार्वजनिक चळवळींत प्रवेश केला व १८९३ नंतर मुंबईस गेल्यावरहि त्या सार्वजनिक चळवळींत पडत होत्या. पण १८८१ ते १८९३ हा पुण्यांतील सार्वजनिक काम करण्याचा काळ त्यांना तपश्चर्येसारखा गेला.

न्यायमूर्ति रानडे नाशिकास १८७८--८० मध्ये काम करित असतांना रा. ब. गोपाळ हरि देशमुख तेथे जाईट जज होते. ' त्यांच्या सहा सुना व दोन लेकी त्या वेळच्या मानाने बऱ्याच शिकलेल्या होत्या. त्यांचे कुटुंब जुन्या चालीचे होते तरी त्यांना उत्तम लिहितां वाचतां येत असे. पुराण ऐकण्याचा व स्वतः वाचण्याचा त्यांना नाद असे. ह्या बहुतेक सर्व व्रते वैकल्ये व नियमधर्म करित व त्या निमित्ताने वारंवार गांवांतील बायकांना हळदीकुंकवाला बोलावीत. यामुळे माझेहि त्यांच्या घरी जाणे येणे होऊं लागले म्हणून माझा परिचय जास्त झाला. रा. ब. देशमुख व स्वतः असे दोघेहि स्त्रीशिक्षणाचे अभिमानी असल्यामुळे आपल्या बायकांनी हळदीकुंकवाच्या निमित्ताने कां होईना, पण गांवांतील बायकांना वारंवार एकेठिकाणी जमवून सीता, सावित्री यांच्या सारख्या प्राचीन साध्वींचीं चरित्रें त्यांना वाचून दाखवावीं व शिक्षणाकडे त्यांचे मन वळवावे; तसेंच गांवांतील मुलींच्या शाळा पहाव्यात, त्यांना उत्तेजन देण्याकरितां कांहीं अल्पस्वल्प बक्षिसे द्यावीत वगैरे गोष्टी आवडत असत व याबद्दल आमच्या मागे तगादा असे' असे रमाबाईंनी आपल्या आठवणीत लिहिले आहे.

न्यायमूर्ति रानडे यांच्या वरील इच्छेप्रमाणे एक नाशिकास व पुढे १८८१-८२ मध्ये सातारा जिल्ह्यांत फिरतीवर असतांना तासगांवास मुलींच्या शाळेच्या बक्षिससमारंभांत भाग घेण्याचे प्रसंग रमाबाईंना लाभले. टाण्याचे सेशन जज मि. कागलन साहेब नाशिकास सेशन चालविण्यासाठीं आले असतांना तेथील मुलींच्या शाळेचा बक्षिससमारंभ त्यांच्या पत्नीच्या हस्ते करण्याचे डे. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरांनी ठरविले. या समारंभास नाशिकांतील सुमारे पन्नास साठ बायका जमल्या होत्या. या बायकांना निमंत्रणे देण्याचे काम रमाबाई व देशमुखांच्या मुलींनी घरोघर जाऊन केले होते. मिसिस कागलन यांच्या हस्ते बक्षिस वांटून झाल्यावर त्यांचे आभार मानण्याचा व जमलेल्या बायकांना उत्तेजनपर आणि उपदेशपर अशा तऱ्हेचा थोडासा

मजकूर न्यायमूर्ति रानडे यांनी लिहून दिला होता. तो देशमुखीण बाईंनी वाचून दाखवावा असें ठरलें होतें; पण आयतेवेळीं त्यांनीं तें वाचण्याचें नाकारल्यावरून न्यायमूर्तींनीं रमाबाईंना वाचावयास सांगितलें. रमाबाईंनीं हें काम नीट रीतीनें पार पाडलें. या जाहीर समारंभांत रमाबाईंनीं पहिलें भाषण करून सार्वजनीक कार्याची धुरा वहाण्यास सुरवात केली. या प्रसंगीं घडलेल्या एका गोष्टीवरून रमाबाईंचा हिंदू स्त्रीचा बाणा दिसून येतो. आभार प्रदर्शनाचें काम झाल्यावर रमाबाईंनीं मिसेस कागलनबाईंना, त्यांच्या आईला व बहिणीला हार घातला व एक हार वगळून त्यांनीं तबक डेप्युटींच्या पुढें सारलें. 'हा हार साहेबांना घालावयाचा' असें डेप्युटींनीं सुचवितांच रमाबाईंना राग आला. रा. ब. देशमुख यांच्या लक्षांत ही गोष्ट आली. ते पुढें झाले व त्यांनीं कागलनसाहेबांच्या गळ्यांत हार घालून प्रसंग साजरा केला.

हार घालण्याचे वेळीं कागलन साहेबांना कां वगळलेंस असें घरीं आल्यावर न्यायमूर्तींनीं कौतुकानें रमाबाईंना विचारलें. तेव्हां 'मी हिंदू नसतें तर मलाहि याचें कांहीं वाटलें नसतें' असें रमाबाईंनीं उत्तर दिलें. 'डेप्युटींना व्यवहार कमी खरा' असे यावर न्यायमूर्तींनीं काढलेले उद्गारहि लक्षांत ठेवण्याजोगे आहेत. हिंदू स्त्रीच्या स्वभावाला धरून कागलनसाहेबांसारख्या परपुरुषास हार घालण्यास रमाबाईंनीं नाकारलें ही गोष्ट रा. ब. गोपाळ हरी देशमुख यांच्याप्रमाणेंच न्यायमूर्ति यांनाहि पसंत पडली हें तर झालेंच; पण नाशिकच्या हायस्कूलचे हेडमास्तर द्वारकानाथ राघोबा तरखडकर यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनींहि दुसरे दिवशीं डेप्युटींचा कावा ओळखून रमाबाईं वागल्या याबद्दल समाधान व्यक्त केलें. शिकले सवरले तरी मडमाप्रमाणें वागलें पाहिजे अशी बुद्धि समंजस मंडळींत नव्हती ही गोष्ट या प्रसंगावरून नजरेस येते. पुढें सातारा जिल्ह्यांतील दुसऱ्या फिरतीचे वेळीं रमाबाई न्यायमूर्तींचा तासगांवास मुकाम असतांना त्यांना डे. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर

भेदावयाला आले व त्यांनी तेथील मुलामुलींच्या शाळेचा बक्षिस समारंभ न्यायमूर्ति व रमाबाई यांच्या हस्ते व्हावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली. न्याय-मूर्तींनी डे. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरांची विनंति मान्य केली व रमाबाईंना या खेपेस स्वतः भाषण तयार करून बोलले पाहिजे असे सांगितले. तासगांवच्या मुलींच्या शाळेतिल बक्षिस समारंभ आटोपून आल्यावर रमाबाईंना आपल्या भाषणाचा रिपोर्ट न्यायमूर्तींना द्यावा लागला. 'आपल्या लोकांत स्त्रीशिक्षणा-विरुद्ध जो आक्षेप घेण्यांत येतो त्यांत ते अशी गोष्ट पुढे आणतात की, बायका शिकल्या म्हणजे दांडग्या वेपवा व मर्यादाराहित होतील. याकरितां मुलींनी, तुम्ही शिकलेल्या मुलींनी तर या आक्षेपाला जागाच देतां कामा नये. मनुष्याने उद्धट व्हावे हा सुशिक्षणाचा परिणाम खचित नव्हे. सुशि-क्षणाचा व संपत्तीचा परिणाम म्हणजे मनुष्याला विनयसंपन्न व नम्र कराव-याचा असाच असतो. याला उदाहरण, साधारण सर्वांना समजणारे आपण केळीचे वैभव. केळीचे वैभव म्हणजे तिला अतिशय मोठा लंगर येणे हें होय. असे वैभव प्राप्त झाले असता ती कधी ताठत नाही, उलट अधिक नम्र व विनयशील दिसते व यामुळे ती अतिशय शोभते. यावरून आप-ल्याला इतकाच बोध घ्यावयाचा की, विद्या, संपत्ति, अधिकार यासारखे कोणतेहि वैभव प्राप्त झाले असतां आपण अधिक नम्र व विनयशील होऊन आपल्या पतीशी व वडीलमाणसांशी आदराने व आज्ञाधारकपणाने वागावे. त्यांत आपले कल्याण आहे वगैरे, आपल्या भाषणाचा वरील सारांश रमाबा-ईंनी न्यायमूर्तींना सांगितला व तो ऐकून त्यांना संतोष वाटला. नाशिक येथील समारंभाच्या वेळचे वर्तन व तासगांवच्या समारंभातील रमाबाईंचे भाषण कोणा हिंदु स्त्रीला पटणार नाही ?

पण न्यायमूर्ती रानडे यांचे वर्तन जसे त्यांच्या शत्रुमित्रांना पटत नसे तसेच रमाबाईंचे वागणे त्यांच्या घरातील व गांवातील बायकांना पटत नसे. शिकलेल्या स्त्रीने जाहीर समारंभांतून भाग घेतला की तिने हिंदु स्त्रीच

स्वभाव सोडून दिला पाहिजे असें नाही, असें रमावाईंनी आपल्या वर्तनाने दाखविले होते; पण त्या वेळीं जाहीर सभांतून बोलणाऱ्या स्त्रियांवद्दल घरांतील किंवा पुण्यांतील स्त्रियांची दृष्टि स्वच्छ राहिलेली नव्हती. या वावर्तीत रमावाईंना घरांतील व गांवांतील बायकांचा त्रास सोसावा लागला.

१८८१ मध्ये पुण्यास बदली होण्यापूर्वी न्या. रानडे कांहीं दिवस मुंबईस चीफ प्रेसीडेन्सी मॅजिस्ट्रेटचे काम पाहात होते. मुंबईस प्रार्थना समाजाच्या मुख्य शाळेंत 'आर्य महिला समाज' नांवाची संस्था पंडिता रमावाई यांनी स्थापन केली होती. तिच्या सभा दर शनिवारी भरत असत. सभेला आठ दहा बायका व चार सहा पोक्त पुरुष येत असत. कोणी तरी एकाद्या विषयावर निबंध अगर थोड्या ओळी लिहून आणीत व कधी कधी पुस्तकांतील एकादा उताराहि लिहून आणीत. सभेंत हजर असलेली पोक्त मंडळी म्हणजे डॉ. आत्माराम दादा, भास्करराव भागवत वगैरे हजर असलेल्या बायकांना उत्तेजन यावे म्हणून "चांगलें लिहिलें आहे; पण आतां यावर कोणी कांहीं बोला" असा आग्रह करित व कोणालाहि बोलण्याचें धैर्य झालें नाहीं तर आपणच चार दोन सोपीं व लहान वाक्यें बोलून दाखवीत आणि असें बोलवें म्हणून सांगत. या सभांना रमावाई जात असत.

पुण्यास आल्यावर न्यायमूर्ती रानडे यांच्या खटपटीने १८८१ च्या एप्रिल महिन्यापासून फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजच्या एका दिवाणखान्यांत मुंबईप्रमाणेंच दर शनिवारी स्त्रियांच्या सभा भरूं लागल्या. या सभेंत केरोपंत नाना छत्रे स्त्रियांना आस्थेनें शिकवीत असत. रमावाईंचा केरोपंतांचे जवळ संस्कृत शिकण्याचा बेत होता; पण घरच्या बायका त्यांचा एकादेवेळीं अपमान करतील अशी भीति वाटून न्यायमूर्तींनी हा बेत रहित केला. शनिवारच्या सभा निर्विघ्नपणें पार पडत; पुढें पुण्यास पंडिता रमावाईंनी 'आर्य महिला समाज' स्थापन केला व तेथें त्यांची निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्यानं होऊं लागलीं.

पंडिता रमाबाईंची वाणी अस्खलित व गोड असून विषय प्रतिपादन करण्याची शैली उत्तम होती. त्यामुळे पुण्यातील नव्या व जुन्य स्त्री-शिक्षणेच्छु विद्वानांना पंडिताबाईंचे कौतुक व अभिमान वाटू लागला, व दर शनिवारी ते आपल्या घराच्या वायकांना व मुलींना सभेला पाठवू लागले.

या सभेमुळे रमाबाईंना घराच्या वायकांची बोलणी सोसावी लागत. त्या वेळच्या त्यांच्या स्थितीचे वर्णन 'आठ महिन्यांचा उन्हाळा व एक दिवसाचा पावसाळा' या शब्दांत त्यांनी उक्कृष्टपणे व्यक्त केले आहे. रमाबाईंना होणारा हा त्रास अगदी अपूर्व होता असे नाही. काशीबाई कानिटकर यांनाहि सभेला जाण्याचे वावर्तीत घराच्या वायकांचा असाच त्रास सहन करावा लागत असे. त्यांचे सासर मुंबईस होते. त्या वेळी प्रार्थना समाजांत रविवारी सभा भरून स्त्रियांना अनेक विषयांचे ज्ञान करून देण्यांत घेत असे. या व्याख्यानांचा योग काशीबाई कशा साधित याची त्यांच्या तोंडची हकिगत लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनी काशीबाईंच्या 'चांदण्याच्या गप्पा' या पुस्तकास लिहिलेल्या प्रस्तावनेत पुढील प्रमाणे दिली आहे; "व्याख्यानाची वेळ दुपारी तीन ते चार असे. या वेळी घरांतली वडिल मंडळी विश्रांति घेत पडलेली असे. त्यांना विचारल्याशिवाय सासुरवासिनीने घराच्या बाहेर पाऊल टाकावयाचे नाही, व 'मी व्याख्यान ऐकावयास जाऊं का?' म्हणून विचारणे तर केवळ सुळावरची पोळी काढून खाण्याइतके सोपे! न जावे तर भयंकर रागाला बळी पडावयाची! अशा अत्यंत कचार्टीत सांपडले असतां शाल व जोडा पदराखाली लपवून मार्गेपुढे पहात पहात मागल्या बोळाने मी एकदांची रस्त्याला लागले. परत येते वेळी शाल व जोडा तबेल्याच्या खिडकीतून घोड्याच्या गवताच्या ढिगावर टाकून हळूच आंत येई. असा चोरटा कारभार कित्येक महिने चालला होता. रविवार असल्यामुळे घोडेवाला घरी असे. बाहेर पडण्यास व आंत येण्यास त्याचे साहाय्य होत असे. तो कधी कधी रविवारी सकाळीच माझी शाल व जोडा गाडींत नेवून ठेवी व संध्याकाळी

मी खिडकीतून टाकलेला जपून वर आणून ठेवी. एवढ्याबद्दल त्याचे मला अतोनात उपकार वाटत.” काशीबाईंना सभांना हजर राहण्यासहि जी अडचण वाटणिली येत असे; ती रमाबाईंच्या वाट्याला येत नसे. पण घरच्या वायकांचा शब्दांचा असह्य मार सहन करावा लागे. काशीबाई रविवारच्या सभेत चर्चेत भाग घेत असत. त्यांनीं एकदां ‘ हल्लींच्या स्त्रिया व पूर्वींच्या स्त्रिया ’ या विषयावर एक निबंध लिहिला तो सभेच्या व्यवस्थापकांस आवडल्यामुळे त्यांनीं तो सुबोध पत्रिकेत छापला. तो अंक रविवारी घरी येतांच काशीबाईंच्यावर मोठा गहजब झाला. या घोर अपराधाबद्दल त्यांच्यावर घरांतील अवघड कामें लादण्यांत आली व त्यांच्या तोंडाला कुलूप ठोकण्यांत आलें. अशा स्थितीमध्ये त्यांना शेकडोवेळां देहाचें विसर्जन करावें असें सुद्धां मनांत येई असें रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत लिहिलें आहे.

पांडिता रमाबाईंच्या सभेला हजर राहण्याबद्दल असें वागताडन सहन करीत असतांना पुण्यास मुलींचें हायस्कूल पाहिजे म्हणून १८८३ मध्ये हिराबागेत वायका पुरुषांची एक मोठी सभा भरली होती. या सभेत रमाबाईंनीं इंग्रजीत अॅड्रेस वाचून दाखविला. याच्या आधीं रमाबाईं दोनदां सभेतून बोलल्या होत्या, पण पुण्यास, जाहीर सभेत आणि तोहि इंग्रजी अॅड्रेस वाचण्याचा त्यांच्यावर हा पहिलाच प्रसंग होता. अर्थात् त्या उभ्या राहिल्याबरोबर घाबरून गेल्या. पण डॉ. भांडारकर यांच्या पत्नी सौ. अन्नपूर्णाबाई यांनीं त्यांना धीर दिला व रमाबाईंनीं धीर करून भाषण वाचून दाखविलें. या भाषणाबद्दल रमाबाईंच्या ताई सासूबाईंनीं न्यायमूर्ति रानडे यांना “ तुझी पगडी कशी डोक्यावर राहिली. ” असा सवाल केला. तेथें रमाबाईंना केवढा शब्दाचा मार सोसावा लागला असेल याची कल्पनाच करणें बरें. हा सारा नाचरेपणा रमाबाईंनाच पाहिजे, असें घरांतील वायका म्हणत व न्यायमूर्ति कधींहि आपल्या सांगण्यावरून रमाबाईं या योष्टी करता-

हेत असें सांगत नसत. यामुळें रमाबाईंना तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार सहन करावा लागे. हिराबागेंतील भाषणाचे वावर्तीतहि असेंच झालें. रमाबाईंच्या ताईसासूबाई “आतांच्या या मुली वोट दिलें तर हात गिळावयाला येतात. त्यांना वेतानें वागविलें नाहीं तर त्या आळ्यांत राहावयाच्या नाहींत. काय बाई तरी ! घरांत ती एक शब्दहि बोलत नाहीं. किती तरी गरीब दिसते; पण बाहेर तिला इतका कुठला धीटपणा आला तो ! ऐकल्यापासून मला पुनः पुनः नवल वाटतें,” असें न्यायमूर्तींना म्हणाल्या तरी न्यायमूर्ति असें काहीं म्हणाले नाहींत कीं, “तिनें आपण होऊन वाचलें नाहीं. मी सांगितलें म्हणून वाचलें.” “इतकें जरी स्वतः म्हटलें असतें तरी मला पुरे होतें. पण तसें काहीं झालें नाहीं ” असें रमाबाईंनीं यासंधीं आपल्या आठवणींत म्हटलें आहे.

हिराबागेंतील जाहीर सभेंतील भाषणाबद्दल रमाबाईंच्या इच्छेप्रमाणें न्यायमूर्तींनीं घरच्या वडील बायकांच्या जवळ जरी खुलासा केला नाहीं, तरी त्यांनीं नंतर रमाबाईंची समजूत घातली. आपण जें कृत्य चांगलें म्हणून करीत असतो तें दुसऱ्यांला वाईट दिसत असलें तरी तें कृत्य करावयाचें व त्याबद्दल कोणी बोललें तरी उलट जबाब देण्याच्या भानगडींत पडावयाचें नाहीं असें न्यायमूर्तींनीं आपल्या वागण्याचें धोरण स्वीकारलें होतें. याच धोरणाचा उपदेश रमाबाईंची समजूत घालतांना न्यायमूर्ती करीत असत. रमाबाईंनीं हिराबागेंतील जाहीर सभेंत इंग्रजी अँड्रेस वाचला याबद्दल ताई सासूबाई त्यांना बोलल्या याबद्दल न्यायमूर्तींना राग आला नाहीं; पण पुढें अन्नपूर्णाबाईंच्या पुराणाच्या वेळीं गांवांतील बायकांचा रमाबाईं वगैरे सुधारकांत गणल्या जाणाऱ्या स्त्रियांना पुरुषांत वसविण्याचा डाव साधूं द्यावयाचा नाहीं म्हणून रमाबाईं पुराणांतून उठून आल्याबद्दल मात्र न्यायमूर्ति रमाबाईंच्यावर गरम झाले आणि त्यांनीं त्यांना अबोल्याची शिक्षा दिली.

ही हकिगत अशी झाली. १८८४-८५ च्या सुमारास अनुसूयाबाईंनावाच्या संस्कृतज्ञ पुराणिक बाई पुण्यास आल्या. बरोबर त्यांचे पति व बृद्ध वडील होते. ह्याहि पंडिता रमाबाईंसारख्या श्रीमद्भागवत वाचीत व पुराणिकासारखें सर्व देऊळभर ऐकावयाला जाईल असें गळ्यावर संहिता वाचून अर्थ सांगत. पंडिता रमाबाईंप्रमाणेंच अनुसूयाबाईंचें पहिलें पुराण न्याय-मूर्तीच्या घरीं झालें. पुढें त्यांचें पुराण सार्वजनिककाकांच्या विष्णुमंदिरांत ठरलें. त्या वेळीं विष्णुमंदिरांत नेहमीं पुराणास येणाऱ्या वायकांनीं असा कट केला कीं, “ या सुधारकांच्या वायकांना आज आपण बसवयास जागा द्यावयाची नाही. सभामंडपांतील तेवढी जागा राखून ठेवून गाभाऱ्याच्या पुढील जागा आपण धरून बसूया, म्हणजे त्यांना मंडपामध्यें पुरुषांच्या शेजारीच बसावें लागेल. ह्या सभेला जातात तेव्हां पुरुषांच्या खुर्च्यांना खुर्च्या लावून बसतात; मग येथेंच तेवढी वेगळी जागा कशाला पाहिजे ? ” विष्णुच्या मंदिरांत रमाबाईं वगैरे वायकांना सभामंडपांत पुरुषांत बसविण्याचा गांवांतील वायकांचा ब्रेत साधला. ह्या ब्रेताची बातमी रमाबाईंना त्यांच्या मैत्रिणींनीं दिली होती; पण ही बातमी त्यांना फार उशीरा कळली. रमाबाईंना गांवांतील वायकांच्या या ब्रेताबद्दल फार वाईट वाटलें व अपमानहि वाटला. देवळांत गेल्यावर त्या नाखुशीनें पंडिता रमाबाईं व इतर वायका यांच्याबरोबर पुरुषांसमोर बसल्या. अनुसूयाबाईंच्या व्यासपीठाच्या एका बाजूला सुधारक व दुसऱ्या बाजूला सुधारकांच्या वायका बसव्या अशी व्यवस्था करण्यांत आली होती.

रमाबाईंना ही बातमी कळल्यापासूनच राग आला होता. तशा मनाच्या स्थितींत त्या देवळांत येऊन बसल्या; पण तेथें त्यांना दहा पंधरा मिनिटांपेक्षा अधिक वेळ बसवलें नाहीं. आपणाला घेरी वाटते आहे असें त्यांनीं पंडिता रमाबाईंना त्यांच्या कानांत सांगितलें व त्या घरीं आल्या. कागलनसाहेबांना डोप्युर्टींनीं हार घाला म्हणून सांगितल्याबरोबर रमाबाईंच्या अंगांतील हिंदू स्त्रीचा स्वभाव उसळून बाहेर आला. तोच स्वभाव गांवांतील वायकांच्या

कटानेहि उसळून बाहेर पडला. व त्या तडाक्यांत त्या घरीं परत आल्या. आपण चांगली गोष्ट केली या आनंदाच्या भरांत त्या घरीं आल्या, व त्यांनीं आल्याबरोबर ताई सासूबाईंना आपण कां परत आलों, तें सांगितलें. तेव्हां त्या शाबासकीच्या स्वरानें म्हणाल्या, “ पाहिलेंस, हा असाच तर्क ठेवला पाहिजे, म्हणजे लौकिकांत बरें दिसतें व लोक नांवें ठेवीत नाहींत. या नव्या शिकलेल्या पोराना कांहीं व्यवहार समजत नाहीं. काय हवें तें करावयाला सांगतात. म्हणून तें सगळें करून आपलें कसें चालेल ? घरच्या पुरुषांना राग आला तरी तो दोन दिवसांनीं जाईल. त्याचा काय बोभाटा आहे ? पुरुषांचा रागावण्याचा स्वभावच असतो. घरचादारचा सगळा राग काय तो वायकोवर काढण्यांत त्यांना पराक्रम वाटतो.” ताई सासूबाईंच्या शाबासकीनें दुणावलेला आनंद रमाबाईंना फार वेळ उपभोगावयाला मिळाला नाहीं.

न्यायमूर्ती रानडे घरीं आल्यावर अर्थात् रमाबाईंना काय होतें याची त्यांनीं चौकशी केली. कांहीं होतंच नव्हतें तर रमाबाईं तरी काय उत्तर देणार ? त्यांनीं आपणाला कांहीं होत नाहीं, असें न्यायमूर्तींना सांगितलें. श्याबरोबर न्यायमूर्तींनीं नेहमींप्रमाणें रमाबाईंची कपडे काढतांना मदत घेतली नाहीं व ते त्यांच्याशीं एक अक्षरहि बोलले नाहींत. रात्रहि अशीच अवोल्यांत गेल्यामुळें सकाळींहि रमाबाईंना चैन पडेना. शेवटीं न्यायमूर्ती रानडे जेवावयास येण्यापूर्वीं त्यांना भेटून आपली चूक झाली, असें त्यांनीं कबूल केलें. तेव्हां न्यायमूर्ती म्हणाले, “ पहिल्यांदा अशी वेड्यासारखी वागतेस, त्याचा तुला तर त्रास होतोच, पण मलाहि होतो. आपलें माणूस आपल्या घोरणानें वागलें नाहीं तर तें कोणाला बरें वाटेल ? एकदां आपल्या माणसाच्या आवडीची दिशा समजली म्हणजे तीच वळकट धरावी, म्हणजे दोघांनाहि त्रास होणार नाहीं. पुन्हां असें करूं नको.” न्यायमूर्तींचा हा उपदेश रमाबाईं पुढें कधीं विसरल्या नाहींत. कागलनसाहेबांना कां हार

घातला नाहीस, त्यांनीं काय तुझे घोंडें मारलें होतें, असें कौतुकानें विचारून डेप्युटींना एकंदरीत व्यवहार कमी असा त्या प्रकरणीं न्यायमूर्तींनीं शिरा मारला होता. तसें पाहिलें तर रमाबाई कागलनसाहेबांना हार न घालण्याचे प्रसंगीं ज्या मनाच्या कलाला धरून वागल्या होत्या त्याच कलाला अनुसरून त्या पुराणांतून उठून आल्या होत्या. असें असतांना रमाबाईंनाच व्यवहार कमी असें न्यायमूर्तींनीं हटलें हें कसें ? न्यायमूर्तींच्या वर्तनांत हा ढळढळीत विरोध दिसत नाही काय ? थोडा विचार केला तर न्यायमूर्तींचें करणें सुसंगतच होतें असें दिसून येईल.

धीटपणानें वागणें म्हणजे विनय सोडून देणें नव्हे. कागलन साहेबांना हार घालण्यांत हिंदु स्त्रीच्या दृष्टीनें विनयभंग होत होता. जाहीर सभेसारख्या प्रसंगीं स्त्रियांनीं इंग्रजी पद्धतीप्रमाणें पुरुषांना हार घातला म्हणून कांहीं विषडलें असें न्यायमूर्तींना अर्थात् वाटत नव्हतें. पण हिंदु स्त्रीच्या स्वभावांत परपुरुषाच्या गळ्यांत हार घालणें ही गोष्ट अविनयाची समजली जाते हें न्यायमूर्तींना ठाऊक होतें. साहेबांस जाहीर सभेंत हार घालणें इतका धीटपणा करण्यापुरताच हा प्रश्न नव्हता. यांत पतिविषयक हिंदुस्त्रीच्या ज्या भावना आहेत त्या भावनांचा संबंध येतो. आणि ह्या भावना चांगल्या नाहींत असें कोणालाहि म्हणतां येणार नाहीं. पण पुराणाच्या वेळचा प्रसंग निराळा होता. पुरुषांत बसणें ह्यांत स्त्रीचा धीटपणा दिसून येईल, यापेक्षां विनयभंगाच्या चांगल्या कल्पनेचा त्यांत संबंध येत नाहीं. गांवांतील बायकांचा सुधारक बायकांना हा एक लाजविष्याचा कट होता. ह्या कटास रमाबाई बळी पडल्या, म्हणून न्यायमूर्तींना त्यांचा राग आला. पर पुरुषांत जाऊन अंगाला घेटून आपल्या बायकोनें बसलें पाहिजे, अघळ पघळ बोललें पाहिजे असें न्यायमूर्तींचें म्हणणें नव्हतें. पण योग्य विनयाच्या मर्यादा पाळून धीटाईनें वागण्यास हरकत नसावी असें त्यांचें मत होतें. रमाबाई व न्यायमूर्ती तसे दोघोही मनमोकळेपणानें वागत; पण रमाबाई कधीं न्यायमूर्तींच्या

मांडीला मांडी लावून बसल्या असें झालें नाहीं व त्या अशा बसत नसत म्हणून न्यायमूर्तीहि कधीं रागावले नव्हते. कारण धीटाईपेक्षां आदराचा भाग त्यांत फार असतो. आदर व निष्ठाबुद्धीनें विनयाच्या मर्यादा रमाबाईंनीं पाळल्या तर त्यांत न्यायमूर्तींना आनंदच वाटे. धीटपणानें वागणें म्हणजे विनय सोडणें नव्हे, असें न्यायमूर्तींच्या वर्तनांतील या दोन प्रसंगांतून एक आचरणाचें सूत्र निघतें. हें सूत्र योग्य नाहीं असें कोणाला म्हणतां येईल !

धीटपणानें वागणें म्हणजे विनय सोडणें नव्हे तसें साहेब लोकांशीं मिळून मिसळून वागणें म्हणजे साहेबांचे रीतिरिवाज उचलणें नव्हे असें न्यायमूर्तींना वाटत होतें. रमाबाईंना ज्या तऱ्हेनें ते गांवांतील बायकांशीं वागावयाला सांगत व युरोपियन बायकांशीं स्नेह जोडावयाला सांगत त्यावरून ही गोष्ट दिसून येते.

हिरावागेंत मुलींच्या शाळेबद्दल इंग्रजीत अँड्रेस वाचण्याचा प्रसंग आल्यानंतर पुढें थोड्याच दिवसांनीं हिरावागेंतच एज्युकेशन कमिशननें साक्षी घेण्यास सुरवात केली. या कमिशनपुढें रमाबाई व पांडिता रमाबाई या दोघांचीहि इंग्रजीत भाषणें झालीं. हिरावागेंतील पहिल्या भाषणापेक्षां रमाबाईंचें या वेळचें भाषण अधिक चांगलें झालें. हिरावागेंतील या दोन्ही तिन्हीं सभांना पुण्यांतील जुन्या व नव्या विचारांच्या अशा बऱ्याच बायका जमत व मोकळ्या मनानें व हौसेनें एकमेकींशीं वागत, हे पाहून त्यांच्या परस्पर भेटीचे प्रसंग जुळवून आणले तर, या बायका प्रेमानें व एकोप्यानें वागूं लागतील; म्हणून व्हळदी कुंकवासारखे किंवा पार्टीसारखे समारंभ वर्षांतून दोन चार वेळां तरी करावेत; त्याला लागणारा खर्च आपण करावा, लोकांजवळ कांहीं मागूं नये असें न्यायमूर्तींचें रमाबाईंना सांगणें असे. त्याप्रमाणें पुढें कांहीं महिन्यांनीं रमाबाई व त्यांच्या दोघी चौघी मैत्रिणींनीं त्या

वेळच्या मुंबईच्या गव्हर्नरांची बायको लेडी रे यांना उपाहारास बोलाविलें. ही पार्टी पुण्यांत बायकांची अशी पहिलीच झाली. तींत हिंदु बायकांचे खाण्यापिण्याचे जिनस वेगळ्या खोर्लत मांडले होते. खाणें झाल्यावर हिंदु रिवाजाप्रमाणें पानसुपारी, हळदी कुंकू वगैरे सर्व ठेविलें असल्यामुळें पुण्यांतिल बायकांना ही पार्टीची चाल परकी न वाटतां उलट पसंत पडली असें रमाबाईंनीं आपल्या आठवणींत लिहिलें आहे.

न्यायमूर्ति रानडे १८९३ मध्ये हायकोर्टचे जज होऊन मुंबईस जाण्यापूर्वी पंचहौद मिशनचे चहाप्रकरण व संमति वयाच्या विलाचा वाद या दोन प्रकरणांनीं पुण्यांत नव्या जुन्याच्या लढ्याला चांगलेंच तोंड लागलें होतें. पंचहौद चहाप्रकरणाच्या चहाच्या वेळीं रमाबाई इतर कांहीं बायकांबरोबर हजर होत्या; पण त्यांनीं चहा घेतला नव्हता. पंचहौद चहाप्रकरणाच्या बाबतींत न्यायमूर्तींनीं शेवटीं वृद्धांच्या मतांचा अनादार करावयाचा नाहीं असें धोरण स्वीकारलें. आणि त्यांनीं स्वतः प्रायश्चित्त घेऊन आपल्या स्नेह्यांचा मार्ग मोकळा करून दिला. संमतिवयाच्या विलाच्या बाबतींत न्यायमूर्तींनीं अर्थात सुधारकांचा पक्ष स्वीकारला होता. संमतिवयांचें विल शेवटीं पास झालें. संमतिवय बारा असावें. या बाबतींत राष्ट्राभिमानी मंडळींचाहि विरोध नव्हता. एकादी गोष्ट बहुजनसमाजाला पटल्यावर ती अमलांत येण्यासाठीं त्या संबंधानें कायदा होऊन राजसत्तेचा पाठिंबा मिळाला पाहिजे हीहि गोष्ट त्यांना अमान्य नव्हती. पण आपणाला समाजांत हव्या असलेल्या सुधारणा कायद्याच्या जोरावर अमलांत आणण्याचा नवमतवाद्यांचा कटाक्ष राष्ट्राभिमानी वर्गाला समंत नव्हता व या दृष्टीनें संमतिवयाच्या विलाला त्यांचा विरोध होता. न्यायमूर्ति रानडे संमतिवयाचे विलाकडे नवमतवाद्यांच्या एकांतिक मताच्या दृष्टीनें पाहात नव्हते. व त्यामुळें त्यांना राष्ट्राभिमानी मंडळींनीं या विलास विरोध करावा हें

मान्य नव्हते. न्यायमूर्ति रानडे यांच्या समाजसुधारणेच्या बाबतीतील या मध्यवर्ती धोरणाचा पुरस्कार आपल्या कादंबऱ्यांच्या द्वारे कै. हरि नारायण आपटे यांनी केला. त्याची सुरवात १८९० पासून 'करमणूक' हें पत्र काढून कै. हरिभाऊंनी केली होती. समाजाचे जुने आचारविचार पार उध्वस्त करून त्या जागी नव्या आचारविचारांचा नवा बाग निर्माण करावयाचा ही नवमतवाद्यांची एकांतिक दृष्टि व या दृष्टीचा तितकाच राष्ट्राभिमान पक्षाकडून होणारा एकांतिक दृष्टीचा विरोध न्यायमूर्ति रानडे यांना पसंत नव्हता. या मताचें आविष्करण कै. हरिभाऊ यांनी जसे आपल्या कादंबरींतून केले तसेंच पुढे सेवासदन चालवितांना हेंच धोरण रमाबाईंनी आपल्या नजरेपुढे ठेवले. पण या धोरणाचे धडे रमाबाईंना सार्वजनिक कार्याची तपश्चर्या करित असतांना न्यायमूर्ति रानडे यांनी दिले. शिक्षण आणि सार्वजनिक कार्य या बाबतीत रमाबाईंनी टाकाचे घाव सोसण्यांत जो सोशिकपणा दाखविला त्यामुळे त्यांच्या वडिलांनी त्यांना आश्वासन दिल्याप्रमाणे रमाबाईंच्या पुढील चरित्रास तेज चढले आहे.

संसारांतील आनंद

मुलें बाळें, नोकर चाकर यांनीं घर गजबजलेले असावें, आणि यांच्या जोडीला पतीच्या प्रेमाचा पूर्ण आधार मिळत असावा, हीच संसाराची खरी स्थिति असें प्रत्येक हिंदु स्त्रीला वाटत असतें.

धुळें येथें राहात असतांना रमाबाईंना एका अधमाचा शेजार मिळाला होता. त्याच्या कुटुंबासंबंधानें त्यांनीं आपल्या 'आठवणीं' त असे उद्गार काढले आहेत कीं, " थोड्याच दिवसांनीं एक बिन्हाड आलें. हेंहि कुटुंब वत्सल होतें. म्हणजे मुलगे, सुना, कुटुंब नोकर चाकर वगैरे मिळून बरीच मंडळी होती; पण प्रेम आणि वत्सलता हीं दोन मात्र त्यांच्यापासून फार दूर राहात असत. याबद्दल सर्व हकिगत मला त्यांच्या सुनांकडून कळत असे. मुख्य बाई स्वभावानें मायाळू, पोक्त व धार्मिक असत. हिंदु कुटुंबांत जीं आम्हीं सुखाचीं साधनें असें समजतो तीं त्यांना अनुकूल असत. त्यामुळें त्या मोठ्या नशीबवान् असा माझा समज होता; पण त्या फार दुःखी आहेत, असें त्यांच्याशीं झालेल्या परिचयावरून माझ्या लौकरच ध्यानांत आलें, व हा शेजार आपल्याला नसावा असें वाटूं लागलें. " या उद्गारांच्या जोडीला, " एक जें माझें खऱ्या सुखाचें व समाधानाचें ठिकाण त्यांत अंतर येऊं नये, व ही एक समाधानाची बाजू बळकट असेल तर घरांतील इतर कोणत्याहि माणसाकडून होणारा जाच व त्रास सोसण्याला मला अधिक बळ येईल, अशी माझी पक्की समजूत होती, " हे न्यायमूर्तीसंबंधाच रमाबाईंचे उद्गार वाचले, म्हणजे त्यांची व हिंदु स्त्रियांची संसाराची परिपूर्ण कल्पना म्हापुढें उभी राहाते.

संसारंतील आनंद.

सन १८९८

महाराष्ट्रांतील पन्नास वर्षापूर्वीच्या कुटुंबांची स्थिति पाहिली तर प्रत्येक कुटुंबांत संसाराचा वृक्ष पूर्ण वाढीचा दिसे; पण वीज पडून निर्जीव झालेल्या वृक्षाप्रमाणे या कुटुंबांची स्थिति असे. प्रेम व वत्सलता हा संसार वृक्षाचा रस आहे; हा रसच त्या वेळच्या कुटुंबांतील संसारवृक्षाला सोडून गेला होता. प्रेम आणि वत्सलता हे गुण सोडून दिले तर मनुष्यांत माणुसकी ती कोठे राहिली? शरीरपोषणासाठीं खाण्याची इच्छा जशी मनुष्यांत आहे तशी पशूंतहि आहे. मांजर किंवा माकड आपल्या पोरांची काळजी वाहातें; पण स्वतः क्षुधित असले तर आपल्या पिलाला पंजा मारण्यास मांजर किंवा आपल्या पिलाच्या नांतील जिन्नस हिसकावून घेण्यास माकड मार्गेपुढें पाहात नाहीं. मार्गे पुढें पाहणें हें शहाणपण मनुष्याला परमेश्वरानें दिलें आहे व या शहाणपणालाच माणुसकी म्हणतात. माणुसकीमुळे मनुष्य आपोआप मार्गे पुढें जसें पाहातो तसें प्रेम व वत्सलता हे गुण त्याला शिकवावे लागत नाहींत. ह्या माणुसकीचा विसर त्या वेळच्या महाराष्ट्राला पडला होता. न्यायभूती रानडे यांच्या धुळ्यांतील अधम शेजाऱ्यानें माणुसकीला सोडचिठ्ठी दिली होती. संपत्तीची अनुकूलता असतांनाहि तो आपल्या बायका मुलांना नीट वागवीत नसे. इतकेंच नव्हे तर त्यानें रमाबाईंच्या बद्दलहि अभिलाष बुद्धि धरण्यास कमी केलें नाहीं. माणुसकीला जागणाऱ्या कुटुंबांतील कर्त्या बायका रमाबाईंना फारच थोड्या आदळल्या, हें त्यांनीं डॉ. भांडारकर यांच्या पत्नी सौ. अन्नपूर्णाबाई यांच्याबद्दल आपल्या 'आठवणी' त आदरानें केलेला उल्लेख वाचला म्हणजे मनापुढें स्पष्ट उभें राहतें. "सौ. अन्नपूर्णाबाई भांडारकर यांची वागणूक लेकींशीं व सुनांशीं सारखीच असे. अशी रीत हिंदु कुटुंबांत फारच क्वचित् दृष्टीस पडते. कोठें कोठें कांहीं दृष्टीस पडतें, पण यांच्या घरीं भेदभाव कधीं दिसला नाहीं. त्यामुळे कुटुंबांतील सर्वच माणसें एकोप्यानें व आनंदानें असत."

कुटुंबांत एकोपा व आनंद राहाण्यास माणुसकीचें प्राबल्य पाहिजे. माणुसकी हा दिसावयाला शब्द मोठा दिसत असला आणि प्रेम आणि वत्सलता हे गुण या लोकीं औषधालाहि मिळणार नाहींत असें वाटत असलें तरी वस्तुस्थिति तशी नाहीं. आपण एकाद्या परगांवांत किंवा पर मुलखांत असलों आणि आपल्या गांवच्या किंवा मुलखाच्या माणसाची गांठ पुष्कळ दिवसांनीं पडली असतां आपलेपणाची जी मनोमन साक्ष पडते त्यामुळें आपणाला आनंद होतो. आपलेपणाची मनोमन साक्ष पटली असतां आनंदानें स्वाभाविकपणें मन भरून जातें. सौंदर्याची अस्पष्ट कल्पना आपल्या मनांत जागृत असते; म्हणून गुलाबाचें टवटवीत फूल दृष्टीस पडतांच आपणाला आनंद वाटतो. वत्सलता स्त्रियांच्या मनांत वास करीत असते आणि चालतें बोलतें वात्सल्य रांगत रथांच्यापुढें आलें म्हणजे त्यांचें मन आनंदानें भरून जातें. सौंदर्य, प्रेम, वत्सलता, दया वगैरे सद्गुण मनुष्याच्या मनांत वास स्वभावतः करीत असतात. त्यांचें वसतीस्थान स्वर्गलोक नसून भूलोकांतील मनुष्याचें हृदयमंदीरच आहे. दुसऱ्याची भाषा अवगत करून घेणें कठीण असतें तसें पशुपश्यांच्या सुष्टीत मनाला पटणारा आपलेपणा सहज अवगत करून घेतां येत नाहीं. पण आपलीच भाषा बोलणारा मनुष्य भेटला असतां एकभेकांचें मनोगत जसें लौकर कळतें तसें आपणाला मनुष्या मनुष्यांतील आपलेपणा चटकन् कळतो. मनुष्यामनुष्यांत आपलेपणा जो वाटतो तो प्रेम, दया, वात्सल्य या सद्गुणांच्या अस्तित्वानें वाटतो. मनुष्यांतील ह्या सद्गुणांची ओळख झाली कीं दोन मनांना एकजीव व्हा, म्हणून सांगावेंच लागत नाहीं. या स्थितीचा अनुभव कोणाला येत नाहीं ? माणुसकी आपल्यांत आहे पण तिला हिंदु कुटुंबांतील नववधूप्रमाणें चोरटेपणानें वागावें लागत आहे आणि सुनेनें जसें आपल्या मनाला वाटेल तेवढें व तितकेंच अस्तित्व घरांत दाखविलें पाहिजे असें सासूला वाटत असतें तसेंच माणुसकीच्या बाबतींत आपणाला वाटत असतें. हिंदु कुटुंबांतील

सुनेला ज्याप्रमाणे घरांतील परसू वावरावयाला मिळतें किंवा देवांना देव्हा-
च्याचा प्रांत सोडून घरांतील कारभारांत दबळाडवळ करूं देण्यांत येत
नाहीं, त्याप्रमाणे कधी आपण माणुसकीला अडगळींत ठेऊन देतो किंवा
देवाप्रमाणे पुजतो; पण आपल्या रोजच्या आचारविचाराशीं माणुसकीचा
संबंध येऊं देत नाहीं. यांत आपण मनुष्यस्वभावाला धरून चालत नाहीं,
तर माणुसकीला विसरून चालत असतो. माणुसकीला विसरलेला समाज
आणि मनुष्य आधोगतीला गेल्याखेरीज कसा राहिल ?

समाजसुधारणा करावयाची म्हणजे अडगळींत पडलेल्या माणुसकीला
रोजच्या उपयोगाला आणावयाची आणि या बाबतींत येणाऱ्या अडचणी
काढून टाकावयाच्या. माणुसकीला रोजच्या आचरणांत आणावयास घरांतील
कर्त्या बायकोने किंवा पुरुषाने सुरवात केली कीं, कुटुंबांत आनंद उत्पन्न
होतो आणि साहजिकच एकोपा वाढीला लागतो. आपणाला जसा राग लोभ
आहे, आवडी निवडी आहेत तशा दुसराहि मनुष्यच असल्यामुळे त्यालाहि
आहेत, असे आपण वादविवादाच्या वेळीं किंवा मन शांत असतांना कबूल
करतो; पण प्रत्यक्ष वागण्याची वेळ आली असतां स्वतःचा राग लोभ किंवा
आवड निवड हीच श्रेष्ठ समजून ती दुसऱ्यावर लादित असतो. असें करणे
कर्तेपणाचें लक्षण नव्हे. न्यायमूर्ती रानडे ह्यांचें वर्तन कर्त्या पुरुषाला साजेसें
होते आणि प्रथम कांहीं दिवस न्यायमूर्ती रानडे यांच्या वर्तनाचें रमाबाईंना
अनुकरण करणे कठीण गेलें असलें तरी एकदां न्यायमूर्तींच्या वर्तनांतील
मर्म पटल्यावर त्यांना न्यायमूर्ती रानडे यांच्या आवडीबाहेर वागण्याची
इच्छाच झाली नाहीं. गुलाबाच्या फुलाच्या सौंदर्याची ज्यांना ओळख पटली
आहे त्यांचें मन भलत्या फुलाकडे ओढ कधी घेत नाहीं.

न्यायमूर्ती रानडे यांचें वर्तन स्वऱ्या कर्त्या पुरुषाला शोभणारें होतें.
आपल्या जशा प्रामाणिक समजुती आहेत तशा वडिल माणसांच्या असतात

तेव्हां त्यांचा अनादर करणे केव्हांहि माणुसकीला शोभणारें नाहीं. न्यायमूर्ति रानडे यांनी रमाबाईंचे सासरे गोविंदराव, ताई सासूबाई यांच्याशीं ठेवलेलें वागणुकीचें धोरण पाहिलें म्हणजे ही गोष्ट स्पष्ट होते. मुलींनीं शिकूं नये; कारण त्यामुळें त्या चवचाल होतील अशी ताई सासूबाईंची प्रामाणिक समजूत होती. या समजूतीप्रमाणें त्या रमाबाईंना बोलत व न्यायमूर्ति रानडे यांचीहि कानउघडणी करण्यास कमी करित नसत. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं कधीहि याबद्दल ताई सासूबाईंना उलटून उत्तरें दिलीं नाहींत. एकदां रागाच्या भरांत न्यायमूर्ति ताईसासूबाईंना उलटून बोलले. एक विद्यार्थी चोरी करून पळाला. ही हकिगत रमाबाईंनीं घाईघाईनें न्यायमूर्तींना जाऊत त्यांच्या कामाच्या वेळीं सांगितल्याबद्दल ताई सासूबाई संतापल्या. संवंध जन्मांत रमाबाईंचा कैवार घेऊन न्यायमूर्ति रानडे ताई सासूबाईला लागेल असें त्या वेळीं बोलले; पण थोड्या वेळानंतर लगेच त्यांनीं ताई सासूबाईंची क्षमा मागितली. वडिलधान्या माणसांचा अनादर किंवा अपमान न करतां आपणाला जी चांगली गोष्ट वाटते ती करित असावे असें न्यायमूर्तींचें धोरण असे. हीच गोष्ट त्यांनीं इंग्रजी अँड्रेसबद्दल ताई सासूबाईंनीं जो कडाका उडवून दिला त्याबद्दल रमाबाईंची समजूत करतानां सांगितली. न्यायमूर्ति म्हणाले, “ कां ? आजचा सपाटा कसा आहे ? हळ्या तर फार जोराचा आहे बुवा. तो फार दिवस त्रास देईलसें वाटतें. पण आपणाला तितकीच उलट तयारी केली पाहिजे. आपण तितक्याच सोशीकपणानें व धिम्मेपणानें हें सर्व सहन केलें पाहिजे, असा आपण निश्चय करूं. त्यांचा राग वाढण्याला आपल्याकडून जागाच द्यावयाची नाहीं. त्यांच्या वेळच्या समजूतीप्रमाणें त्या बोलतात, त्यांत त्यांचा दोष नाहीं; पण त्यांना दुःखवावयाचें नाहीं, उत्तर द्यावयाचें नाहीं, येवढें तूं कर त्यांचें वाटेल तसें बोलणें मुकाट्यानें ऐकून घेणें जरा त्रासाचें आहे हें मी समजतों; पण आज होणाऱ्या त्रासापासून जो सोशिकपणा आपण शिकूं, तो आपल्याला जन्म-

भर उपयोगी पडेल. एकदां ही संवय लागली म्हणजे आपल्या विरुद्ध कोणी कितीहि बोलत असले तरी या संवयीने मनाची उचंबळ होत नाही व त्रास होत नाही. तेव्हां कांहीं न बोलतां खरें व योग्य दिसेल तें मात्र करावयाचें, सोडावयाचें नाही हें पक्कें लक्षांत ठेव. ताईचा व अक्कांचा स्वभाव कडक आहे, त्याला उपाय नाही; अशा माणसांना उत्तर न देणें बरें. मी सुद्धां त्यांचें बोलणें ऐकून घेतों हें तूं पाहात नाहीस का ! आतां माझ्यापेक्षां तुला अधिक त्रास होतो हें खरें आहे. पण ही इतर मंडळी बोलली तरी मी तुला आहेना ? मग इतकें भिष्याचें कारण काय आहे बरें ? थोडें धीरानें वागण्यास शिकावें; तरीहि वाईट वाटेल पण तें कांहीं नेहमीं राहणारें नाही. ” रमावाईना वर केलेल्या उपदेशांत न्यायमूर्तींच्या कर्तेपणाचें रहस्य तर दृष्टीस पडतेंच, पण ते रमावाईच्या मनांत स्वतःबद्दल विश्वास कसा उत्पन्न करीत असत ह्याचीहि कल्पना येते.

पतीपत्नींनीं एकमेकांच्या मनांत स्वतःबद्दल विश्वास उत्पन्न करणें, आपला कष्टमय संसार आनंदाचा होण्यास, आवश्यक गोष्ट आहे. मनुष्य ज्या वेळेला चुकतो, घाबरतो त्या वेळीं जो सावरून धरतो, धीर देतो, तोच आपल्या विश्वासाचा धर्नी होतो. संसारांत पतीनें पत्नीला आणि पत्नीनें पतीला विश्वास आपल्या वर्तनानें द्यावा लागतो. सामान्यतः ही जबाबदारी पुरुषांवर अधिक असते. कितीहि प्रौढपणीं विवाह झाला तरी पुरुषच स्त्रीपेक्षां ज्ञानानें व वयानें मोठा असतो. त्यामुळे त्याच्यावर आपल्या पत्नीला ही विश्वास देण्याची जबाबदारी पडते. समाजाची घडी नीट असतांना व संसाराचा ओघ सुरळीतपणें वाहात असतांना जेथें पुरुषानें आपल्या पत्नीस विश्वास देण्याची आवश्यकता असते, तेथें समाजाची घडी विसकटून आणि संसाराचा प्रवाह खडकाळ पात्रांत सांपडला असतांना ही आवश्यकता अधिकच असते. डॉ. आनंदीबाईना गोपाळराव जोशी यांनीं विद्यादान

करण्याचें पुण्य पदरांत घेतलें; पण त्यांनीं आपल्या बायकोला विश्वास असा दिला नाहीं, त्यामुळें अमेरिकेसारख्या परमुलखांत अनेक तऱ्हेच्या शिक्षणाच्या सोई उपलब्ध होऊनहि डॉ. आनंदीबाईना गोपाळराव जोशी यांच्या संशयी स्वभावामुळें अतिशय मनस्ताप सहन करावा लागला, असें डॉ. आनंदीबाईंच्या चरित्रांत आढळून येतें.

प्रेमानें वागणें आणि विश्वास उत्पन्न करणें या गोष्टी निराळ्या नाहींत. प्रेमानें जो वागतो त्याचेंच वर्तन सरळ म्हणावयाचें. न्यायमूर्ती रानडे यांच्या सरळ वर्तनामुळें रमाबाईंना न्यायमूर्तींच्या स्वभावाची ओळख पटली, आणि त्यामुळें त्यांना साहजिकच न्यायमूर्ती हें त्यांच्या खऱ्या सुखाचें व समाधानाचें ठिकाण होऊन बसलें. न्यायमूर्ती रानडे यांनीं रमाबाईंना साक्षर करून त्यांच्या सद्विचारांना प्रफुल्लित केलें; पण त्यांनीं जर गोपाळराव जोशी यांच्यासारखें 'तिरसटपणा' चें वर्तन केलें असतें तर रमाबाईंच्या मनांतील सद्विचार जागच्याजागीं कोमेजून गेले असते. न्यायमूर्ती रानडे यांनीं रमाबाईंचे सद्विचार फुलविण्याचें जसें काम केलें तसें त्यांना टवटवीत ठेवण्याला आवश्यक असा विश्वासाचा रसहि पुरविला. जमीनीत ओलाव्याचा भरपूर आधार असला म्हणजे गुलाबाचें ताटवें सोसांठ्याच्या वान्याला किंवा करपवून टाकणाऱ्या उन्हाला दाद देत नाहीं; तसा ज्या कुटुंबांत पतीपत्नींच्या हृदयांत परस्पर विश्वासाचा भरपूर ओलावा असतो तेथें आनंदाचा प्रवाह कष्टमय संसारांतील अडचणींना बगल देऊन धीमेपणानें वाहात असतो. रमाबाईंची १८८१ ते १८९३ ही बारा वर्षे यामुळेंच सुखासमाधानांत गेलीं.

या बारा वर्षांत रमाबाईंच्या मनांतील सद्विचारांना अंकूर फुटून त्यांना सार्वजनिक कार्याची पल्लवी येत असतां अनेक वेदना सहन कराव्या लागल्या. पण न्यायमूर्ती व रमाबाई यांच्यांत परस्पर विश्वास उत्पन्न होत गेल्यामुळें क्लेशामुळें त्यांच्या मनाचा हिरमोड न होतां विरोधी वातावरणांतून आणि

खवळलेल्या समुद्रांतून रथांनी आपली संसाराची नौका धीमेपणाने हांकारली. रमाबाई ज्या वेळेला शिकू लागल्या त्या वेळी त्यांचे अगदी पोरवय होते. शिकण्याच्या बाबतीत रमाबाईंना जी बोलणी करावी लागत त्यामुळे त्यांचे सत्रासत्याने अगदी सदा उदास राही. पण वडिलांची शिकवण लक्षांत ठेवून त्या कधीहि आपला त्रास न्यायमूर्तीजवळ बोलून दाखवीत नसत. शिवाय घरांतील वडिल माणसांचा स्वभाव न्यायमूर्तींना माहित असल्यामुळे “ थोडे सोसावयास शिकावे, उत्तर दिले नाही म्हणजे झाले. मी तुला कधी कांहीं बोलत नाहीना ? इतर कोणी कांहीं बोलले तरी रडत जाऊ नकोस ” असे ते रमाबाईंना धीर देत असत. रमाबाईंनी स्वतःच या बाबतीत असे म्हटले आहे की, “ स्वतःकडून शांत, गंभीर व अतिशय प्रेमाने केलेला उपदेश या सर्व गोष्टी सोसण्यास मला आधारभूत झाला. असे नसते तर या प्रकारच्या जाचांत व त्रासांत माझ्यासारख्या अल्प वयाच्या व अल्प-समजुतीच्या मुलीने टिकाव धरला नसता. अगर घरांत रहावे तसे सौख्य व शांति राहिली नसती. ” घरांतील वडील बायकांच्या समजुतीमुळे रमाबाईंना त्रास सोसण्याचा प्रसंग आला असता न्यायमूर्ती रानडे जसे आपण होऊन धीर देत असत तसेच रमाबाईंच्या हातून चूक झाली असता व भीतीचा प्रसंग आला असता त्यांना सांवरून घेत असत.

१८७८ मध्ये न्यायमूर्ती रानडे यांची नाशिकास बदली झाली. तेथे गेल्यावर बाई न मिळाल्यामुळे रमाबाईंच्यावर स्वयंपाकासुद्धा संसाराचा सर्व बोजा पडला. पुण्यास कधी चुलीपार्शी जाण्याची त्यांना जरूर न पडल्यामुळे त्यांचा स्वयंपाक वरचेवर विघ्नदाय्याचा; याबद्दल त्यांच्यावर न रागावता किंवा जेवतांना आदळआपट न करता न्यायमूर्तींनी त्यांना सांवरून घ्यावे, इतकेच नव्हे तर त्यांनी त्यांना सूपशास्त्राचे पुस्तक आणून देऊन, “जिन्नस करावयाला साधला तर बराच नाही तर करमणूक होईल. मनुष्याने

पूर्ण लक्ष दिलें तर सर्व कांहीं होईल, ” असा धीर दिला. पुढें रमाबाई न्यायमूर्तीच्या बरोबर सातारा जिल्ह्यांत फिरत असतांना अशीच एक गोष्ट घडली. मुकाम कोरेगांवी करण्याचें ठरलें होतें. सकाळीं वसना नदीवर फराळ करून जेवावयाला कोरेगांवास जावयाचें होतें. त्याप्रमाणें वसना नदीवर प्रातर्विधी व फराळ आटोपल्यावर पाय मोकळे होण्यासाठीं न्यायमूर्ती पुढें गेले. रमाबाईंना गाडीबरोबर यावयास सांगितलें होतें. गाडी जोडून होईतो त्या करमणुकीकरितां चाबूक घेऊन जवळच एक आंब्याचें ठेंगणें झाड होतें तेथें गेल्या व त्यांनीं चांबकानें दोनतीन फटकारे मारले. फटकारे मारत असतांना त्यांच्या हातांतील छंद उडून पडला व तो कांहीं केल्या सांपडला नाहीं. गाडींत न्यायमूर्ती बसल्यावर रमाबाईंनीं छंद सांडल्याची हकीगत सांगितली. रात्रीं जेवतांना ब्राझणांना हाक मारून न्यायमूर्ती म्हणाले, “बजावा, आज सकाळच्या पाऊणशें रुपयांचें लोणचें वाढावयास तरी आण !” न्यायमूर्तींच्या या वाग्वाणानें कोणी कांहीं बोललें नाहीं. तेव्हां न्यायमूर्ती म्हणाले कीं, “छंद हरवला यांत इतकें खिन्न होण्याचें कारण नाहीं. आज दुपारीं माझी तपकिरीची डवी कोठें हरवली. जिन्नस हरवणें म्हणजे सावधपणा किंवा हुशारी कमी एवढा दोष येतो. तो न येण्यास जपावें हें बरें. पण त्याबद्दल सगळा दिवस इतकें खिन्न कां व्हावें ? हंसून खेळून समाधानानें राहावें म्हणजे दुसऱ्यालाहि बरें वाटतें.”

न्यायमूर्ती १८८० च्या सुमारास धुळ्यास असतांना रमाबाई सतरा अठरा वर्षांच्या होत्या. न्यायमूर्ती कचेरींत गेल्यावर सामान्यतः रमाबाई घरांत एकट्याच असत. याचा फायदा घेण्याची इच्छा त्यांच्या अधम शेजाऱ्यास होऊन आपल्या आड आपलीं माणसें येऊं नयेत म्हणून त्या अधम शेजाऱ्यानें आपलीं बायका मुलें पुण्यास पाठवून देण्याचें ठरविलें. ही हकीगत त्यांच्या बायकोनें, तिचें रमाबाईंवर मुलीसारखें प्रेम असल्यामुळें,

रमाबाईंना कळविली. रमाबाई अर्थात् घाबरल्या. संध्याकाळी फिरावयास गेल्यावर रमाबाईंनी ही हकीगत न्यायमूर्तींना सांगितली व अपण घर बदलू या असे सुचविले. या बातमीमुळे न्यायमूर्तींनाहि फार त्रास आला. त्या रात्री न्यायमूर्तींना झोंप आली नाही. शेवटी त्यांनी रमाबाईंची समजूत घातली. न्यायमूर्ती म्हणाले की, “अनीतिमान माणसापासून नीतिमान माणसाला कधीच भय नसते; याबद्दल विनाकारण भिऊं नये, काळजी करूं नये. वाईट गोष्टी जितक्या बोलण्यास सोप्या असतात तितक्या करण्यास सोप्या नसतात. त्या बाईंनी सांगितल्याप्रमाणे मधल्या दारास कुलूप घालून स्वस्थ मनाने आपल्या घरांत कांहींना कांहीं उद्योगांत असावे.” अशा गोष्टी सांगून न्यायमूर्तींनी रमाबाईंच्या घाबरलेल्या मनास धीर दिला. पुढे लौकरच न्यायमूर्तींची मुंबईस बदली झाल्यामुळे धुळ्याच्या अधमाचा शेजार अनायसेच टळला.

धीर देणे व चुक्यांकडे सहानुभूतीने पाहणे याबरोबरच रमाबाईंशी न्यायमूर्ती मोकळेपणाने आणि हंसून खेळून वागत. इतकेच नव्हे तर, रमाबाईंच्या मनाच्या खिन्न स्थितीत त्यांचे मन रंजविण्याचाहि प्रयत्न करित असत. नाशिकचा मुक्काम, सातारा जिल्ह्यांतील सुखाचा प्रवास, उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रवास हा रमाबाईंना अत्यंत आनंदाचा गेला. सातारा जिल्ह्यांत फिरतीवर असतांना गांवांतील बायकांना बोलावून आणून त्यांच्यांत मिसळून वागावे असा न्यायमूर्तींचा तगादा असे. बायका उठून गेल्यावर न्यायमूर्तींनी विचारावे काय बोलणे झाले. रमाबाईंनी उत्तर द्यावे, “सांगण्यासारखे बोलणे काय व्हावयाचे आहे ! कांहीं तरी इकडे तिकडे बोलत होतो झाले.” मग न्यायमूर्तींनी म्हणावे “हें बरोबरच आहे ! तुम्ही शिकलेल्या शहरच्या राहणाऱ्या, रोज वर्तमानपत्रे वाचणाऱ्या असा तुम्हांला डोल ! त्या काय विचाऱ्या खेळ्यांतल्या. त्यांना शहरांतील सभा कोठे ठाऊक आहेत ! तुम्ह्या-

अब डौलाल व आढ्यतेला पाहून त्या दिपून जात असतील. तेव्हां त्या बोलतील काय ? ” शाळेचे मास्तर आमंत्रण देऊन गेले असें रमाबाईंनीं सांगितलें म्हणजे न्यायमूर्तींनीं म्हणावें, “ मलाहि मघाशीं कामाच्या धांदलींत कांहीं ऐकल्यासारखें वाटलें खरें; पण तेव्हां लक्षांत आलें नव्हतें. कांहीं रस्त्यानें जाणारे लोक बोलत होते कीं, येथें भल्या जाड्या विद्वान बाई आल्या आहेत. त्यांचें उद्यां मुलींच्या शाळेंत व्याख्यान आहे, वगैरे वगैरे कांहीं बोलत होते खरे.” असें न्यायमूर्ती थट्टेचें व विनोदानें बोलले म्हणजे रमाबाई म्हणत, “ इतक्या शब्दांपैकीं ‘ भल्या जाड्या ’ एवढा शब्द मात्र मला लागू पडतो खरा. बाकी सर्व कल्पनाच आहे. ” न्यायमूर्ति फायनन्स कमिटीच्या कामासाठीं सिमल्यास गेले होते व पुढें ते हरिद्वारास गेले. या प्रवासांत रा. व. शंकर पांडुरंग पंडित त्यांच्याबरोबर होते. सिमल्यास असतांना पंडितांनीं फ्रेंच शिकण्याची इच्छा दर्शाविली. तेव्हां कुसुमती टेकडीवर राहणाऱ्या एका फ्रेंच वार्डकडे न्यायमूर्तींनीं पंडितांच्या फ्रेंच शिक्षणाची व्यवस्था लावून दिली. सिमल्याहून परत आल्यावर न्यायमूर्तींनीं रमाबाईंना सिमल्याच्या प्रवासाचें वर्णन लिहिण्यास सांगितलें होतें. सिमल्याहून परत येतांना पंडितांचे देखत न्यायमूर्ती रमाबाईंना म्हणाले, “ तूं सिमल्याचा प्रवास लिहिणार आहेस; पण कुसुमती टेकडीवरच्या मडमेविषयीं कांहीं लिहूं नको हो.” न्यायमूर्तींनीं केलेल्या या थट्टेचें उद्दें पंडितांनीं हरिद्वारास काढलें. हरिद्वारास आल्यावर शिंद्यांच्या ओसरींतील एका खिडकींत बसून न्यायमूर्ति गंगेच्या प्रवाहांत दोन्ही हात सोडून पाण्याशीं खेळत होते; पण मन अगदीं विचारमग्न झालें होतें. रमाबाई कांहीं खावयाला आणूं कां असें विचारवयाला आल्या. तेव्हां न्यायमूर्तींनीं मला भूक लागली नाही असें सांगितलें. या संधीचा फायदा घेऊन पंडित रमाबाईंना म्हणाले, “ वाहिनीबाई कशाला भूक लागेल ! तुम्हीं तिकडे कामांत होता. पण येथें आल्यापासून वक्ति

अमर्दी गंगामय झाली आहे. मला वाटते, आतां हरिद्वारीच राहाण्याचा बेत दिसतो आहे. नुसत्या नांवामुळे मनाचा ओढा इतका आहे, मग प्रत्यक्ष महादेवाची किती तरी धांदल उडाली असेल ? ” तेव्हां न्यायमूर्ति म्हणाले, “ येथे तुम्हीं चुकलां ! हें तुमच्यावरच येत आहे. कारण माझे नांव सांबाचें नसून तीन अक्षरी विष्णूचें (माधव) आहे.” तरी ग. व. शंकरराव पंडित म्हणाले, “ वहिनीबाई येथे राहण्याचा बेत झाला तर तुमचें कसें होईल ? ” हें कुसुमती टेकडीच्या बोलण्याचें उसनें फिटत आहे असें पाहून रमाबाई म्हणाल्या “ काय व्हावयाचें आहे ? माझी काळजी कशाला ? कोठेंहि राहाणें झालें तरी मी जवळ असणारच; मग मला धाक कसला ? आम्हीं येथे राहिल्यानें तुमचें काम मात्र जास्त वाढेल. रोजचीं वर्तमानपत्रें बुकें वगैरे पाठविणें, कांहीं खाजगी चळवळीं असतील त्या कळविणें, मत विचारणें हीं सर्व कामें तुम्हांलाच करावीं लागतील. एक पुण्याच्या मंडळींना मात्र अफू तुटल्यासारखें होईल व त्यांना परोपरीनें निरोप सांगण्याचें उद्धवाचें काम तुम्हांलाच करावें लागेल. ” तेव्हां पंडित म्हणाले, “ कसला उद्धव आणि माधव ! पुण्याचे लोक सगळ्या मुख्याचे भांडखोर ! पण त्यांच्यावर कोण लोभ आहे ! पुणें म्हणजे अगदीं जीव कीं प्राण ! पुणें सोडून कोठेंच चैन पडावयाचें नाही. येथे राहून ध्यानस्थ वसलें तरी चिंतन पुण्याचेंच चालेल. इतका मनाचा ओढा पुण्याकडे आहे. ” हा आरोप थोडासा तुम्हांलाहि लागू पडेल असें परंतु न्यायमूर्तींनीं हंसून उत्तर दिलें.

मद्रासचें फायनॅन्स कमिटीचें काम आटोपल्यावर न्यायमूर्ती कलकत्याला १८८६ चे शेवटचे तीन महिने होते. याच सुमारास रमाबाईंचे वडील वारल्यामुळे त्यांचें मन उदास होतें. हरिद्वाराहून निघतांना त्यांनीं आपल्या आईकरितां व वडिलांकरितां कुंभ भरून घेतले. वाटेंत वडिलांचा कुंभ फुटल्यामुळे रमाबाईंच्या जीवाला चुटपुट लागून राहिली. तींच पुढें खरी

झाली. मनाच्या अशा उदास स्थितीत त्या कलकत्यास गेल्या. कलकत्याचा बंगलाहि गांवाच्या एका बाजूला व ओसाड होता. त्यामुळे रमाबाईंचें मन रमेना. तेव्हां न्यायमूर्तींनी रमाबाईंना बाग तयार करण्याचा उद्योग लावून दिला. थोड्याच दिवसांत बाग तयार झाल्यावर त्या बागेत बसून संध्याकाळीं रमाबाईंकडून न्यायमूर्ती वाचवून घेऊं लागले. एक दिवस दोघे संध्याकाळीं वाचत बसलीं असतांना बंगाली पत्र विकावयाला आले. त्यावरून बंगाली शिकण्याबद्दल बोलणें निघून न्यायमूर्ती शिकवीत असले तर आपण शिकूं असें रमाबाईंनीं उत्तर दिलें. रमाबाईंचें मन वडिलांच्या मृत्युमुळे उदास झालें असल्यामुळे स्वभावतः नव्या शिकण्याकडे लागणार नाही व शिकण्याची टाळाटाळ करण्यासाठींच त्यांनीं आपणावर शिकविण्याची जबाबदारी टाकली आहे हें ओळखून न्यायमूर्तींनीं स्वतःच रमाबाईंना बंगाली शिकविण्याचा निश्चय केला. स्वतः ते मुळाक्षरापासून बंगाली शिकले व त्यांनीं रमाबाईंना बंगालीची अक्षर ओळख करून दिली.

न्यायमूर्ती रानडे यांनीं असा परोपरींनीं रमाबाईंना विश्वास दिल्यामुळे त्यांचीं हीं बारा वर्षे आनंदाचीं गेलीं. 'सुख पाहतां जवापाडे, दुःख पर्वताएवढें' संसारांत असतें खरें; पण हा दुःखाचा पर्वत आनंदाच्या एका करांगुळीवर तोलून धरतां येतो. एकजीव झालेल्या प्रेमी जोडण्यावर रामसीतेसारखे चौदा चौदा वर्षांचे विरहाचे किंवा अजीवात त्याग करण्याचे प्रसंग आले तरी मनाची ओळख पटल्यामुळे जो अननुभूत आनंद चाखावयाला सांपडलेला असतो त्या आनंदाच्या जोरावर जेथें विरहाच्या व त्यागाच्या दुःखाचे पर्वत सहन करतां येतात तेथें सामान्य संसारांतील कष्ट व दुःखे यांचा विसर पडून संसार आनंदमय वाटत असल्यास नवल नाही. संसाराच्या या आनंदमय स्थितीची साक्ष रमाबाईंना या बारा वर्षांत पटल्या-

मुळें पुढील संसारांतील कष्टाचे प्रसंग त्यांनीं धीमेपणानें सहन केले. रमाबाईंच्या आयुष्यांतील १८८१ ते १८९३ हा बारा वर्षांचा काळ एक तऱ्हेनें अत्यंत सुखाचा गेला. न्यायमूर्ती रानडे यांना हजार दीडहजार पगार मिळत होता. त्यांना लोकांत व दरबारांत चांगली मान्यता मिळाली होती. लोकमान्यता, राजमान्यता व लक्ष्मीची कृपादृष्टी असा त्रिवेणी संगम या बारा वर्षांत उत्कर्षाच्या स्थितींत रमाबाईंना अनुभवावयास मिळाला. असलें भाग्य आज कोणाच्याही नशीबीं नाही, असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाही. त्यामुळें 'तेहि नो दिवसा गतः' असें रमाबाईंना 'आठवणी' लिहितांना जसें स्वतःच्याबद्दल वाटलें असेल, तसेंच आज महाराष्ट्राच्याहि बाबतींत म्हणण्यास हरकत नाही.

बटवृक्ष कलला !

‘ सुख पहातां जवा पाडे । दुःख पर्वता एवढें ’ ही तुकारामबुवांची अभंगवाणी किंवा ‘ कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकांततो वा । नीचैर्गच्छत्युपरिच दशा चक्रनेमिक्रमेण ’ ही कालिदास कवीची उक्ती ज्या वेळीं जगाचा व्यवहार सुरळीत चाललेला असतो त्याच वेळीं मनाचें समाधान करूं शकते; एरवीं नाही. प्रत्येक सृष्ट वस्तुजाताच्या मार्गे परमेश्वरानें उत्पात्ति, स्थिति आणि लय ह्या अवस्था लावल्या आहेत. जगाच्या व्यवहाराच्या दृष्टीनें स्थिति ही अवस्था महत्त्वाची आहे. या अवस्थेंत बाल्य तारुण्य, आणि जरा या तीन स्थितींचा समावेश होतो. वेलीला फूल घरल्यावर तें उमलतें, फुलतें आणि कोमेजून नाहीसें होतें. फुलाची जी स्थिती आहे तीच मनुष्याच्या आयुष्याची व संसाराची आहे. आपल्याकडे जी संसाराच्या दृष्टीनें मनुष्याच्या आयुष्याची वांटणी करून दिली आहे त्यांत २० ते ६० वर्षे हा काळ संसाराच्या दृष्टीनें स्थितीचा काळ होय. वीस वर्षांनंतर संसाराची कळी उमलूं लागते. पुढची वीस वर्षे संसार विकास पावण्यांत जातात आणि पुढील वीस वर्षांत संसाराला परिणत स्वरूप प्राप्त होऊन संसाराचा ‘सूर्य मावळत्यादिशेला झुकतो. प्रत्येकाचा संसार जेव्हां ह्या अवस्थांतरांतून जातो तेव्हांच जगाचा व्यवहार सुरळीत चालला आहे असा म्हणावयाचा !

संसाराला आनंददायक उपवनाचें स्वरूप देणें किंवा त्याचें कांसार बनविणें हें परमेश्वरानें मनुष्याच्या मर्जीवर ठेवलें आहे. मनुष्याखेरीज बाकीचे पशुपक्षी देवानें जशी भोंवताली परिस्थिती उत्पन्न केली असेल त्या परिस्थितींत

सुखी असतात; पण असें मनुष्याला सुख वाटत नाही. प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याची शक्ति अमलांत आणल्याशिवाय त्याला खऱ्या आनंदाचा लाभ मिळत नाही. जग ही जशी परमेश्वराची सृष्टि होय, तशी संसार ही मनुष्याची सृष्टि होय. ही संसाराची सृष्टि निर्माण होत असताना अनेक राष्ट्रें जन्म घेतात आणि अनेक संस्कृती उदयाला येतात. जन्माला येणाऱ्या फुलापेक्षां कोमेजून गेलेल्या फुलांचा आणि पिकलेल्या पानांचा सडाच सकाळच्या प्रहरीं बागेंत अधिक पहावयाला मिळतो खरा; पण जोंपर्यंत दररोज नव्यानव्या फुलांना बहार येत असतो तोंपर्यंत कुजलेलीं पानें व मुळें मनाचें स्वास्थ्य हरण करित नाहीत; पण ज्या वेळेला बागेंत फुलांच्या ऐवजीं तण वाढूं लागतें आणि संसारांत सदाचाराच्या जागीं दुराचाराचें प्राबल्य वाढतें तेव्हां संसाराची ही विपरीत स्थिति मनांत शल्य होऊन बसते.

महाराष्ट्रांतील संसार ह्या विपरीत स्थितींतून अजूनहि सुटलेला नाही. पन्नास वर्षांपूर्वीं तर ह्या विपरीत स्थितीच्या चांगला मगरमिठींत सांपडला होता. वयाचा विचार न करतां, मुलीचें लग्न करणें आणि विधुरानें लग्न लावणें, ह्याला सदाचार कोण ह्मणेल ? ह्या दुराचाराचा परिणाम मुलींना जाचक होतो. गृहस्थाश्रम हा दांपत्याशिवाय होत नाही. दंपती किंवा विवाहित स्त्रीपुरुष हे वयानें, कुलानें आणि शीलानें समान असावयाला पाहिजे. कुळ आणि शील याबद्दल जितकी दक्षता बाळगणें अवश्य आहे त्यापेक्षांही वयाबद्दल अधिक खबरदारी घेतली पाहिजे. संसार जाग्यावर असला तर तो सुखाचा व समाधानाचा होण्यास कुल व शील ह्यांची मदत होते; पण प्रथम संसार होण्यास वयाचा पाया स्थिर असावा लागतो. ह्या गोष्टीकडे महाराष्ट्रांत अत्यंत दुर्लक्ष होत होते व अजूनहि होत आहे. ह्यामुळेंच जवरीचें वैधव्य आपल्या मुलीवाळींच्या मार्यां मारल्याचें पाप महाराष्ट्राच्या हातून सारखें होत आहे. या परिस्थितीमुळें आजचा कालेजांतील तरुण जसा

कॉलेजांतून बाहेर पडतो न पडतो तोंच ह्यातारा दिसू लागतो तसा त्रिजवरांच्या वायकांचा संसार त्यांच्या ऐन तारुण्याचा वेळीं कोमजून गेलेला आढळून येतो.

इतर रीतीनें भाग्यवान असलेल्या रमाबाईंची स्थिति ह्याहून निराळी नव्हती. न्यायमूर्ति रानडे आणि रमाबाई यांच्या वयातील अंतरामुळे ज्या वेळीं रमाबाईंच्या संसाराला पूर्ण विकसित स्वरूप प्राप्त व्हावयाचें त्याच वेळीं उतरती कळा लागली. असें होईल असें रमाबाईंना सांगावयाला कोणा भविष्यज्ञान्याची जरूरी नव्हती. ही गोष्ट त्यांच्या हृदयाला माहित होती. त्यामुळे १८९१ मध्यें करमाळ्यास जेव्हां न्यायमूर्ति रानडे यांना कालव्यानें गांठलें तेव्हां त्यांच्या मनाचा साहजिकच धीर सुटला.

ता. २६ फेब्रुवारी १८९१ रोजीं न्यायमूर्तींना कालव्यानें पछाडलें आणि दोन दिवसांत त्यांना अगदीं जर्जर करून टाकलें. त्यांना घाम फार सुटत होता व हाताचे पंजे काळे पडले होते. तोंडहि भस्म सारविल्यासारखें कळाहीन दिसू लागलें. आवाज अतिशय खोल गेला होता. तथापि 'तूं घाबरूं नकोस, भिऊं नकोस, लक्ष लावून वाटलीवरचीं अक्षरें नीट वाचून मग औषध देत जा, घाबरेपणानें भलतेंच देशील,' असा न्यायमूर्तीं रमाबाईंना धीर देत असत, तोहि तिसऱ्या दिवशीं बोलणें बंद पडल्यामुळे मिळेनासा झाला. ह्यामुळे, घरणी आणि आकाश याशिवाय आपलेपार्शीं आतां दुसरें कोणी नाहीं, अशी रमाबाईंच्या मनाची हीनदीन स्थिती झाली.

या वेळच्या मनःस्थितीसंबंधानें त्या आपल्या 'आठवणी'त ह्मणतात, "दयाळू आणि सर्वांच्या धांवणीला धांवणारा तो कनवाळू परमेश्वर या वेळीं कोठें आहे ? माझा विश्वास आजपर्यंत सर्वस्वी त्याच्यावर आहे. त्याच्या व्हांचून या वेळीं मला दुसरें कोणी नाहीं, हें त्याला समजत नाहीं काय ? चैगरे मी आपल्या मनाशीं पुष्कळ रडलें व त्याच आवेशांत उठून नाडी

पाहिली. जवळ डॉक्टर व कारकून बसले होते, त्यांनी ' मी जरा आंत जाऊन येते, ' असे सांगून, ज्या देवळांत आह्मी उतरलों होतो, त्याच महा-देवाच्या गाभाऱ्यांत देवासमोर जाऊन बसले.

ही वेळ रात्रीची तीन वाजण्याची होती. आंत एक ह्यातारी गुरवीण निजली होती, तिला बाहेर जाण्यास सांगितलें. पणतींतील नंदादीप अगदी मंद जळत होता, तोंहि मला बरेंच वाटलें. कारण या वेळेस मनाची वृत्ति अशी झाली होती कीं, देव आणि आपण याशिवाय येथें तिसरें कोणी नको. दिवा सुद्धां नसता तर बरें झालें असतें, असें वाटलें. होता तो मात्र माल-विण्यास हात धजेना. तसें मनांतसुद्धां आणणें अशुभ आहे असें वाटून मी देवापुढें थोडी भ्रमिष्टासारखी बसलें. तोंडांतून कसला उच्चार होईना म्हणून देवापुढें डोकें टेकून हळूच पण पुष्कळ मन मोकळें करून रडलें. पुष्कळ रडून मनाचा भार थोडा कमी झाल्यावर मनाला वाटेल तितकें बोललें, प्रार्थना केली व शेवटीं मनाला सर्व प्रकारें दीनपणा आला होता तरी त्यांतल्या त्यांत त्राग्यानें 'आह्मी दीन तुझ्या दारि संकटांत येऊन पडलों आहों. तुला वाटेल त्या रीतीनें आह्वांला बाहेर काढ; तूं सर्वातर्यामी ह्यणवितोस त्या तुला माझी करुणा आली नाहीतर ह्या बाहेरच्या मोठ्या विहिरीला तरी खचीत करुणा येऊन ती मला पोटांत घेईल, वगैरे हवें तें बडबडलें. सर्व रीतीनें श्रांत झाल्यामुळें कीं कोण जाणें, दुखण्याची इतकी भयंकर स्थिती असतां हि, कांहीं सेकंदें तेथेंच माझा डोळा लागला.

तेवढ्यांत मला एक स्वप्न पडलें कीं, मी कोठें तरी उंच डोंगरांत देव-स्थान आहे तेथें गेलें आहे. देवळाखालींच कृष्णेचें पात्र आहे. तिचे कांठी पिंपळाचे वृक्ष जागोजाग असून त्यांना मजबूत पार बांधले आहेत व मधून मधून मोठे घाट आहेत. अशा एका उंच घाटाजवळच्या पारावरील

वटवृक्षाला दोन्ही हात टेकून खालील मजा पाहात मी उभी आहे. त्या दिवशी विशेष कांहीं तरी मोठी पर्वणी होती म्हणून हजारों स्त्रिया व पुरुष कृष्णाबाईत स्नान करित होती. मी ज्या उंच व विस्तृत वटवृक्षाला दोन्ही हात टेकून धरून उभी होते, तो एवढा मोठा वृक्ष पडतो की काय, असा पुढे पुढे वाकू लागला व त्यामुळे पाराचे चिरेच्या चिरे उखळू लागले. हें पाहून मी अतिशय घाबरलें व दोन्ही हातांनी त्या वटवृक्षाला कवटाळून धरून मोठ्या आक्रोशाने खालील ब्राह्मणांना हांक मारून व ओरडून सांगू लागलें, “अहो ! पहा हा वृक्ष पडत आहे, कोणी खालून झाला हात लावा, धिरे द्या, हा पडला तर हजारों माणसाचे प्राण जातील;’ असें म्हणून माझ्या-मध्ये होतें तितकें सामर्थ्य खर्चून मी तो वृक्ष आपल्याकडे ओढित आहे, माझा जीव घामाघूम होऊन तोंडाला कोरड पडली आहे, इतक्यांत खालील मंडळी नर्दांतून ओलेत्यांनीं धांवून येऊन हजारों माणसांनीं त्या वटवृक्षाला खालून आपापल्या हाताचा टेंका दिला. असें झाल्यावर एक दोन मिनिटांत तो वृक्ष अधिक न वांकतां तितक्याचा तितका घट्ट राहिला. आतां तो वृक्ष खालीं येत नाही, अशी खात्री झाल्यावर खालच्या माणसांनीं हात सोडले व मला आनंद झाला. अजून माझा विळखा वृक्षाला आहे तोंच शिरस्ते-दारांनीं येऊन मला हांक मारली.”

रमाबाईच्या मनीं वसत होतें तें स्वप्नीं दिसलें; एवढेंच नव्हे तर, स्वप्नीं दिसलें तसें घडूनहि आलें. शिरस्तेदारांनीं रमाबाईंना देवळांतून जागे करून बोलावून आणल्यावर न्यायमूर्तींना जोराची उलटी झाली. त्यांचें अवसान सुटलें व त्यांनीं एकदम मान टाकले. डॉक्टरांनीं हेमगर्भाची मात्रा द्याव-याला सांगितली ती रमाबाईंनीं तुळशीच्या रसांतून चाटविली. या वेळीं नार्दांत चलविचल होत होती. न्यायमूर्ति स्वतःहि घाबरले. “आतां माझे चरें नाही. कोठें पुणें आणि कोठें मी ! तूं अगदीं एकटी आहेस !” असें

म्हणतांना न्यायमूर्तींना एकदम हुंदका आला. ते पुढे म्हणाले, “ भिऊ नको. देव तुला आहे ! घरी तार करून दुर्गाला बोलाव. ”

रमाबाईंनी अगोदरच दुर्गा वन्सना व डॉ. विश्राम यांना तार करून त्यांना ताबडतोब स्टेशनवरून घेऊन येण्यासाठी गाडी घाडली होती. रमाबाई अशा तऱ्हेचा धीर देत आहेत तोपर्यंत मात्रेचा परिणाम होऊन न्यायमूर्तींना गुंगी आली; पण नाडी बंद झाली असें वाटून रमाबाई घाबरल्या. तेव्हां डॉक्टरांनी झोंप लागली आहे, गडबड करू नका अशी हातांनी खूप केली. ह्या झोपेमुळे न्यायमूर्तींना हुशारी वाटली. इतकें होईतों उजाडलें. तोपर्यंत पुण्यास तार पोचून डॉ. विश्रामजी व रमाबाईंच्या वन्स येऊन दाखळ झाल्या. त्यांना पाहून रमाबाईंना धीर आला. “ डॉक्टर विश्रामजी हे विद्या-न्याजवळ आल्याबरोबर, ” रमाबाई आपल्या ‘आठवणीं’त म्हणतात, “ हे जातीनें मरोठे आहेत, गवळी आहेत, याचें भान विलकूल न राहून मी एकदम पुढें जाऊन त्यांचे पाय धरले व पायावर डोकें ठेवून म्हणालें, आतांपर्यंत ह्या डॉक्टरांनीं मेहेरबानगी करून, प्रकृति संभाळून, तुमच्या हातीं दिली आहे, आतां तुम्हीं संभाळा. तुमच्या रूपानें देवच मला साहाय्य करावयास आला आहे असें मी समजतें.”

न्यायमूर्ती करमाळ्याच्या दुखण्यांतून उठून कामाला लागण्यास सुमारे दोन महिने लागले. १८९१ सालांतील हें करमाळ्याचें दुखणें म्हणजे न्यायमूर्ती यांच्या जिवितावर व रमाबाईंच्या संसारावर अपमृत्यूचा घालाच होता. ह्या घाल्यांतून न्यायमूर्ती व रमाबाई १८९१ सालीं बचावल्या खऱ्या; पण मृत्यूची चिठी अजिबात कांहीं परत फिरली नाही. १८८० ते १८९२ हा सुमारे बारा वर्षांचा काल न्यायमूर्तींच्या आयुष्यक्रमांत व रमाबाईंच्या संसारांत सर्वतोपरी उत्कट आनंदाचा गेला. तारुण्य हा संसारांतील उत्कट आनंदाचा काल होय. या उत्कट आनंदाच्या कालांत पडलेल्या

प्रेमग्रंथींची जोपासना करण्याचा जबाबदारीचा काल पुढें येतो. हा काल दोन्हीहि दृष्टीने रमाबाईंना अनुभवावयाला मिळाला नाहीं. परमेश्वरानें त्यांना इतर दृष्टीनें पुण्या सुखांत ठेवलेें होतें; पण संततिसुख दिलें नाहीं. न्यायमूर्ति व रमाबाई यांना मुलांची अतिशय आवड होती; पण याबाबतींत परमेश्वरानें कृपणपणा दाखविला होता. या बाबतींत परमेश्वर कृपण झाला तरी हरकत नाहीं; पण त्यानें न्यायमूर्तींचा सहवास तरी सढळ हातानें द्यावा अशी रमाबाईंची उत्कट इच्छा होती; पण तीहि इच्छा परमेश्वरानें पुरी केली नाहीं. न्यायमूर्ती रानडे हाडापेरानें चांगले होते; तथापि पन्नासाव्या वर्षींच त्यांना मृत्यूनें आपल्या छायेंत घेतलेें. करमाळ्याचें दुखणें हें प्रत्यक्ष मृत्यूचें बोलावणें ठरलें नाहीं खरें; पण तुमचा संसार माझ्या अमलाखालीं आला आहे, अशी नोटीसच करमाळ्याच्या दुखण्यानें न्यायमूर्ती व रमाबाई यांना दिली.

न्यायमूर्ती व आपल्या वयांतील अंतरामुळे वैधव्याची तलवार आपल्या डोक्यावर सारखी लटकत आहे ह्याची जाणीव करमाळ्याच्या दुखण्याच्या आधींहि रमाबाईंच्या मनांत वागत होती याबद्दल 'आठवणीं'त पुरावा सांपडतो. करमाळ्यासच, ज्या दिवशीं न्यायमूर्तींच्या पोटांत दुखूं लागून रेंच सुरू झाले त्या दिवशीं नेहमींप्रमाणें रमाबाई स्वतःच्या इंग्रजी वाचनासाठीं 'मेडोज टेलर'ची 'तारा' ही कादंबरी, न्यायमूर्ती सकाळीं फिरून आल्यावर, वाचून दाखवूं लागल्या. रमाबाई 'आठवणीं'त म्हणतात, 'या वेळच्या वाचनाच्या भागांत तारेची वैधव्यस्थिति व तिच्या आईबापांच्या मनाची विव्दळता हें वर्णन वाचतांना मला फार वाईट वाटून गहिंवर आला, आणि हुंदक्यामुळे पुढील वाचन बंद ठेवावें लागलें. नंतर विधवांच्या एकंदर अत्यंत दुःखद व शोचनीय स्थितिबद्दल बोलणें निघालें. त्यांत आमच्या समाजांत कांहीं कांहीं चाली फार निर्दयपणाच्या व घातुक आहेत, त्यांचा परिणाम

पर्यायाने दिवसेंदिवस जनतेवर घडून फार अहित होत आहे, पण हे समजेल तेव्हां खरे. हळूहळू समजेल, वगैरे गंभीरपणाचे व कळकळीचे भाषण चालले होते. ”

त्या वेळीं व आज महाराष्ट्रांत अकार्ळी विधवा झालेल्या स्त्रियांची इतकी विपन्न स्थिति झाली आहे की, कोणीहि सहृदय मनुष्यांच्या डोळ्यांत, विधवांच्या दुःस्थितीचे वर्णन वाचून, पाणी उभारल्यावांचून राहणार नाही. आणि त्यांत रमाबाई तर कोवळ्यामनाच्या स्त्री पडल्या. पण या कारणोपेक्षां हि रमाबाई महाराष्ट्रांतील एका अनिष्ट चालीचा स्वतःच अनुभव घेत असल्यामुळे तारेची दुःस्थिती वाचून डोळ्याला पाणी येण्यांत स्वतःच्या स्थितीची आठवण होऊन रमाबाईंच्या डोळ्यांतून दोन अश्रू अधिक ठिपकले असल्यास नवल नाही. वैधव्य कोणत्याहि राष्ट्रांत असते; हिंदुस्थान किंवा महाराष्ट्र त्याला अपवाद नाही. हे खरे आहे; पण सुखाचा संसार झाल्यावर वैधव्य आले तर ते शक्य होत नाही. अकार्ळी वैधव्य येणे आणि ते समाजांत रूढ झालेल्या एका अनिष्ट चालीमुळे दृष्टकून प्राप्त होणे ही गोष्ट कोणाहि सहृदय माणसाच्या अंतःकरणाचा भेद केल्यावांचून सोडीत नाही. युरोपियन व मुसलमान स्त्रियांपेक्षां हिंदु स्त्रियांची परावलंबनाची स्थिति अधिक आहे. समाजाचा व्यवहार सुरळीत चालण्याच्या दृष्टीने हिंदूंच्या स्मृतिकारांनी स्त्रियांच्या बाबतींत सुचविलेली व्यवस्था गैर नाही; पण ह्या व्यवस्थेस आधारभूत भरलेले तत्त्व जेव्हां समाजाच्या आचरणांतून नाहीसे होते तेव्हां ही व्यवस्था, संबंध वर अंगावर कोसळून पडावे त्याप्रमाणे, एकट्या स्त्री वर्गाच्या डोक्यावर येऊन आदळते. लोकांत माणुसकी आहे, किंबहुना असावी व त्या माणुसकीची वाढ व्हावी अशा हेतूने आपल्या शास्त्रकारांनी समाजन्यवस्था ठरवून दिली आहे. पण ह्या माणुसकीला महाराष्ट्रांतील पुरुष वर्ग पारखा झाल्यामुळे

महाराष्ट्रांत स्त्रियांच्या वांट्याला संसारांतील जेवढी असह्य ओझी तेवढी प्राप्त होत असतात. वंशाची परंपरा कायम टिकविण्याचें मुलांच्या संगोपनाचें जें महत्त्वाचें काम माता या नात्यानें स्त्रियांवर पडतें तें काम त्यांना नीट रीतीनें पार पाडतां यावें म्हणून आमच्या शास्त्रकारांनीं स्त्रियांवर पोटाला मिळविण्याची जबाबदारी ठेवलेली नाही. लहानपणीं बायकांचें पालनपोषण बापांनें करावें, तरुणपणीं नवऱ्यानें व म्हातारपणीं मुलांनीं करावें असा नियम घालून स्त्रियांच्या पाठीमागची पोटापाण्याला मिळविण्याची विवंचना आमच्या शास्त्रकारांनीं काढून टाकली आहे. त्याचप्रमाणें मुलांची हेळसांड होऊं नये म्हणून आमच्या स्मृतिकारांनीं काडी मोडून घरें बदलण्याची परवानगी स्त्रियांना ठेवली नाही. मातेचें कर्तव्य स्त्रियांना उत्तम रीतीनें पाळतां येऊन मुलांची उत्तम जोपासना व्हावी व अशा रीतीनें आपला समाज सुदृढ आणि सुखी असावा अशा दूरदृष्टीनें शास्त्रकारांनीं घालून ठेवलेले नियम जुन्या शास्त्राचे अभिमानी म्हणविणारे पुरुष पायाखालीं तुडवून स्त्रियांना लुबाडण्यापुरते व स्त्रियांचा छळ करण्यापुरते मात्र शास्त्रांना डोक्यावर घेऊन नाचत असतात. महाराष्ट्रांतील संसाराला पुरुषांनीं माणुसकी सोडल्यामुळें अशी विपरीत स्थिति प्राप्त झाली आहे. ह्या विपरीत स्थितीचें दळदळीत उदाहरण म्हणजे महाराष्ट्रांतील आपल्या मुलींवाळींच्या वांट्याला येणारी अकार्ली वैधव्यस्थिति होय. असा प्रसंग आपल्यावर ओढवला असतां तुकारामाचे अभंग किंवा कालिदासाचीं सुभाषितें मनाचें शांतवन कसचें करतात !

महाराष्ट्रांतील पुरुषांनीं माणुसकीला रजा दिल्यामुळें शास्त्रकारांनीं सद्विचरें आणि समाजाच्या कल्याणाकडे पाहून घातलेले नियम हिंदु स्त्रियांना पुरुषांचे गुलाम बनविण्यास कारणीभूत होतात, व स्वाभाविकच हिंदु स्त्रियांना नवऱ्याशिवाय सतनागत असें होऊन जातें आणि पावसानें झोडपलें, राजानें

दंडलें आणि नवऱ्यानें टाकलें तरी फिर्याद कोणाकडे न्यावयाची अशी अनन्य शक्तिक स्थिति होऊन नवऱ्याचा आधार तुटून नये म्हणून त्या आपला सर्व जन्म भिऊन काढतात. वेलीना जसा वृक्षाचा आधार तसा हिंदु स्त्रियांना नवऱ्याचा आधार असतो. हा आधार सुटतो असें वाटतांच त्यांच्या मनाची कशी स्थिति होऊन जाते याबद्दल रमाबाईंनीं केलेलें वर्णन या प्रकरणांत आलें आहेच. सामान्यतःच जेथें प्रत्येक स्त्रीला, पुरुषांनीं उत्पन्न केलेल्या परावलंबीपणामुळे, संसारांत नवऱ्याचा आधार तुटेल कीं काय अशी भीति वाटत असते तेथें जिला आपल्या डोक्यावर वैधव्याची तलवार लटकत आहे अशी जाणीव असते त्या स्त्रीच्या मनाची स्थिति कशी होत असेल ! ह्याचीं वर्णनें ' आठवणी ' त ठिकठिकाणीं वाचावयास सांपडतात. हिंदु स्त्रियांच्या वांटणीला महाराष्ट्रांत आलेला परावलंबीपणा, वयाकडे न पाहत विजवरांशीं लग्न करून देण्यांत येत असल्यामुळे डोक्यावर सतत लटकणारी वैधव्याची तलवार आणि त्यांत हिंदु स्त्रियांना मनाच्या स्वाभाविक ओढीनें वाटणारें पतिप्रेम यांचा उत्कृष्ट मिलाफ रमाबाईंच्या चरित्रांत झाला असल्यामुळे त्यांनीं न्यायमूर्तींच्या जीवावरच्या दुखण्यांचीं केलेलीं वर्णनें वाचतांना बाल्मिकीमुनीच्या हृदयांत जन्म घेतलेल्या करुण रसांत आपण अवगाहन करीत आहों, असें वाटतें.

अशा अपूर्व करुण स्थितींत १८९१ ते १९०१ हीं रमाबाईंच्या संसाराचीं दहा वर्षे गेलीं. १८९१ च्या करमाळ्याच्या जीवावरच्या दुखण्यांनंतर १८९३ सालीं सोलापुरास न्यायमूर्ती पोटांत कळ येऊन आजारी पडले. सोलापुरास उघड्या मैदानांत तीन दिवस एकसारखीं ' हिंदुस्थानांतील औद्योगिक प्रगति आणि व्यापार ' या विषयावर व्याख्यानें दिल्यामुळे न्यायमूर्तींना थकवा आला व तिसऱ्या व्याख्यानाचे रात्रीं घरीं आल्यावर त्यांच्या पोटांत कळा आल्या. ह्यांतून न्यायमूर्ती लौकर बरे झाले; पण या दुखण्यांनीं हि

त्यांचें बरेंच आयुष्य खाळें असें म्हणण्यास हरकत नाही. या दुखण्यांत असतांनाच रावसाहेब रानडे मुंबईच्या हायकोर्टाचे 'न्यायमूर्ती' झाल्याचा हुकूम आला. मुंबईस गेल्यावर, मुंबईच्या आठ वर्षांच्या काळांत तीनदां न्यायमूर्ती अपमृत्युच्या तडाक्यांतून वाचले याबद्दल रमाबाईंनीं परमेश्वराचे आभार मानले आहेत.

जून सन १८९५ त न्यायमूर्ती महाबळेश्वराहून वाठारास येत असतांना रडतोंडीच्या घाटाजवळ आले. गाडी घाटांत आल्यावर न्यायमूर्ती पायउतार होऊन चालत पुढें निघाले व रमाबाईहि त्यांच्या पाठोपाठ निघाल्या. न्यायमूर्ती पुढें व रमाबाई त्यांना गांठप्याकरितां मधून मधून धांवत जात आहेत अशा रीतीनें दोघेहि घाटाच्या माथ्यावर येऊन पोचलीं. 'तेथें एका पुलाजवळच दोन मोठ्या इंगळ्या-सुमारें चार साडेचार इंच लांबीच्या व एक दीड इंच रुंदीच्या असाव्या-त्यांनीं आपल्या नांग्या पाठीकडे वळविल्या असून त्या करंगळीएवढ्या जाड होत्या. त्यांचा रंग काळसर गुळाच्या पक्क्या पाकासारखा होता. त्या दोन्ही इंगळ्या स्वैरपणानें एकमेकींच्या मार्गे चालल्या होत्या. न्यायमूर्तीच्या पावलाकडे रमाबाईंची नजर लागलेली असल्यामुळें न्यायमूर्तींचें दुसरें किंवा तिसरें पाऊल त्या इंगळ्यावर पडेल अशी त्यांना भीति वाटली. रमाबाई 'आठवणी'त पुढें लिहितात, "मी अतिशय घाबरलें व कदाचित मोठ्यानें ओरडलें असतें; पण काय झालें कोण जाणें, इंगळ्यावर पाऊल पडण्यापूर्वीं आपण जाऊन गांठावें व हातानें पलीकडे करावें अशा हेतूनें मी जोरानें धांवत सुटलें; पण तेथपर्यंत जाऊन पोचण्याच्या आधींच स्वतःचें जाणें त्या इंगळ्या ओलांडून दोन तीन पावलें पुढें झालें होतें.

हा सर्व मजकूर लिहिण्यास पांचदहा मिनिटे लागलीं; पण ही गोष्ट प्रत्यक्ष घडण्यास दहापांच सेंकडाहि वेळ लागला नाही. धांवत असतांना बाटेंत इंगळ्या आहेत, पाय पडेल, असें हांक मारून किंवा मोठ्यानें

औरडून मला सांगतां येईना. इकडे तर आतां इंगळ्यावर पाय पडणार असें मनांत येऊन माझा जीव आंतल्याआंत गोळा होऊन अगदीं कासावीस झाला. निमिषार्ध माझे डोळे आपोआप मिटले. पण लागलीच डोळे उघडून पाहार्ते तों इंगळ्या ओलांडून पुढें गेलेलें पाऊल पाहिल्यासारखेंच जोरानें पडत आहे. हें पाहून मला अत्यानंद झाला व एवढें मोठें अरिष्ट टळल्याबद्दल मी देवाचे उपकार मानले. ”

१८९६।९७ सालीं मुंबईस प्लेग सुरू झाला. या प्लेगनें न्यायमूर्तींचीं बरींच नोकरमाणसें आजारी पडलीं. त्यांत काशीनाथ, मातादीन अशीं त्यांच्या प्रेमाचीं तीन नोकरमाणसें मेल्यामुळें आपल्या हातून कांहीं चूक घडल्यासारखी न्यायमूर्तींच्या मनाला रुखरुख लागली. तशांत रावबहादूर चिंतामण नारायण भट या जिवलग मित्राच्या मृत्यूची वार्ता आल्यामुळें न्यायमूर्तींना अतिशय दुःख झालें, बोलणें कमी झालें व त्यांची अन्नावरची वासना उडाली. अन्नद्रेषाचें हें दुखणें बळावल्यामुळें मार्चपासून कोर्टाला सुट्टी मिळाल्यावर न्यायमूर्तीं महाबळेश्वरास गेले. तेथेंहि पांचसहा दिवस झाले तरी न्यायमूर्तींच्या प्रकृतीला वाटावें तितकें बरें वाटलें नाहीं. असे आणखी पांचसात दिवस गेल्यावर एक दिवस रात्री अन्नाची आवड जिभेंत परत आली. त्या दिवशीं न्यायमूर्तींनीं जेवतांना दुसऱ्यांदा वाढावयाला आलेल्या भाज्या व आमटीहि घेतली, असें पाहून रमाबाईंना मनांतल्या मनांत फार आनंद झाला. “ गेल्या अडीच तीन महिन्यांत माझ्या मनाला हृद्रोगासारखी जी काळजी लागून राहिली होती ती आतां दूर झाली. आज आपल्यावर परमेश्वरानें कृपा केली आहे असें वाटून तेथेंच क्षणभर स्वस्थ बसून मी मनांतल्या मनांत त्याचे कितीतरी आभार मानले, प्रार्थना केली व तुझ्या कृपेनें हे माझे असे सुखाचे दिवस जावोत, असें मागणें मागितलें. आतां वेळेस माझ्या डोळ्याला पाणी आलें. पण दुसऱ्या कोणाचे लक्षांत

येण्यापूर्वी मी आपले डोळे पुसून दुसरें बोलणें काढलें, ” असें रमाबाईंनीं ‘आठवणीं’त लिहिलें आहे.

यानंतर तिसरा अपमृत्युचा प्रसंग म्हणजे १८९९ च्या महाबळेश्वराच्या स्वार्ति झालेला ‘सन्स्ट्रोक’ होय. महाबळेश्वरास जाऊन दोन आठवडे झाल्यावर एका सकाळीं ऊन फार कडक पडलें होतें. न्यायमूर्तीना बाहेरून फिरून येण्यास अकरा वाजून गेले. त्यांचें तोंड उन्हांनें नेहमींच लाल होत असे; पण आज त्या लालीवर बराच काळसरपणा आला होता. अंगातील बंडी ओलीचिंब झाली होती. त्यांच्या दृष्टींतहि शून्यपणा आला होता. यामुळें नेहेर्माप्रमाणें पत्रें वाचून दाखवितांना त्यांना नीट अर्थबोध होईना. कसेंवरसें जेवण करून न्यायमूर्ती अंथरुणावर येऊन पडले. ताप म्हणण्यासारखें विशेष अंग तापलें नव्हतें; पण डोकें मात्र तापलें होतें. आज उन्हापासून डोक्याला कांहीं विकार झाला आहे खास असें रमाबाईंना वाटलें. रमाबाईंची भीति खोटी नाहीं असें डॉक्टरांनींहि सांगितलें. “याप्रमाणें सात आठ दिवस गेल्यावर, ” रमाबाई या प्रसंगाचें वर्णन करतांना ‘आठवणीं’त म्हणतात, “एकेदिवशीं रात्रीं सुमारे साडेदहा वाजतां स्वतःला चांगली झोंप लागली होती. मला अलिकडे बहुतेक जागरणच असे. त्यांत त्या दिवशीं मी अधिक थकलें होतें म्हणून स्वतःच्या पायाला आज तूं तूप चोळ असें गड्याला सांगून मी शेजारच्या मुलांच्या पलंगावर निजलें व लागलीच झोंपी गेलें. सुमारे अर्ध्यातासानें मोठ्यानें हंसण्याचा आवाज माझ्या कानावर पडून मी खडबडून जागी झालें. दुखण्याची धास्ती मनांत असेच; पण डोळ्यावर फार झोंप असल्यामुळें काय प्रकार आहे याचा उमज पडेना. इतक्यांत दुसऱ्यांदां तसेंच मोठ्यानें हंसणें झालें. हंसें कोणाचें तें ओळखून मी अतिशय घाबरलें व माझी अगदीं बोंबडी वळली. तरी तशीच स्वतःच्या

पलंगाजवळ जाऊन, 'काय झाले ? काय होत आहे !' म्हणून घाबरलेल्या बोंबड्या शब्दांनीच विचारले.

तेव्हां स्वतः म्हटले, 'अग भिऊं नको, मी जागा आहे, पण दिवा आणून तुझा शहाणा गडी काय करित आहे ते एकदां पहा.'

गडी तूप लावीत होता हे मला माहीत होतं. म्हणून मी झटले, 'हे काय ? गडी काय करणार ? तो तूप चोळीत आहे.'

तेव्हां झटले, 'आधीं तू दिवा आणून बघ तरी खरी ! मग तुला हंस-प्याचें कारण कळेल !'

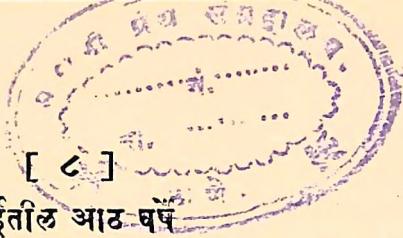
मी बाहेरून दिवा आणला आणि पाहतें तों गणू गडी स्वतःचा एक पाय आपल्या मांडीवर घेऊन तूप चोळीत आहे व डोकें पायाला टेंकीपर्यंत पेंगत आहे. पण दोन्ही पायांत मोजे तसेच होते व मोजावरून तूप चोळणें चालले होतं. हे पाहून मलाहि फार हंसू आले व गड्याच्या या बावळेपणा-बद्दल मी त्याला हांका मारून जागें केले.

दुसरे दिवशीं सकाळपासून पंधरा दिवसांपूर्वी गेलेली स्वतःची स्मरण-शक्ति आज परत आली, अशी माझी खात्री झाली. कारण दुसरे दिवशीं सकाळीं चहाला सर्व मंडळी एकत्र जमल्यावर रात्रीं घडलेला गणू गड्याचा शहाणपणाचा प्रकार स्वतः हंसून भावोर्जाजवळ सांगितला व त्या दिवसा-पासून दिवसेंदिवस प्रकृतिला अधिक बरें वाटत चालले. याप्रमाणें थोड-क्यावरच हे दुखणें निभावले व माझे भाग्य होतं म्हणून आणखी काहीं दिवस मला सहवासाचा लाभ मिळाला."

मृत्यूच्या छायेंत आपण जात चाललों आहों याची जाणीव न्यायमूर्ती-नाहि होऊं लागली होती. त्यांच्यांतहि 'सनस्ट्रोक'च्या दुखण्यानंतर उदासपणा

उत्पन्न होऊन ते खाण्यापिण्याच्या बाबतीत कांहीं नियम कसोशीनें व कोणाच्या लक्षांत येऊं न देतां पाळण्याची तत्परता दाखवितात असें रमाबाईंच्या नजरेस येऊं लागले. १८९१ ते १९०१ हा दहा वर्षांचा रमाबाईंच्या संसाराचा काळ अशा रीतीनें जरी मृत्यूच्या छायेत गेला होता तरी मोठ्या धीमे-षणानें आणि आनंदीवृत्तीनें रमाबाईंनीं हीं दहा वर्षे काढलीं. महाराष्ट्रांतील संसार अनेक कारणांनीं पार निखळलेल्या वटवृक्षाखालून जाणाऱ्या कृष्णा नदी-प्रमाणें स्त्रियांना भीतिदायक झाला होता व आहे. त्यामुळें आपल्या संसाराचा आधार केव्हां उन्मळून भवनदीत आपण गटंगळ्या खावयाला लागूं अशी भीति हिंदू स्त्रीच्या अंतःकरणांत वागत असते. रमाबाईंच्या संसाराच्या तीरावरील वटवृक्ष कलला होता; तथापि रमाबाईंनीं सुगृहिणीला शोभेल अशा रीतीनें या दहा वर्षांत आलेल्या संसारांतलि आपर्त्तीना तोंड दिलें, असें पुढील हकीगतविरून वाचकांना दिसून येईल.

---

[८]

मुंबईतील आठ वर्षे

१८९३ च्या अखेरीस न्यायमूर्ती रानडे मुंबईस आपल्या नव्या जागेवर येऊन दाखल झाले. न्यायमूर्तींनी पुणे सोडण्यापूर्वी संमतिवयाचा वाद, सरकारने मलबारी शेर्टीच्या मागणीप्रमाणे कायदा पास केल्यामुळे, पाऊस पडून धुरळा बसावा त्याप्रमाणे, शांत झाला होता. सुधारणा कायद्याने करावी की नाही असा या वादांतील मुख्य प्रश्न होता. परकीय सरकार असल्यामुळे समाजाला पाहिजे असणाऱ्या गोष्टींना सरकारच्या सत्तेचा पाठिंबा मिळण्यासाठी कायद्याची जरूरी आहे आणि पारशी वगैरे जातींनी जसे आपल्या समाजाकरता कायदे मागून घेतले तसे हिंदू समाजाने कायदे मागून घेण्यास हरकत नाही, अशी न्यायमूर्ती रानडे यांची विचारसरणी होती. ही विचारसरणी लोकमान्य टिळक वगैरे स्वसंस्कृतीच्या अभिमानी पक्षास अमान्य नव्हती. पण कायदा मागण्यांत सुधारकांचा इंग्रजी संस्कृती हिंदू समाजावर लादण्याचा जो अट्टाहास होता तो लोकमान्य टिळकांना मान्य नव्हता. नव्या काळाला अनुरूप समाजांच्या आचारांत फरक झाले पाहिजेत व कांहीं अनिष्ट चाली नाहीशा केल्या पाहिजेत ही गोष्ट कोणाहि सुशिक्षितास त्या वेळीं नाकबूल नव्हती. आचारांत बदल व्हावयाचा असेल तर नवा आचार कोणी तरी आचारणांत आणून दाखविला पाहिजे आणि तो सरकार दरबारी मानला जाण्यास त्याला कायद्याचे रूप देऊन सरकारची संमति घेतली पाहिजे याबद्दल तक्रार दिसून येत नाही. पण आचारांत बदल इंग्रजी संस्कृतीला धरून करावयाचा की आपल्या संस्कृतीला न सोडतां करावयाचा असा सुधारक आणि राष्ट्रीय यांच्यांत वाद होता, अशूनहि तो मिटलेला नाही आणि 'राजा कालस्य कारणं' या न्यायाने इंग्रजांच्या हाती हिंदुस्थानची

राज्यसूत्रें असे तों हा वाद मिटावयाचाहि नाही. सुधारक म्हणजे इंग्रजी आचार विचारांचा अभिमानी पक्ष व राष्ट्रीय म्हणजे स्वसंस्कृतीचा अभिमानी पक्ष हे भेद तोंपर्यंत शिल्लक रहाणारच. ह्या भेदांना त्या वेळीं तीव्र स्वरूप प्राप्त झालें होतें. या झगड्यांत १८९२ सालीं सुधारक पक्षाला विजय मिळाला. पण पुढें १८९५ सालीं सामाजिक परिषद काँग्रेसच्या मंडपांत भरवावयाची कीं नाही या वादांत राष्ट्रीय पक्षाचा विजय झाला. १८९५ सालीं सुधारक पक्षाचा पुण्यांतली मोठा आधारस्तंभ नाहीसा झाला. प्रि. आगरकर यांनीं 'सुधारकां' तून नव्या विचारांचा प्रचार जोरानें चालविला होता व त्यांचे मताप्रमाणें वागणारे कट्टे सुधारकहि पुण्यांत दिसूं लागले होते. न्यायमूर्ती रानडे मुंबईस गेले त्या सालीं म्हणजे १८९३ मध्ये प्रो. कर्वे यांनीं पुनर्विवाह लाऊन घेतला व पुढें १८९९ मध्ये प्रो. भाटे यांचा पुनर्विवाह झाला. १८९४ सालापासून प्रो. कर्वे यांच्या खटपटीनें पुण्यास पुनर्विवाहित कुटुंबांचा मेळा भरूं लागला व १८९६ सालीं या मेळ्यांतूनच विधवाविवाह—प्रतिबंधनिवारक मंडळी जन्माला आली. संमतिवयाच्या बाबतीत व विधवाविवाहाच्या बाबतीत सुधारकांचें उर्फ पुनर्विवाह पक्षाचें पाऊल असें धीमे धीमे पुढें पडत होतें. स्त्रीशिक्षणाच्या चळवळीसहि अधिकाधिक पाठींबा मिळूं लागला होता. १८८९ सालीं मुंबईस स्थापन केलेलें 'शारदासदन' पंडिता रमाबाईंनीं १८९२ सालीं पुण्यास आणलें. या बाबतीत जुन्या मताच्या लोकांचे तर्क खरे ठरून सुधारक पक्षाला 'शारदासदन' शी स्वतःचा असलेला संबंध तोडून टाकावा लागला. पण 'फीमेल हायस्कूल' च्या वादांत सुधारक पक्षानें जुन्या मंडळीवर मात केली. या सर्व भांडणाच्या मुळाशीं इंग्रजी संस्कृति कीं हिंदु संस्कृति असा वाद होता.

या वादास, मुंबई हें इंग्रजी संस्कृतीचें माहेरघर बनत चालल्यामुळें, मुंबईस तीव्रपणा नव्हता. मुंबईस रमाबाई आल्या त्या सार्वजनिक दृष्टीनें

अनेक वाद पुण्यास जशा मार्गे ठेवून आल्या तशा घरगुती बाबतीतहि मुंबईस येतांना पुण्यातील जाच व त्रास मार्गे ठेवून आल्या. मुंबईस ताईसासुबाई आल्या नव्हत्या. त्या १८९६ साली पुण्यास वारल्या. मुंबईस रमाबाईच्या दुर्गावन्स व सावत्र सासुबाई होत्या; पण आतां स्वाभाविकपणेच ग्रहिणी या नात्यानें रमाबाईच्यावर सारी जबाबदारी होती. रमाबाईचे वडील वारल्यापासून रमाबाईची आई व कांहीं भाऊ न्यायमूर्तीच्याकडेच हेते. मुंबईस सखू, शांता, तारा व नानू अशीं चार मुले होती. सखू ही रमाबाईच्या थोरल्या भावजरीची मुलगी. रमाबाईची भावजय, सखूच्या खेपेला रमाबाईना मुलांच्या काय खस्ता खाव्या लागतात यांचें तुम्हांला काय सुखदुःख असें टोंचून बोलल्या होत्या. तेव्हां तूं आपलें होईल तें मूल मला देतीस कां ! मग दाखवितें मला मूल सांभाळतां येतें कीं नाहीं, असें रमाबाई म्हणाल्या होत्या. या बोलण्याप्रमाणें खरोखरीच सखूल रमाबाईनीं अगदीं लहान असतांपासून पाळली. फिरतीतहि ती त्यांच्यावरोबर असे. नानू हा रमाबाईच्या आवा भावोजीचा मुलगा. हा १८९४ मध्ये पुण्यास झाला. यालाहि रमाबाईनीं लहानपणापासून पाळलें. या दोन्हीं मुलांबद्दल रमाबाई 'आठवणी' त १९०० सालांतील न्यायमूर्तीच्या दुखण्यासंबंधानें लिहितांना म्हणतात, " चि. नानू पांचसहा वर्षांचा लहान होता व सखूला आतां अकरा वर्षे पुरीं झालीं होती. ती अलेक्झांड्रा हायस्कूलमध्ये इंग्रजी तिसरी इयत्ता शिकत होती. तिचा मराठी सर्व अभ्यास घरीं मास्तर ठेवून करविला होता. ती फार बुद्धिमान, हुशार आहे, तशीच शहाणी, देखणी आणि मर्यादशील आहे, अशी स्वतः तिची नेहमीं वाखाणणी करावयाची असे व स्वतःला ती मनापासून आवडे. तिच्या गरीब स्वभावाबद्दल जेव्हां तेव्हां कैवार घ्यावयाचा. मी तिला रागे भरलें तर मलाच उलट स्वतःकडून तिच्या संबंधांत रागे भरून घ्यावें लागे. चि. नानूचा स्वभाव हूड, भीट,

तापट पण पक्का निश्चयी व अभिमानी असून तो बुद्धीने चलाख असल्यामुळे त्याला चवथ्या वर्षापासूनच लिहावयाला येऊं लागलें. त्याप्रमाणें तो कविताहि चांगल्या म्हणे. सर्वापेक्षां गोष्टी ऐकण्याची व सांगण्याची गोडी त्याला फार असे. तो एकदां ऐकलेली गोष्ट बिनचूक सांगे. घरांत कोणीहि मुलगे अगर मुली पाहुणे आले कीं, याचा आपला गोष्टी सांगा म्हणून त्यांच्या मार्गे लकडा असावयाचा. तसेंच, आपलें तें सर्व दुसऱ्यापेक्षां चांगलें आहे, आपल्यापेक्षां दुसऱ्या कोणाचें चांगलें नाहीं, अशी त्याची लहानपणापासून समजूत व महत्वाकांक्षा असे; दुसऱ्या मुलांची चांगली आणि नवी वस्तु असली व आपली खरोखरचि वाईट व जुनी असली तरी तो चिडावयाचा नाहीं. उलट आपलें चांगलें व तुझें वाईट म्हणून दुसऱ्या मुलांना चिडवून खूप हंसावयाचा. या त्याच्या स्वभावाचें स्वतःला कौतुक वाटे. रोज जेवण झाल्यावर दोन्ही वेळ तास दोन तास या मुलांना घेऊन बसणें होई. सखूचें इंग्रजी व मराठी वाचन घ्यावयाचें, तिला कांहीं वाक्यें विचारावयाचीं, तिच्याकडून गाणीं म्हणवूनच घ्यावयाचीं, त्याप्रमाणेंच नानूकडूनहि कविता म्हणून घेऊन कांहीं गोष्टी सांगून घ्यावयाच्या. तिसऱ्या प्रहरचें फराळाचें व चहा सखूला करावयाला सांगावयाचा. तिनेंच तें केलें आहे असें तिला विचारून फार छान केलें आहेस, असें म्हणून तिची पाठ थोपटायची, ती मोठेपणीं फार उत्तम स्वभावाची वायको होईल, तूं तिला सगळा दिवस बोलतेस पण तीच उद्यां तुला शिकवूं लागेल असें म्हणावयाचें. ” शांता ही रमाबाईच्या आभाभावोर्जीची मुलगी. “ ती अतिशय बोलकी व खेळकर होती. तिचें बोलणें लडकें व नाजुक असून स्वभाव मोहक, मनमिळाऊ व गोड असे. ती सगळ्यांशीं प्रेमानें वागे व तिजवरहि प्रत्येकाचें प्रेम असे. पण आम्हांसर्वापेक्षां स्वतःला ती भारी आवडत असे व तिचाहि आपल्या आईबापापेक्षां स्वतःकडेच सगळा ओढा असे. ही जात्या फार

नकली असे. वाटेल त्याची नफ़ल ती बिनचूक करी व सगळ्यांना फार हंसवीत असे. तिला एकदां स्वतः जवळ घेऊन विचारलें कीं, अमुक अमुक माणूस कसें बोलतो चालतो तें दाखीव. असें म्हटलें कीं, झाली सुरवात. मग बजावापासून तो सासुबाईपर्यंत एका मागून एक सगळ्यांच्या नकला हुबेहुब करून स्वतःला व आम्हां सर्वांना खूप हंसावयाला लावायची. दुसऱ्या तीन मुलांच्या चेष्टा करून त्यांची फजिती करावयाची ” हीं तीन मुलें न्यायमूर्ती यांच्या प्रमाणेंच रमाबाईंना मुंबईस विसाव्याची जागा झाली होती. मुंबईस आल्यावर पुण्याचा बालबोध वळणाचा कडकपणा नाहींता होऊन न्यायमूर्तींना हवें तसें घरच्या वागणुकीला वळण मिळालें होतें. १९०० सालच्या न्यायमूर्तींच्या आजारामध्ये ‘रोज रात्री जेवण झाल्यावर’ रमाबाई आठवणींत लिहितात, ‘मी व मुली आणि केव्हां केव्हां वन्सहि तेल चोळीत असूं. या वेळीं चि. सखू, तारा नानू व शांता तेथेंच खेळत व बोलत असून सासुबाई सुद्धां सर्व मंडळी त्या वेळीं दिवाणखान्यांत येऊन बसत. एकीकडे तेल चोळण्याचें काम व एकीकडे दिवसभर काय कामें केलीं त्यांची चौकशी, त्याबद्दल टीका करण्याच्या बुद्धीनें स्वतःचें चेष्टेचें व विनोदाचें भाषण, चारी मुलें भोंवतळीं खेळत असतांना त्यांचें कौतुक करण्यांत दहा साडेदहापर्यंत वेळ काढावयाचा. वडील बायका ज्या दिवशीं कामांत गुंतल्या असतील त्या दिवशीं आम्हीं बुद्धिबळें खेळावयाचीं. कधीं कधीं मुलें निजलीं असतील तर मी व वन्सनीं पाळी पाळीनें गाणीं म्हणावयाचीं. आमच्या सगळ्यामध्ये वन्सचा गळा फार चांगला व मधुर होता, आणि भगवद्भक्तांचीं प्रेमळ व भक्तिपर गाणीं, मिराबाईंचीं व कवीरांचीं पदे वगैरे त्यांना पुष्कळ येत. त्यांच्या गाण्याला नवीन शिक्षणाचा कांहीं सस्कार नसल्यामुळें त्या आपलीं गाणीं जुन्या व साध्या तऱ्हेनेंच पण फार चांगलीं म्हणत. त्यांच्या गाण्यापैकीं रंगाबाई, कान्हूपात्रा, म्हातारी, चिंधी, आदीं,

गांठोडें वगैरे गाणीं स्वतःला फार आवडत असत व तींच गाणीं वन्सना म्हणावयास सांगावयाचें. ”

मुंबईस आल्यापासून अशा रीतीने घरांत मोकळेपणा उत्पन्न झाला होता. मुंबईस आल्यावर रमाबाईंच्या खटपटीने १८९४ मध्ये ‘ हिंदुलेडीज सोशल क्लबा’ची स्थापना झाली. १८९५ च्या पुण्यास भरलेल्या सामाजिक परिषदे-बरोबर स्त्रियांच्या हस्तकौशल्याचें प्रदर्शन भरलें होतें. या प्रदर्शनाच्या चिटणीसीचें काम रमाबाईंनीं केलें. याशिवाय त्या नेहमीं न्यायमूर्तींच्या बरोबर ‘ प्रार्थनासमाजांत’ उपासनेला जात असत. १८९६ मध्ये त्यांच्या हस्ते अलेक्झांड्रा हायस्कूलमधील वाक्षिसमारंभ झाला. मुंबईचीं रमाबाईंचीं आठ वर्षे ‘ गृहिणी सचिवः प्रियः सखा, प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ’ अशा कालिदासानें अजविलापांत वर्णन केलेल्या इंदुमतीराणीची उपमा देतां येईल अशीं गेलीं. ज्ञानदान व लोकजागृति हाच थोरपुरुषांना साजेसा करमणुकीचा विषय न्यायमूर्ती रानडे यांनीं करून घेतला असल्यामुळें या ‘ ललितकले’त रमाबाई त्यांच्या ‘ प्रियशिष्या’ बनल्या होत्या. मुंबईस आल्यापासून त्यांनीं गृहिणी या नात्यानें संसाराचा व्याप सांभाळला होता; इतकेंच नव्हे तर संसारांत त्या न्यायमूर्तींच्या सचीव होत्या. यामुळें न्यायमूर्तींना संसाराची काळजी करावी लागली नाहीं. १८९६।९७ सालच्या प्लेगापासून रमाबाईंच्या ज्या सांसारिक अडचणी एकाभागून एक येऊं लागल्या त्यांत गृहिणी व सचिव या पदवीला साजेसें वर्तन रमाबाईंनीं केलें. घरप्रपंचांतील कोणतीहि काळजी न्यायमूर्तींना वाटूं द्यावयाची नाहीं असा रमाबाईंचा कटाक्ष असे. १८९६।९७ त मुंबईस प्लेग सुरू झाल्यावर न्यायमूर्तींच्या घरीं प्रथम त्यांच्या स्वयंपाकाच्या बाईंच्या मुलाला प्लेग झाला. ही हकिगत जेवण झाल्यावर रमाबाईंनीं सांगितल्यानंतर लोणावळ्याला जावयाचा वेत करून न्यायमूर्तींनीं रमाबाईंना मुलांना घेऊन बोरीवंदरावर यावयाला सांगितलें व आपण

परभारें कोर्टांतून येतो असे सांगितले. रमाबाईंनी घरांतील सर्व व्यवस्था लावून आजारी मुलाला व त्याच्या आईला इस्पितळांत पाठविले व विद्यार्थ्यांची सोय केली. इकडे मुंबईस त्याच रात्री बंगल्यांत परदेशी पहारेवाला व 'मातादीन'नांवाच्या शिपायाचा भाऊ प्लेगनें लागला अशी लोणावळ्यास तार आली. यावेळीं रमाबाईंचा भाचा लोणावळ्यास आला होता. त्याला व दुर्गाप्रसाद शिपायाला मुंबईस पाठवून बंदोबस्त करण्यास त्यांनीं सांगितले. ही सर्व व्यवस्था रमाबाईंनीं न्यायमूर्तींना न कळवितां परस्पर केली. या संबधानें रमाबाई 'आठवणी'त म्हणतात, 'याचें कारण, कोणीहि आजारी असलें तरी स्वतः वास्तपुस्त घेऊन त्याची नीट व्यवस्था लागेपर्यंत चैन पडावयाचें नाहीं. इतर आजारांची गोष्ट वेगळी; ही स्पर्श-जन्य सांथ आहे, हिच्यापासून स्वतःला जितकें दूर राहतां येईल तितक्या तऱ्हेनें आपणच व्यवस्था केली पाहिजे, स्वतःकडून अशा वेळीं आपल्याला जपण्याकरितां दूर राहणें होणार नाहीं, हें मला माहीत होतें, म्हणून होतां होईल तों या आजारी माणसांची बातमीच कळू देऊं नये, आपल्याला समजेल तितक्या काळजीनें योग्य बंदोबस्त करावा म्हणजे झालें, त्यांत मात्र हयगय करतां कामा नये, इतकं माझ्या मनानें घेतलें होतें व त्याच धोरणानें मी हें सर्व काम करित होतें.'

पण संकटें एकामागून एक येतात. त्याप्रमाणें मुंबईस न्यायमूर्तींच्या बंगल्यांतील विद्यार्थी व बंदोबस्ताला पाठविलेली मंडळी प्लेगच्या सपाट्यांत सांपडूं लागली. दुर्गाप्रसाद आजारी पडला, विद्यार्थी आजारी पडले अशी तार येतांच न्यायमूर्ती मुंबईस जाऊन व्यवस्था करून येतो असें म्हणूं लागले. तेव्हां रमाबाई म्हणाल्या 'मला सांगितलें तर आज मी पुढें जातें. मघाशीं म्हटलेलें सगळें काम करतें. जागा पाहून बिऱ्हाड बदलून विद्यार्थ्यांची व आपली सर्वांची सोय करून जमल्यास रात्रीच्या गाडीनें परत येईन; नाहींतर तार

करीन. मुलांना मात्र बरोबर नेत नाही. ती येथेच जवळ राहूंदेत. त्यांच्या येण्याने माझ्या कामाचा घोटाळा होऊन त्यांचेही हाल होतील. कल्याणास एक जागा आहे व दुसरी भांडुपास आहे ना ! मी दोन्ही जागा जाऊन पाहतें व कोणतीतरी एक पसंत करून स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें सर्व कांहीं करतें त्याची कांहीं काळजी नको. अशा गोष्टी आजपर्यंत स्वतः कधीच केल्या नाहीत. त्या आतां कशा बरें होतील ! याकरितां मलाच जा म्हणावें, म्हणजे मी जातें,' असें आर्जवानें सांगितल्यावर न्यायमूर्तींनीं रमाबाईंचें म्हणणें कबूल केलें; आतां सखू व नाना यांची समजूत करावयाचें काम राहिलें. त्यांना खाऊं काय पाहिजे हें विचारून 'येतेवेळीं तुमचे सर्व जिनस आणीन, विसरणार नाही' असें कबूल केल्यावर त्यांनीं मोठ्या मिनतवारीनें रमाबाईंना जाण्यास परवानगी दिली. अशा रीतीनें रमाबाईं भांडुपचा बंगला ठरवून विद्यार्थ्यांची सोय करताहेत तोंच न्यायमूर्तींचा रिडर काशीनाथ याची आपणाला प्लेग झाला, आपण हिंदु हॉस्पिटलमध्ये गेलों अशी चिठी आली. ह्या चिठीमुळें रमाबाईंना रात्री झोंप लागली नाही. न्यायमूर्ती त्या दिवशीं थकून आले होते. म्हणून रात्री ही चिठीची हकीगत त्यांनीं न्यायमूर्तींना सांगितली नाही. रमाबाईं पहांटे उठल्या व आचार्याला स्वयंपाकाची तयारी त्यांनीं करून दिली. मुलांना उठवून सखूची वेणी व आंगधुणें उरकून रमाबाईंनीं तिला परकर नेसविला व 'तुला आज वासुदेव शिकवील; तुझ्या मास्तरांना मी मुंबईस नेणार आहे. लवकर परत येईन बरें; नानू व तूं खेळा भांडूं नका,' असें सांगितलें. तें ऐकून सखू आपल्या उद्योगाला लागली. इकडे नानूलाहि कपडे बदलून दुसरा पोषाख घालून कोको पाजून फिरावयास नेण्याकरितां रमाबाईंनीं शिपायाच्या स्वाधीन केला. इतकें झाल्यावर न्यायमूर्तींना चहा देऊन रमाबाईं हिंदु इस्पितळमध्ये गेल्या. काशीनाथाला भेटून व मातादिन वगैरेची चौकशी करून परत आल्या. पण दुपारींच मुमारे तीन वाजतां हॉस्पिटलांतील

डॉक्टराकडून न्यायमूर्तींच्याकडे हायकोर्टात निरोप गेला की, ' आपल्या पांच नोकरांपकीं तीन नोकर आज मेले आहेत. त्यांच्या मूठमातींची व्यवस्था कर-विणार किंवा हॉस्पिटलकडून करवावयाची तें कळवावें.' चिठी वाचून न्याय-मूर्तींनीं एक कारकून व चोपदार परस्पर हॉस्पिटलकडे पाठवून दिला व दुसऱ्या चोपदारास चिठी देऊन रमाबाईंच्याकडे पाठविलें. या चिठीप्रमाणें लागलीच पन्नास रुपये देऊन रमाबाईंनीं चोपदारास रवाना केलें. काशिनाथाची व्यवस्था तुम्ही करा व दुसऱ्या नोकरांची व्यवस्था त्यांच्या जातवाल्यांकडून करवा असें न्यायमूर्तींनीं हॉस्पिटलच्या डॉक्टरांना परत कळविलें व त्याप्रमाणें मृतांच्या मूठमातींची व्यवस्था करण्यांत आली.

ह्या आपत्तींनीं रमाबाईंचें मन विव्दळ झालें असतांनाच या सर्व दग-दगांचा व मानसिक त्रासाचा परिणाम न्यायमूर्तींच्या प्रकृतीवर होऊन रमा-बाईंना तो एक नवान्न काळजीचा विषय होऊन बसला. न्यायमूर्तींना अन्नद्वेष झाला व ह्या दुःखण्यानें अडीच तीन महिने रमाबाईंना हृद्दरोग लावून ठेवला. या हृद्दरोगांतून बाहेर त्या पडतात न पडतात तोंच ' सन-स्ट्रोक ' नें न्यायमूर्तींना १८९९ सालीं घायाळ केलें व पुढें १९०० मध्यें किडनेचा विकार बळावला. अशी आपत्तीची परंपरा येत असतांना, रमाबाई व न्यायमूर्ती यांच्यामधील वागणुकीतील मनमोकळेपणा रमाबाईंच्या मनाला मोठा आधार होता. या आपत्तीच्या प्रसंगींहि त्यांचें कधीं गंभीर तर कधीं विनोदाचें संभाषण होत असे.

१८९५ सालांत रडतोडीच्या घाटांतील प्रसंग अशाच पैकीं होता. इंगळ्या ओलांडून जाण्याचा प्रसंग निभावल्या नंतर रमाबाईंनीं न्यायमूर्तींना गांठलें व त्यांनीं " पायाला कांहीं टोचलें नाहींना ? " असें न्यायमूर्तींना घाबरपणानें विचारलें. रमाबाईं आपल्या आठवणींत म्हणतात, " हें माझें

विचारणें जरा चमत्कारिक वाटलें व लागलीच थांबून माझ्याकडे पाहून म्हटलें, 'काय? काय विचारतेस? काय झालें आहे.? इतका दम कशांनें लागला? गाडी कोठें आहे? ' वगैरे एकामागून एक प्रश्न विचारले. कांहीं तरी अपाय झाला किंवा घोडे उधळले असें कांहीं तरी स्वतःच्या मनांत येऊन हैं इतकें विचारलें असावें हैं माझ्या लक्षांत आल्याबरोबर मी एकदम म्हटलें, "कांहीं नाहीं, मागून गाडी सुरक्षित येत आहे. मी जरा घाईनें चाललें व चढ आहे म्हणून दम लागला. जरा वेळ बसावें तरी तोंवर गाडी येईल. आतां चढ संपला. आतां गाडींत बसण्यास काय हरकत आहे?" तेव्हां म्हटलें, 'कोणाला दम लागला आहे? मला? मी बिल-कूल दमलों नहीं. मुळीं पुरुषांचा जन्म श्रमार्ची कामें व कष्ट करण्याकरितांच आहे. आम्हांला दम लागून कसें चालेल? दऱ्या खोऱ्यांतून व डोंगर कठारेंतून हिंडणारीं आम्हीं माणसें. तूं दमली आहेस. म्हणून रदवदली करीत आहेस. मग मी दमलें आहे असें स्पष्ट म्हण, म्हणजे तुझ्याकरितां मी खालीं बसतो.'"

मी लागलीच म्हटलें, 'होय, मी दमलें आहे. माझ्याकरितां कां होइना पण खालीं बसावें.'"

मग सडकेच्या कडेला पांढरे दगड ओळीनें लाविलेले असतात त्यांजवर आम्ही उभयतां बसलों. गाडी येण्यास पुष्कळ अवकाश होता, म्हणून त्या दोन इंगळ्यांची गोष्ट मी सांगितली. ती ऐकून म्हटलें, 'आतां तुझ्या घाबरण्याचें कारण मला बरोबर कळलें. त्या वेळचा तुझा घाबरलेला आवाज व भ्यालेली मुद्रा पाहून मला चमत्कारिक वाटलें व गाडीबद्दल काळजी वाटली.'"

मी म्हणालें, "केवढें तरी आज अरिष्ट टळलें! इंगळ्यांना नुसत्या पायाचा स्पर्श झाला असता तरी त्या चावल्या असत्या; मग काय वाट झाली असती? अशा ऐन तिन्हीसांजांच्या वेळीं आड रानांत औषध

कोटून मिळणार होतें ? अशा तिन्हीसांजाच्या वेळीं कोण साहाय्य झालें असतें ? असें बोलत असतां मला गर्हिवर आला व एकदम रडेंहि आलें.”

तेव्हां स्वतः थोडावेळ अगदीं स्तब्ध राहून मग मला म्हटलें, ‘ आतां अरिष्ट टळलेंना ? आतां भिण्याचें कारण काय आहे ? यावरून असें पहा, कीं, परमेश्वर सदोदित आपल्या सन्निध आहे व पावलोपावली आपल्याला संभाळीत आहे. इंगळ्यावर पाऊल न पडतां जें पाऊल सहज पलीकडे गेलें असें तुला वाटलें, तें कसेंहि असलें तरी ही योजना त्याचीच आहे, यांत संशय नाहीं. त्यानें रक्षण करण्याचें मनांत आणिल्यास कोणाकडूनहि अपाय होणें शक्य नाहीं. मात्र आपण तसा भाव ठेवला पाहिजे. हें शिकण्यासारखें नाहीं काय ? तुकाराम बुवांचा एक अभंग आहे. जेथें जातों तेथें तूं माझा सांगाती । चालविशी हातीं धरूनियां. ’ हा अभंग किती सत्य आहे वरें ? धन्य ते पुरुष आणि धन्य त्यांचा निस्सीम भाव. आपल्याला जेव्हां अनुभव येतो, तेव्हांच ही उक्ति पटते. आपण दुर्बळ माणसांनीं त्यांच्या सारखा दृढभाव मनांत धरला तर तें एक अत्यंत मोठें सामर्थ्य आहे व त्यांत आपलें कल्याण आहे. ”

या गंभीर उपदेशाच्या आधीं दऱ्याखोऱ्यांतून हिंडण्याचा न्यायमूर्तीनीं जसा विनोद केला तसाच एकदां रमाबाई आचार्याला कच्च्या भाताबद्दल बोलल्या असतां ‘ लिंबूर खाऊन दिवस काढणारी आम्ही लढाईतील माणसें ’ असें न्यायमूर्ती म्हणाले होते. त्यांवर रमाबाईनीं केलेला विनोद लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. त्या म्हणाल्या, ‘ रोजच्या जेवणांत एक घांस अधिक झाला तर तेवढा पलीकडे ठेवावयाचा असतो; तोलून खाणाऱ्यांनीं लढाई कसली करावयाची ? आतां लेखणींत मात्र लढाई उरली आहे. लेखणी शिवाय दुसऱ्या कशानें लढाई करावयाची !! हत्यारांचा तर बंदोबस्त आहेच. मात्र हातांत धरावयाच्या काट्या अजून वापरावयाला मिळतात हें भाग्य आहे. त्याहि कांहीं दिवसांनीं सरकार बंद करील म्हणजे काम आटोपलें.

खरोखरीच लढाईची वेळ आली म्हणजे सर्वांची केवढी धांदल उडेल ! छाती दुखत असली म्हणजे त्यावर मोहरी वाटून घातली किंवा टरपेंटाईन चोळले, तर तेवढ्या जागेवर पुरळ उठतो व फोड येतात, त्या शरीराला लढाईच्या जखमा सोसल्या तरी कशा ?'

प्रार्थनासमाजांत जातांना नेहमीं रमाबाई न्यायमूर्तींच्या बरोबर असत. उपासना झाल्यावर घरी परत येतांना गाडींत बसल्यावर न्यायमूर्तींनीं रमाबाईंना विचारार्थे, 'आज तुला काय समजलें सांग.' रमाबाईंनीं सर्व उपासना नीट सांगितली तर न्यायमूर्तीं म्हणत, 'तर मग आजची उपासना बरी झाली असावी असें वाटतें.' एकादे वेळेस प्रतिपादनाचा विषय अंबघड असला म्हणजे रमाबाईंना उपासना कशी झाली हें सांगतां येत नसे. तेव्हां न्यायमूर्तीं म्हणत, 'तर मग आजची उपासना चांगली झाली नाही म्हणावयाची. उपासनेसंबंधानें आम्हीं असें प्रमाण बसविलें आहे कीं, तुला समजली म्हणजे तीं उपासना चांगली झाली, व तुला समजली नाही ती उपासना चांगली झाली नाही, दुर्बोध झाली असें मी समजतो.'

दररोज पहांटे अंभंग म्हणण्याचा न्यायमूर्तींचा परिपाठ असे. कांहीं वेळां तल्लीनतेनें आपल्यापाशींच अंभंग म्हणत असतांना आपण म्हणत असलेल्या अंभंगाचा दुसरा चरण जुळत आहे कीं नाही इकडे न्यायमूर्तींचें लक्ष नसे. प्रथम एक अंभंग म्हणावयाचा व दुसऱ्यादां दुसऱ्याच अंभंगाचा चरण म्हणावयाचा. अशा वेळां रमाबाईंना फार हंसू येई व त्या म्हणत, "ह्या सगळ्या नवीन अंभंगांची एक गाथा करून ठेऊं या. मी कल्याण शिष्यासारखें लिहिण्याचें काम पत्करून हे सगळे अंभंग लिहून काढतें, म्हणजे बरें होईल." यावर न्यायमूर्तीं उत्तर देत, "आम्ही आपलीं भावडीं माणसें. आम्हांला यमकें किंवा तालसूर यांची माहिती नाही व त्यांची गरजहि वाटत नाही. ज्याच्याकरितां आम्ही म्हणतो त्याला ते सर्व समजतात. त्याचें लक्ष या इतर गोष्टींत नाही."

अशा रीतीने मनमोकळ्या व प्रेमळ संवादाचें मुख अनुभवित रमाबाई संसारांतील आपत्तींना तोंड देत असतां, आहेत तेवढ्या आपत्ति पुरे नाहीत असें देवाला वाटूनच कीं काय ज्या वेळेस न्यायमूर्तींना 'स्पॅझम' दुखण्यानें घेरलें. त्याच वेळीं रमाबाईंच्या आठरा वर्षांच्या जुन्या रोगानें आपलें डोकें वर केलें. रमाबाईंच्या रोगावर ऑपरेशन नाही केलें तर दुखणें धनुर्वातावर जाईल असें डॉक्टरांनीं सांगितलें. यामुळें रमाबाईंचें मन द्विधा होऊन गेलें. न्यायमूर्तींच्याहि मनाची अशीच स्थिति झाली होती. ऑपरेशन केलेंच पाहिजे असें ठरल्यावर विषण्ण मनानें न्यायमूर्ती रमाबाईंच्या पलंगाजवळ आले व म्हणाले, 'मग ऑपरेशनचें काय करावयाचें ? डॉक्टर अन-मानित बोलतात, खात्री देत नाहीत. म्हणून नुसत्या धाडसानें ऑपरेशन करविण्यास परवानगी द्यावयाला मन धजत नाही, भीति वाटते, "हे शब्द बोलतांना" रमाबाई 'आठवणी'त पुढें लिहितात, "आवाज अगदीं हळू झाला व मन किती तरी आवरून धरलें होतें. पण बोलण्यांत थोडा तरी गहिंवरल्यासारखा आवाज माझ्या कानीं पडल्याबरोबर, याबद्दल मला कांहीं भीति वाटत नाही, हें दाखविण्यासाठीं व स्वतःला धीर वाटण्या-करितांच किंचित हंसून पण मोठ्या हुशारीच्या स्वरांनें म्हटलें, 'अ-' त्यांत काय आहे ? इतकी भीति कसली वाटते ! क्लोरोफार्म देतील व ऑपरेशन करतील. त्याची इजा मला तर कांहीं समजावयाची नाही. येऊन जाऊन स्वतःला पाहवणार नाही. तर जरा मन घट्ट करून दिवाणखान्यांतच बसून राहावें म्हणजे झालें. नाहीतर ऑपरेशनच्या खोर्लीत कोणीच यावयाला नकोच. डॉक्टरणींशिवाय दुसरें कोणीच त्या खोर्लीत येऊं द्यावयाचें नाही, असें मी मिस बेन्सनकडून आज सकाळीं वचन घेतलें आहे. कांहीं झालें तरी ऑपरेशन करावयाचेंच. मला कांहीं भीति वाटत नाही. स्वतः उगीच नसती काळजी करूं नये. माझ्या

हातून नेहमींसारखीं चार कामें झालीं तर माझ्या जगण्याचें सार्थक. नाहीं तर श्रीमंतांच्या जनानखान्यांत वस्त्राभरणानें मंडित अशा पांगळ्या बायका ऋणत कुंथत बसलेल्या असतात व आपल्याच सेवेकडे चारदोन माणसें गुंतवितात, तसें वैभव मला नको आहे. त्यापेक्षां मुळींच बरी झालें नाहीं तरी हरकत नाहीं.' तेव्हां म्हटलें, 'असे वेड्यासारखे भलभलते विचार डोक्यांत भरवून घेऊन काय बरें आपल्याला त्रास करून घेत आहेस ? आपलाच हट्ट काय चालवावा ? दुसऱ्याच्या मनाचा त्यांत थोडातरी विचार करावा. स्वस्थ पडून किंवा एके ठिकाणीं पडून जर आज ऑपरेशन टळत असेल तर बरें नाहीं का ? घरांत हिंडून फिरून आपल्या हातानें कामें न झालीं तरी बसल्या बसल्या सर्व व्यवस्था पहातां येईल. शिवाय, लिहिण्या-वाचण्याची करमणूक तुझी तुला आहेच. खुर्चीवर बसून ती दोन माणसांनीं खालीं नेली म्हणजे गाडींतून फिरावयास सुद्धां जातां येईल. तेव्हां मला तर हेंच पसंत आहे. नीट विचार कर म्हणजे तुलाहि मी म्हणतो तेंच खरें वाटेल. उगीच आग्रह धरून आपला जीव धोवयांत कां घालावा ?'

आजहि आदल्या रात्रींसारखीच झोंप आली नाहीं. नुसती या कुशी-बरून त्या कुशीवर चळवळ चालली होती व नेहमींप्रमाणेंच आज जरा जास्त उदासवाणीनें 'राम' 'राम' असा उच्चारलेला शब्द ऐकूं येत होता. तें ऐकून व गेल्या दोनचार दिवसापासून स्वतःच्या मनाची झालेली स्थिति व संध्याकाळचें बोलणें, जें कष्टानें मन आंवरून धरून मोठ्या व तुटक शब्दांनीं चाललें होतें, तें सर्व मला या वेळीं आठवून अगदीं भड-भडून आलें. त्यासरशीं जें रडें आलें तें कांहीं केल्या आवरेना. उद्यां जर मी गेलें तर स्वतःला असह्य दुःख होईल. मन अत्यंत उदास व खिन्न होईल. आपल्या स्वतःच्या कोणत्याच गोष्टी आजपर्यंत स्वतः कधीं पाहिल्या नाहींत. कोणत्या वेळीं काय पाहिजे तें आठवणीनें आजपर्यंत मीच करित

असें, तें आतां कोण करील ! रात्रींचे रात्रीं कांहीं होऊं लागलें तर तें कोणाला कळेल ? घरांतील सर्व माणसें काळजीचीं व अगत्याचीं आहेत. पण स्वतःकडून उच्चार होईल तेव्हांना त्यांना कळेल ! अशा संकोचवृत्तीनें नित्य किती तरी हाल होतील. एरव्हीपेक्षां जरासें बरें नसलें तरी जेवणखाण, औषधपाणी, अंग व डोकें चेपणें वगैरे उपचार माझ्याशिवाय कोणी केलेले कधीं आवडत नाहींत. मग आतां कसें होईल ? आज तीनचार महिने तर स्वतःचें दुखणें चाललें आहे. बाकी, अशावेळीं मी गेलें तर त्यांत काय वाईट आहे ! इतकें सुख व वैभव भोगल्याचें सार्थक होईल व धन्य धन्य म्हणतील. हेंच मी परमेश्वराजवळ आजपर्यंत मागत आलें आहेना ! संसारांतील मुख्य सुखाचा लाभ जीं अपत्यें तीं आम्हाला मुळींच नाहींत. तरी आम्हां दोघेंहि त्यानें ठेवलेल्या स्थितींत आनंदानें पाहोंत. कधीं उदासीन राहिलों नाहीं किंवा सुस्काराहि टाकला नाहीं. उलट, ती वाण भरून काढण्याचीहि आम्ही तजवीज केली आहे. तेव्हां आतां आमच्या या असलेल्या स्थितींत कांहीं बदल न करतां शेवटीं मलाच देव आर्धी नेईल, असाच विश्वास आजपर्यंत मी ठेवीत आलें आहेना ? कारण, माझ्यामध्ये कुलीन घराण्याशिवाय स्वतःचा संबंध जुळण्यासारखें रूप, रंग, गुण किंवा विद्या यांपैकींच कांहाच नसून केवळ परमेश्वराच्या कृपाप्रसादानेंच मला ही जन्माची जोड मिळून माझे जीवित धन्य झालें आहे. ही जन्माची जोड तोच कायम राखील, असा मला पूर्ण भरंवसा आहे. असा आपल्याशीं मी विचार करीत असतांना आदले दिवशीं संध्याकाळीं माझ्याशीं बोलतां बोलतां स्वतःच्या तोंडून 'दुसऱ्याच्या मनाचा थोडा तरी विचार ठेवावा' हें जें वाक्य जपून व हळू उच्चारलें गेलें होतें तरी त्यांतील गहिंवरलेल्या व घोगऱ्या आवाजाची आणि खिन्न झालेल्या चेहऱ्याची मला आठवण होऊन त्या शुद्ध प्रेमाची व माझ्या या चाललेल्या उलट विचाराची मी जेव्हां

तुलना केली, तेव्हां मला अगदी चमत्कारिक होऊन माझा मला थोडा तिरस्कारहि वाटला. आपल्या मागें स्वतःच्या मनाची होणारी स्थिति मनांत आल्याबरोबर मन अगदी विव्दळ झालें व वाटलें कीं, आम्हां उभयतां-पैकी कोणी तरी दुःख सोसलें पाहिजे. अशी जर परमेश्वराची इच्छा असली तर स्वतःकरतां मी काहींहि सोसावें, पण माझ्याकरितां स्वतःला काहींहि दुःख होऊं नये. त्या कोंवळ्या मनाला तें अगदी सहन होणार नाहीं. बायकांचें खरें व्रत म्हटलें म्हणजे आपल्यापासून आपल्या प्रिय पतीला केव्हांहि व कोणत्याहि बाबतींत दुःख होऊं नये. हीच तिची आमरणात् इच्छा असावी व लहान मोठ्या सर्व गोष्टींत या धोरणानें तिचा प्रयत्न होत असावा. हेंच बायकांचें खरें सौभाग्य व हेंच व्रत. जिला पतीच्या अंतःकरणाची चांगली ओळख झाली आहे व जिला त्या निस्सीम प्रेमाची किंमत कळत आहे तिला आप मेलें जग बुडालें अशा आपलपोट्या विचारानें समाधान कसें वाटावें ? ”

अशा द्विधा मनःस्थितींत शेवटीं रमाबाईंनीं ऑपरेशन करून ग्यावयाचा निश्चय केला व सुदैवानें ऑपरेशनांतून त्या सद्दीसलामत बाहेर पडल्या. रमाबाईंच्या या आजाराच्या व ऑपरेशनच्या काळांत न्यायमूर्तीचा ‘स्पॅझम’चा विकार थांबला होता. पण पुढें त्यानें डोकें वर केलें. ऑपरेशनच्या टेबलावर, मनाचा धडा करून, मृत्यूशीं झुंजून त्यांतून रमाबाईं मोकळ्या होतात न होतात तोंच त्यांना न्यायमूर्तींच्या यमदूतांशीं झगडावें लागलें. रमाबाईंनीं हा झगडा सावित्रीप्रमाणें कसोशीनें केला; पण व्यर्थ गेला. दिपवाळीच्या सुटीनंतर न्यायमूर्तींनीं सहा महिन्यांची रजा घेतली ती अखेरचाच ठरली.

अज्ञातवास

१८७३ सालने रमाबाईच्या आयुष्याला जसे अभावित वळण लावले तसेच १९०१ सालनेहि त्यांच्या आयुष्याच्या प्रवाहास अगदी स्वतंत्र अशी दिशा लावली. हिंदूंत दोन जन्म आहेत. बायकांच्या वांटणीला हे दोन जन्म आले आहेत; पण पुरुषांच्या बाबतींत या जन्मांना जे आनंददायक स्वरूप असते तसे स्त्रियांच्या बाबतींत नसते. मुलीचा जन्म हाच मुळी प्रथम आईवापांच्या हृदयाला जाळीत सुटतो आणि सामान्यतः महाराष्ट्रांत तरी 'दारिका हृदयदारिकांच समजली जाते. विवाहाने दुसरा जन्म प्राप्त होतो; पण तो गृहिणी या सन्मानाच्या पदावर होत नाही; पुरुषांच्या आहार-विहाराच्या गरजा कमी खर्चात भागविणारे एक साधन म्हणून जन्म घ्यावा लागतो. स्त्रियांच्या बाबतींत ही विपरीत स्थिति येथेच थांबत नाही. दोन जन्माप्रमाणे तीन मृत्यू स्त्रियांच्या वांटणीला येत असतात. देव आपणाला केव्हां घेऊन जाईल याची वाट अनेक स्त्रियां महाराष्ट्रांत पाहात असतातच देवाने त्यांचे गाव्हाने ऐकले नाही तरी पुरुष आपल्या परीने हे गाव्हाने पुरवीत असतात. अकाळी वैधव्य हा स्त्रियांच्या बाबतींत, संसाराचा दृष्टीने मृत्यूच होय. मेलेल्याला मारावे काय इतका चांगुलपणाहि महाराष्ट्रांतील पुरुषांत आढळून येत नाही. अकाळी वैधव्य स्थितीस पोचलेल्या आपल्या भावजयीस, आईस व बहिणीस सुद्धां पोटागीची मालकीण करून अपमानाच्या खाईत लोटून दिल्याशिवाय आपले कर्तव्य पार पडले असे त्यांना वाटत नाही.

रमाबाई जुन्या विचाराच्या भ्रमण्यांतील कोणा पुरुषाच्या पदरी पडल्या असत्या तर ही अनेक जन्मांची व मृत्यूची सर्व दुःखे त्यांना 'याच देही

याच डोळां ' अनुभवावयास मिळाली असती. हातावर मोजण्यासारखी कांहीं समजस कुटुंबे सोडली तर महाराष्ट्रांत स्त्रियांच्या बाबतीत अशी विप-
न्नावस्था रमाबाईच्या बालपणी होती व अजूनहि पहावयास सांपडते. या एकंदर परिस्थितीमुळे नव्या सुशिक्षितांचे मन विधवांच्या परिस्थितीकडे ओढले गेले. जन्मांच्या दृष्टीने रमाबाई भाग्यवान होत्या. त्या मुलीच्या जन्माला आल्या तरी आईबापाच्या लाडक्या होत्या; बरे पुढे विवाह झाल्या-
वर न्यायमूर्ति रानडे यांच्यासारखा उदार, विचारी व प्रेमळ पती लाभल्या-
मुळे त्यांना त्यांच्यापुरता तरी पृथ्वीवरच स्वर्ग झाला होता. पण या स्वर्गा-
तून आपणाला केव्हां लोटून देण्यांत येईल याचा नेम नाही अशी धास्ती त्यांच्या मनाला जाचीत होती. कारण इतर स्त्रियांच्या वांटणीला येणारा मृत्यु त्यांच्या वांटणीला येऊं नये इतकी तजवीज करण्याइतका दूरदर्शीपणा न्यायमूर्तीत होता तरी—अकाळीं वैधव्य, संसारांतला हा अपमृत्यु, उघड्या डोळ्यांनी प्राण सोडणे किती कठीण असते हें कां सांगावयाला पाहिजे !

दिवाळीच्या सुट्टीत न्यायमूर्ति माथेरानास गेले; तेथें 'स्पॅझम'चा विकार बळावल्यामुळे ऑपरेशनमधून उठून पंधरा दिवसहि झाले नव्हते तरी रमाबाई तशाच माथेरानला गेल्या. माथेरानच्या हवेमुळे न्यायमूर्तींना तात्पुरते बरे वाटले व त्यांनीं लाहोरच्या कॉंग्रेसला जाण्याचा बेत मुक्रर केला. सर्व बांधाबांध झाली. पण लाहोरास जावयास निघण्याच्या आदले दिवशीं रात्री 'स्पॅझम'चा विकार बळावला आणि छातींत कळाहि निघू लागल्या. यामुळे लाहोरास जाण्याचा बेत रहीत झाला. नाताळची सुट्टी लोणावळ्यास काढून मुंबईस आल्यावर ता. ८ जानेवारी १९०१ रोजी न्यायमूर्तींनीं सहा महिन्याची रजा मागितली व ती लौकरच मंजूर होऊन आली. रजा मंजूर होऊन येतांच न्यायमूर्तींनीं हायकोर्टाच्या नोकरांना व चोपदारांना हाय-
कोर्टाकडे जाण्यास सांगितले व मुंबईचा बंगला सोडून देण्याचें ठरविले.

घर सोडण्यासंबंधाच्या वाटाघाटींत न्यायमूर्ती झटकन् जगण्याबद्दलची निराशा बोलून गेले, 'सहा महिने केव्हांच संपतील आणि एकदां हें घर दुसऱ्याने घेतलें म्हणजे पुन्हां असें घर मिळण्यास फार पंचाईत पडेल,' असें रमाबाईंचें म्हणणें पडलें. तेव्हां जरा त्रासूनच न्यायमूर्ति म्हणाले, "मनुष्यानें बोलूं नये म्हणून नेम केला तरी तुम्ही त्रास देऊन बोलावयाला लावतां. समजत असून वेड कां पांघरावें ! मी जें सांगेन तें मुकाट्यानें करावयाचें टाकून उलट कांहीं तरी विचारीत वसतां याचा अर्थ काय ? माझ्या प्रकृतीचें मान तुम्हांला दिसत नाहीं का ? ही रजा संपून मी परत येईन असें तुम्हांला वाटतें काय ?'

जानेवारीची चौदावी तारीख काळजांत गेली. रात्री 'स्पॅझम' रोजच्या पेशां जाणाची आली व जास्त टिकली. 'प्रत्येक दिवशीं ही वेळ निघून गेली म्हणजे आजचा दिवस पार पडला, असें माझ्या मनांत येऊन मी देवाचे आभार मानी. बाकी जसें स्वतःला हें दुखणें परिणामाचें आहे असें वाटे, तितकेंच उलट मला तसें वाटत नसे. आंतून माझ्या मनाला धास्ती वाटे, तथापि देव आपल्या भक्तांना अत्यंत संकटांत पाडून मग त्या दुर्धर संकटांतून त्यांची सुटका करतो, अशा ज्या त्याच्या सहज लीला आपण नेहमीं वाचतो किंवा ऐकतो, त्यापैकीच ही वेळ नसेल कशावरून ? करमाळ्याच्या भयंकर दुखण्यांतून त्यानें वांचविलें, तो आतां कां उपेक्षा करील ? असें कधीं होणार नाहीं, अशी माझी दृढ समजूत असल्यामुळ असा भयंकर प्रसंग माझ्यावर तो आणणार नाहीं व हें दुखणें बरें होईल,' अशी वेडी आशा रमाबाईंना वाटत होती. पण ता. १५ च्या न्यायमूर्तीच्या बोलण्यानें त्यांना आपल्या आशेचा आधार तुटला असें वाटलें.

त्या दिवशीं जेवतांना रमाबाईंच्या वन्सनीं महाबळेश्वरास जावें असें बोलणें काढलें व तेथें अगदीं विश्रांति घेतली पाहिजे, असें न्यायमूर्तींना

बजावले. या वजावण्याबद्दल बोलतांना न्यायमूर्ती म्हणाले, “ ज्यामध्ये मन रमतें, समाधान पावतें, बारीकसारीक वेदना सहज विसरल्या जातात, त्या संवयीच्या व करमणुकीच्या वाचनासारख्या गोष्टी सोडल्यानें विश्रांति मिळेल काय ! ज्याला उगीच बसण्यांत विश्रांति वाटून सुख लागणार असेल तें त्याचें सुख त्यालाच लखलाभ असो. हातून कोणत्याहि प्रकारचें काम न होतां नुसतें पडून राहून निरर्थक आयुष्य घालविण्याची पाळी आली तर तें आजच संपलें तरी हरकत नाहीं असें मनुष्याला वाटेल.” असें म्हणून न्यायमूर्तींनीं एक मोठा सुस्कारा टाकला. न्यायमूर्तींच्या या भाषणानें, विशेषतः शेवटच्या वाक्यानें रमाबाईचें मन उद्दिग्ण झालें. त्या ‘आठवणीं’त लिहितात, “ केवळ स्वतःचें जेवण होत होतें म्हणून मी मन अगदीं आवरून धरून निरुपायानें इतका वेळ तेथें उभी होतें. पण आतां धीर निघेना. सुखशुद्धीचीं फळें व सुपारी जवळ ठेवून मी तशीच वर गेलें. वर जाऊन दाराला आज आंतून कडी लावली व एका पलंगावर पडलें. त्यासरशी मला जी जोरानें उकळी आली ती कांहीं केल्या किती वेळतरी भांवरेना. पुष्कळ वेळानें तो वेग कमी झाला; पण मन अगदीं सैरभैर झाल. काय संकट आहे व मी काय करीत आहे, माझें मलाच समजेनासें झालें. वेळेवारी मी असें काय करीत आहे, असा माझा मलाच राग येऊन मी आपला आपल्याशींच निषेध केला व खालीं निघून गेलें; पण मनाला चैन पडेना. सारखी हुरहूर लागली. उगीचच्या उगीच गळा दाटून येऊन डोळ्याला धारा लागावयाच्या. त्याला कांहीं वेळ किंवा ठिकाण लागत नसे. असें झालें कीं, ती स्थिति आवरतां आवरतां मला पुरेसें होई. घटकेंत आशा व घटकेंत निराशा व तिच्या मागून कुकल्पना यांनीं काहूर करून माझें चित्त अगदीं बाबरल्यासारखें करून सोडलें होतें. रोजचीं करावयाचीं तीं सर्व कामें मी हातानें करीं; पण हें केवळ सर्व संवयीनें

होई. मन म्हणून कशांतहि लागत नसे. फार वेळ कोठेंच बसवत नसे. अमळ एकीकडे जाऊन पडेन व मनाला थोडें शांत वाटेल म्हटलें तरी चैन पडत नसे. खालीं बायकांमध्ये जाऊन बसावें तों चुकल्या चुकल्यासारखे वाढून वर केव्हां जाईनसें होऊन मी चटकन् उठें व दिवाणखान्यांत जवळ जाऊन बसें, तरी मनाची स्थिति सारखीच. आपल्या मनासारखें जगांत कोणीहि वैरी नसेल ! मन चिंती तें वैरी न चिंती असें म्हणतात तें अगदू खरें आहे असें मला क्षणोक्षणीं वाटे. माझ्या दुष्ट मनानें कांहीं वेड्या-वांकड्या कल्पना करूं नयेत म्हणून मी कितीतरी शिकस्त करीत असें. मनांत वाटे कीं, माझे मन उगीच राहात नाहीं, त्याला काय उपाय करूं ? कोणाला शरण जाऊं ? कोण माझी माऊली होऊन हें संकट निवारण करील ? देवा ! माझी लाज तुला असूं दे. आजपर्यंत थोडीं कां जीवावरचीं दुखणीं गेलीं ? तेव्हां तूंच माझ्या धांवणीला धांवलास व स्वतःचें वेळोवेळीं रक्षण करून ज्या मला या भाग्याच्या शिखरावर चढविलेंस, त्या आज मला तूं त्या शिखरावरून खालीं पायानें लोटून देशील काय ? कधीं लोटणार नाहींस असा मला भरंवसा आहे. नारायणा, मला समजूं लागल्यापासून माझ्या सर्व सुखाचा व आनंदाचा ठेवा कायतें एवढेंच ठिक्राण आहे हें तूं जाणत आहेस. तें तूंच संभाळ ! एवढी मला भिक्षा घाल. यापेक्षां अधिक मोठें सुख मी दुसरें कशांतच मानिलें नाहीं. संसारांत मला मुलेंबाळें नाहींत, ही उणीव सुद्धां मला कधीं भासली नाहीं. इतकी मीच या सहवासांत संतुष्ट व गर्क आहे. राजेरजवाडे, संस्थानिक, जहागिरदार यांच्या बायका संतति संपत्तीनें व अधिकार वैभवांनें कितीहि थोर असल्या तरी माझ्यापेक्षां त्यांचें सुख अधिक खास नसेल. स्वतःची जोड मिळाल्यामुळें मला आज जी धन्यता व जें समाधान होत आहे तिला उपमा नाहीं. देवा, हें सारें देणारा तूंच आहेस व रक्षण करणाराहि तूंच समर्थ आहेस.

‘हैं माझे झालें; पण स्वतःच्या मनांत सुद्धां असेंच कांहीं असेल असें मला आपलें वाटे. सर्व वेळ मनामध्ये दुष्ट सुष्ट कल्पनांचें काहूर माजल्यामुळें माझे मन भेदरल्यासारखें झालें होतें. कदाचित दृष्टादृष्ट झाली तर या मुद्दाम आंवरून धरलेल्या स्वतःच्या मनाचा सुद्धां बांध लागलाच ढांसळेल, खचित राहाणार नाही, मग माझी ती कथा काय ? असें मला वाटे. भुंग्यानें पोखरून ठेवलेल्या पण वरून अगदीं शावूत व मजबूत दिसणाऱ्या तुळईसारखी मनाची अवस्था झालेली अशी आम्ही दोघेंहि मोठ्या कष्टानें दिवस काढीत होतो. तरी मी अगदीं वेडी ! अजूनहि हें दुखणें वरें होईल अशा आशेच्या नादांतच मी किरयेक तास काढी व तेवढाच वेळ मला सुखाचा वाटे. पण ईश्वरी इच्छा निराळीच होती ! तिची कल्पनाहि मला नव्हती ! म्हणून अंतःकरण करपून टाकणाऱ्या काळजींतहि ज्या स्थितीला मी सुख म्हणून मानीत होतें तें सुख पुढें पुरतें चोवीस ताससुद्धां टिकलें नाही ! ज्या देदीप्यमान तेजोमय सौभाग्य सूर्याच्या प्रकाशांत मी मोठ्या भूषणानें व खऱ्या आनंदानें एक सारखी २७ वर्षे वागत होतें, ते प्रत्यक्ष सेवा घेणारे दिव्य सूर्यरूपी पाय मला अंतरल्यामुळें अत्यंत दुःखरूप निविड अंधारांत चांचपडत राहाण्याचा प्रसंग येऊन पोचला.’

प्रखर सूर्य प्रकाशांत पुष्कळ हिंडून आल्यावर घरांत येतांच कांहीं वेळ डोळ्यापुढें अंधारी येते. तशी न्यायमूर्ति रानडे यांच्या मृत्यूनंतर रमाबाईंच्या आयुष्यक्रमांत अंधारी उत्पन्न झाली. हा अंधारीचा काल चार वर्षे टिकला. न्यायमूर्तींच्या मृत्यूनंतर रमाबाईं मुंबईचें घर मोडून पुण्यास येऊन शुक्रवार पेठेंतील आपल्या वाड्यांत राहू लागल्या. न्यायमूर्तींनीं मृत्यूपत्र करून सर्वांची नीट व्यवस्था केली होती. न्यायमूर्तींना श्रीपादपंत व व नीळकंठराव असे दोघे सावत्रवंधु होते. नीळकंठराव हे न्यायमूर्तींप्रमाणेंच निपुत्रिक होते. श्रीपादपंतांना उर्फ रमाबाईंच्या आवा भावोजींना कायतो एक मुलगा होता

तो म्हणजे नानू. न्यायमूर्तींनी आपल्या मार्गे एकंदर स्थावर जंगम मिळून १ लक्ष ९४ हजार रुपयांची इस्टेट ठेवली. यापैकी श्रीपादपंत व नीळकंठराव यांना प्रत्येकी पंचवीस पंचवीस हजार रुपये दिले व श्रीपादपंताचा मुलगा नानू यांस दत्तक घ्यावे असे सांगितले. ४५००० रुपयांचा ट्रस्ट करून त्यांतून त्यांनी अनेक सार्वजनिक संस्थांना देणग्या दिल्या. या ट्रस्टच्या ट्रस्टींत रमाबाईंचे नांव त्यांनी घालून ठेवले होते. रमाबाईंना स्त्रीधन म्हणून त्यांनी पंधरा हजार रुपयांचे दागिने दिले होते. याशिवाय रोजच्या खर्चासाठी वीस हजार त्यांच्या स्वाधीन करून त्यांचे व्याज रमाबाईंनी घ्यावे असे ठरविले होते. याशिवाय लोणावळ्याचे घर तहाहयात रमाबाईंनी चापरावे अशी मृत्युपत्रांत न्यायमूर्तींनी तरतूद करून ठेवली होती. १९०२ साली यथाविधि दत्त विधान होऊन रमाबाईंनी नानूस (डॉ. नारायणराव शानडे यांना) दत्तक घेतले.

रमाबाईंच्या माहेरच्या माणसांपैकी थोरल्या भावाची मुलगी सखू ही रमाबाईंच्याकडेच असे. अगदी धाकटे बंधू बाबासाहब कुर्लेकर व रमाबाईंची आई आधूनमधून रमाबाईंच्याकडेच असे. रमाबाईंची आई १९०४ साली वारली. रमाबाईंनी आपल्या आईसंबंधाची पुढील हकीगत ' आठवणी ' च्या हस्तलिखितांत ' मानसपूजा ' या प्रकरणांत दिली आहे. रमाबाई म्हणतात, " आमच्या आईस कथा व गोष्टी सांगण्याचा नाद शेवटपर्यंत होता. तिच्या फुरसतीच्या वेळी जेव्हां पहावी तेव्हां या गोष्टी ऐकण्याकरितां सर्व नातवंडे तिच्या भोंवती जमत. आमच्या घरी आई आतां येणार अशी नुसती बातमी कानावर आली की, आमच्या सखूला व नानूला आनंद होई. कारण या दोघांना गोष्टी ऐकण्याचा अतिशय नाद व आमच्या आईला गोष्टी सांगण्याचा मुळीच कंटाळा नसे. आमची आई सन १९०४ साली वारली. ती शेवटपर्यंत आपली सर्व कामे आपल्या हाताने करी. होतां होईल ती ती

आपलें काम आपल्या सुनालेकींना सुद्धां सांगत नसे. आपल्याला दुसऱ्याचें काम करण्याची शक्ति राहिली नाही तरी मी माझें काम लोकांवर पडूं देणार नाही, असा तिचा निर्धार असे. तो परमेश्वरानें शेवटपर्यंत चालविला. मरणाचे दिवशीं सुद्धां ती उठून प्रातर्विधी उरकून अंग धुतलें, पण उपासानें अगदीं थकलेल्या माणसासारखा तिला थकवा मात्र अधिक वाटूं लागला, म्हणून ती बिछान्यावर जाऊन पडली. दोघे मुलगे, दोघी सुना व नातवंडे जवळ होती. त्यांना जवळ बोलावून व सांगावयाचें तें सर्व सांगून मग शिवनामाचा जप करीत व मंत्र म्हणत, दिव्यांतील तेल संपावें तसें आयुष्य संपेपर्यंत स्वस्थ मनानें वेदनारहित पडून होती. तोंडानें नामस्मरण करीत त्याच रात्री तिनें देह ठेवला.”

सखू व नानू हा रमाबाईच्या जीवाला विरंगुळा होता. रमाबाई सखू-संबंधानें ‘आठवणी’ च्या अर्पणपत्रिकेत म्हणतत, “मुलीचें मन जात्याच कोमल. तशांत आम्हीं मुंबईहून पुण्यास आल्यावर तर ती सदोदित मला चिकटून असे व मला काय पाहिजे असेल, कशानें मला हलकें वाटेल या योजनेंत असे पोरवय तरी माझ्या अंतःकरणाला वाव मिळावा म्हणून मला सुखकर अशा आठवणी काढून माझें समाधान व्हावें असा ती प्रयत्न करी.” अशा रीतीनें न्यायमूर्तीच्या सहवासाच्या सुखकर आठवणींत विसावा घेत रमाबाई दिवस कंठत होत्या. अशा स्थितीत त्यांना १९०३ सालीं प्लेग झाला. ऑपरेशन नंतरचें रमाबाईचें हें दुसरें जिवावरचें दुखणें होतें. या दुखण्यांत रमाबाईचा अंत झाला असता तर रमाबाईचें चरित्र कोणी गाडलें नसतें. त्यांचें चरित्र गावयाला लावणाऱ्या गोष्टी यानंतरच त्यांच्या हातून घडून आल्या. त्या घडल्या नसत्या तर अनेक न्यायाधीशांच्या बायका जशा नवऱ्यामागे दिवस काढून एक दिवस देवाघरीं जातात व त्यांच्या मृत्युमुळे त्यांच्या परिवाराखेरीज इतर कोणीहि जसें हळहळत नाही तशाच स्थिति,

१९०३ चा प्लेग प्राणहारक ठरता तर, रमाबाईचीहि झाली असती. पण न्यायमूर्तीनी रमाबाईच्या मनांत पेरलेलें समाजसेवेचें बीं फुकट जावें अशी ईश्वराची इच्छा नव्हती. म्हणून त्यानें रमाबाईना १९०३ च्या प्लेग-मधून वांचविलें. परमेश्वरानें रमाबाईना त्यांच्या हातून समाजसेवेचें काम करविण्यासाठीं जसें वांचविलें तसें त्यांना कार्याला प्रवृत्त करण्याची बुद्धि डॉ. भांडारकर प्रभृति मंडळीच्या मनांत उत्पन्न केली. भगवन्नामचितनाची गोडी लागल्यावर संसाराकडे परत वळून पाहण्याची जशी इच्छा भक्ताला हेत नाहीं तशी पतिभक्तीमुळें रमाबाईची मनःस्थिति झाली होती. पण खरी भक्ति म्हणजे आपल्या भक्तीचा विषय झालेल्यानें दाखविलेल्या मार्गानें जाणें अशी जाणीव विचारांतीं रमाबाईना पटल्यामुळें, १९०४ च्या नाताळच्या सुट्टींत भरलेल्या पहिल्या महिला परिषदेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचें कबूल करून अज्ञातवासांतून त्या बाहेर आल्या. यासंबंधानें आपल्या भाषणाच्या सुरवातीस त्या म्हणतात, “ आज मी आपल्यामध्ये सुमारे चार वर्षांनीं पुनः उभी आहे. त्या पूर्वीच्या स्थितींत व आजच्या स्थितींत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे व त्यामुळें माझ्या मनाची स्थिति बदलून आज ही मुंबई, हें ठिकाण आणि आपण माझ्या सर्व प्रेमळ मैत्रिणी मला अगदीं नव्या, वेगळ्या अशा दिसत आहां. ज्या श्रेष्ठ, प्रेमळ व पवित्र सहवासांत माझीं २७ वर्षे सार्थकीं लागलीं त्याचा परिणाम म्हणजे मी माझ्या मनाच्या स्थितीला कुरवाळीत बसावें असा होऊं नये, हें खरें आहे. देवानें ठेविलें आहे त्या स्थितींत त्याच पायांचें चिंतन करून विवेकानें दिवस काढावेत व आपल्या कर्तव्यास सदा तत्पर असावें, असाच तो परिणाम व्हावयास पाहिजे होता. पण मोठ्या दुःखानें मला म्हणावें लागतें कीं, माझ्यांत तेवढें सामर्थ्य नाहीं. नेहमींचें म्हणणें तर असें असे कीं, “ सुख दुःख देहाचे भोग किंवा मनाचे विकार आहेत; त्यांना महत्त्व देऊं नये, व प्रत्येकानें आपल्या कर्तव्याविषयीं अत्यंत दक्ष असावें, तरच मनुष्यजन्माचें सार्थक आहे. ”

व ह्या म्हणण्या प्रमाणेंच नित्याची वागणूक असे. रात्रींच्या रात्री झोपेशिवाय गेलेल्या असोत किंवा छातींत तीव्र वेदना झालेल्या असोत, कामांत मन गुंतलें असतांना त्यांचा पूर्ण विसर पडत असे. आपण देही आहोंत, देहा-संबंधी विकार आपणाला होत आहेत, यांचें भानहि नसे. अशी आपल्या कर्तव्याला चिकटून राहण्याची व उद्योगाची अत्यंत आवड असे. अशा त्या सहवासांतील मी असूनही माझ्यामध्ये त्या सामर्थ्याचा त्या दैवी गुणाचा अल्पहि अंश नाही हें मला मोठ्या खेदानें कबूल केलें पाहिजे. नार्हांतर ज्या थोर कार्याकडे गेलीं अठरा वर्षे तन मन धन अर्पण करून अव्याहत श्रम केले त्या अत्यंत आवडीच्या गोष्टीमध्ये माझ्याकडूनहि थोडासा हातभार लावण्याची संधि आली असतां, मला आपल्या वतीनें आमंत्रण किंवा गुरु-अर्थ भांडारकरांना आग्रह करण्याचें श्रम कां पडावे वरें ? कसेंहि असो. मी आज आपणांपुढें उभी आहे व आज मला जें अध्यक्षस्थान आपण दिलें आहे तें मी कांहीं शिकलीसवरलेली बाई म्हणून मला हें उच्च स्थान आपण दिलें आहे असें नाही. आपल्यामध्ये देवाच्या पायावर जी फुलांची मळ वाहिलेली असते तिच्या निर्माल्य स्थितीतहि एक प्रकारचा आदर आपणास वाटत असतो व त्या वाळलेल्या माळेच्या ठिकाणीं आपला एक प्रकारचा भाव असतो व अशा बुद्धीनेंच आज जो आपण मला मान दिला आहे त्याचें मला विशेष भूषण वाटतें व त्याबद्दल मी आपली फार आभारी आहे.

रमाबाईंनीं स्वतःला निर्माल्याची उपमा घेतली; पण हा निर्माल्य कांहीं साधा नव्हता. वाळलेल्या वकुलीच्या माळेसारखा हा निर्माल्य होता. यांत रमाबाईंनीं म्हटल्याप्रमाणें न्यायमूर्तींच्या सहवासानें उत्पन्न होणारा आदर-भाव होताच; पण अंगचेहि गुण होते. यामुळें वैजयंतीनें जशी विष्णूला शोभा येते तशी रमाबाईंच्या पुढील चरित्रानें 'माधवा' च्या चरित्रासहि अधिक शोभा आणली आहे.

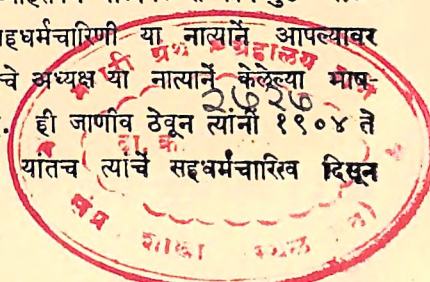
सहधर्मचारिणी

रमाबाईच्या आयुष्यांत १९०४ ते १९२४ हीं वीस वर्षे महत्वाचीं आहेत. हा वीस वर्षांचा काळ त्यांनीं पुण्यांत काढला. १८९३ मध्ये न्याय-मूर्ती रानडे यांची पत्नी म्हणून मुंबईत पाय ठेवला त्या वेळचें पुणें आणि १९०४ सालीं न्यायमूर्तीची सहधर्मचारिणी या नात्यानें महिला परिषदेच्या अध्यक्षस्थानावर अरुढ झाल्या त्या वेळेचे पुणें यांत फार अंतर पडलें होतें. या तीस वर्षांच्या काळांत मुंबईप्रमाणें पुणें जरी नव्या विचारांचें माहेर घर बनलें नाहीं तरी पुण्यासहि नव्या विचारांना लोकांच्या हृदयांत स्थान मिळालें होतें. आहे ही समाजाची स्थिति नको या बाबतींत सर्वांचें एकमत झालें होतें व नव्या विचाराच्या राहणीकडे इंग्रजी शिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा ओढा दिसून येऊं लागला होता. प. वा. हरिभाऊ यांच्या 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' या कादंबरीनें बालविधवांच्या दुःस्थितीकडे महाराष्ट्रांतील आबालवृद्धांचें लक्ष वेधून घेतलें होतें. प्रि. आगारकरांच्या तळमळीच्या लिहिण्यानें जुन्या लोकांतील सुधारणा न करण्याची प्रवृत्ति पार लयाला गेली होती. 'मनोरंजनां'तील गोष्टींनीं व लेखांनीं नव्या राहणीची आवड लोकांत उत्पन्न करण्याचें काम बरेंच पार पडलें होतें. विधवांची दुःस्थिती सुधारली पाहिजे व त्यांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनविलें पाहिजे ह्या गोष्टीस नव्या व जुन्या विचारांच्या मंडळींची संमति व सहानुभूति मिळून प्रो. कर्वे यांना हिंंगण्यास अनाथ बालिकाश्रमचा व्याप करतां येऊं लागला होता. नव्या पिढीतील जुन्या मताच्या लोकांत जशी वरील प्रकारची विचारक्रांति होत होती त्याप्रमाणेंच सुधारणेच्या प्रमुख पुरस्कर्त्यांच्या विचारांनाहि खोलपणा येऊं लागला होता. १८८७ मध्ये सामा-

जिक परिषदेची कल्पना माडतांना न्यायमूर्ती रानडे यांनी जितका खोल आणि दूरवर विचार केला होता तितका त्यांच्या सहकाऱ्यांनीही केला नव्हता. न्या. चंदावरकर यांनी अनेक वर्षे सामाजिक परिषदेच्या कर्णधाराचें काम केलें आहे. त्यांचे लेख व भाषणें वाचतांना सुधारकांच्या विचारी मंडळात कशी विचारक्रांति होत होती याचें चित्र पाहावयाला सांपडतें. नव्या विचाराचे लोक उर्फ पुनर्विवाह पक्ष, जुन्याविचाराचे लोक उर्फ कायद्यानें सुधारणा नको म्हणणारे असे दोन पक्ष स्पष्ट स्वरूपांत या तीस वर्षांत परिणत दिसोस आले होते. न्यायमूर्ती रानडे व न्यायमूर्ती चंदावरकर हे पुनर्विवाह पक्षांतीलच होते; पण त्यांचा सामाजिक व धार्मिक बाबतीत थोडा निराळा पंथ होता. न्या. रानडे हे न्या. तेलंग यांच्या सांप्रदायांतील होते. कै. हरिभाऊ आपटे हे आपणाला न्यायमूर्तींच्या सांप्रदायांतील म्हणवीत असत. या सांप्रदायाला चांगलें नांव असें रुढ झालेलें नाहीं. याला कोणी लघुतम प्रतिकाराचा पक्ष असें म्हणतात. कै. हरिभाऊ यांनी सुधारणा करतांना आपलेपणाची भावना पाहिजे असें प्रतिपादन केलें आहे. जुन्या लोकांना शक्य तितकें कमी दुखविणें व आपलेपणाची भावना ठेवणें निराळें नाहीं; पण ही आपलेपणाची भावना उत्पन्न होण्यास जुन्या आचाराबद्दल नसला तरी विचाराबद्दल अभिमान वाटला पाहिजे. हा अभिमान न्या. रानडे यांच्यांत होता, हरिभाऊ आपटे यांच्यामध्ये होता व न्या. चंदावरकर यांच्यामध्येहि दिसून येतो. न्या. चंदावरकर यांनी सामाजिक परिषदेच्या सुरवातीच्या प्रत्येक भाषणांत पुनर्विवाहाचा प्रश्न हा बालविधवांपुरताच आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. सर्व सुधारकांना तसें वाटलें असतें तर हा वाद १८७० सालीच मिटला असता. न्या. चंदावरकर यांच्या १९०४ व १९०५ सालच्या सामाजिक परिषदेच्या सुरवातीच्या भाषणांत सुधारणेच्या मूळ तत्वांची छाननी करण्याची प्रवृत्ति दिसून येते. १९०५ च्या भाषणांत त्यांनी सनातन तत्वांवर ऊर्फ धर्मावर जोर दिला असून

सुधारणा हिंदूंच्या सनातन तत्वांना धरून झाली पाहिजे असे प्रतिपादन केले आहे. हिंदु धर्मातील ही सनातन तत्त्वे धार्मिक बाबतीतहि न्या. रानडे यांना मान्य होती. हे विवेचन लक्षांत घेऊन १९०४ सालांतील आपल्या आचारविचारांत सुधारणा पाहिजे म्हणणाऱ्या मंडळींत तीन पक्ष उत्पन्न झाले होते असे दिसून येईल. सुधारक, सनातन धर्मवादी व राष्ट्रीय अशी आपल्या सोयीकरिता या तीन पक्षांना नावे देण्यास हरकत नाही. सुधारकांचा इंग्रजी आचार-विचारांवर भर होता. त्यांना घरच्या रहाणीत किंवा प्रार्थनासमाजांत इंग्रजी संस्कृतींतील जोमदारपणा पाहिजे होता. जुन्या विचारांना बट धरून वसून काळानुरूप आचारांत बदल होतील ते पत्करावे असे राष्ट्रीय पक्षाचे म्हणणे होते. सनातन धर्मवाद्यांना जुन्या विचारांना चिकटून राहण्याची आवश्यकता पटत होती; पण त्याबरोबरच काळानुरूप आचारांत बदल करण्याची आपण होऊन खटपट केली पाहिजे असे त्यांचे मत होते. सुधारणा वाऱ्यावर सोडून चालणार नाहीत; आचार बदलल्या-शिवाय राहाणार नाहीत तर त्यांना इष्ट दिशा लावण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे असे सनातन धर्मवाद्यांचे म्हणणे होते व या दृष्टीने हिंदुस्थानांत होऊं पाहणाऱ्या आचारक्रांतीला व विचारक्रांतीला इष्ट वळण देण्यासाठी १८८७ साली न्यायमूर्ती रानडे यांनी सामाजिक परिषदेची स्थापना केली.

१८८७ साली न्यायमूर्ती रानडे यांनी समाजाच्या आचारक्रांतीला आणि विचारक्रांतीला इष्ट वळण लावण्याचे जें काम हातीं घेतलें आणि जें काम त्यांनीं आमरण तनमनधनें करून अव्याहतपणें चालविलें तें कार्य घुटें चालविण्याची जबाबदारी न्यायमूर्तींची सहधर्मचारिणी या नात्यानें आपल्यावर आहे असें रमाबाईंनीं महिला परिषदेचे अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या भाषणाच्या सुरवातीसच कबूल केले आहे. ही जाणीव ठेवून त्यांनीं १९०४ ते १९२४ पर्यंत निरलसपणें काम केलें यांतच त्यांचे सहधर्मचारिख दिसून

येते. आपल्याकडे सर्व तऱ्हेच्याच विचारांना ग्लानि आली आहे. गृहिणी, माता, सहधर्मचारिणी या शब्दांनी व्यक्त होणारे स्त्रियांचे अधिकार आपल्या मनांतहि उभे राहात नाहीत व लग्नाची स्त्री म्हणजे पायांतली वहाण एवढीच कल्पना डोक्यांत खिळून राहिली. तेव्हां एकाची वहाण दुसऱ्याच्या पायाला येत नाही किंवा ती जशी त्याज्य समजली जाते इतक्या हलकट नजरेने वायकांकडे पाहण्याइतका चांगल्या विचारांचा अभाव महाराष्ट्रांत दृष्टीस पडतो. सहधर्मचारिणी या एका शब्दांत हिंदूंच्या विवाहाबद्दलची संपूर्ण कल्पना सामावली आहे. या शब्दाने नवरावायकोचे बरोबरीचे नाते व्यक्त होतें; दोघांच्या आवडीनिवडी एक असल्या पाहिजेत. ह्यावर कटाक्ष दिसून येतो आणि नवऱ्याच्या पाठीमागेहि तिला सहधर्मने वागतां यावे असा तिचा घरांत अधिकार असला पाहिजे, हा अर्थहि ह्या एकाच शब्दाने व्यक्त होतो. या तिन्ही बाबतींत महाराष्ट्रांतील स्त्रियांची वंचना करण्यांत येत आहे. ही वंचना न्या. रानडे यांच्याशीं रमाबाईंचा लग्नसंबंध जुळून आला नसता तर रमाबाईंच्याहि वांट्यास आली असती. न्या. चंदावरकर यांनी १९०१ च्या सामाजिक परिषदेच्या भाषणांत म्हटल्याप्रमाणें न्या. रानडे यांनी कोणत्या सुधारणा व्हावयाला पाहिजेत हें आपल्या आचरणानें दाखविलें आहे. त्यांनी आपली जबाबदारी ओळखून चिकाटीने आणि प्रेमळपणानें रमाबाईंना सहधर्मचारिणीच्या पदाला योग्य केले व त्यांना हा धर्म आपल्या मागेहि अविच्छिन्नपणें पाळतां येईल अशी तरतूद करून ठेविली. आतां कांहीं गुण सोन्याचा व कांहीं सोनाराचा या म्हणीप्रमाणें रमाबाई यांच्या अंगांतहि गुण होते म्हणूनच त्या खऱ्याखऱ्या सहधर्मचारिणी झाल्या हें कांहीं खोटे नाही. न्या. रानडे यांनी त्यांना पोटापाण्याची ददात ठेविली नव्हती. रमाबाईंनीं जर हरीहरी म्हणत दिवस कंठावयाचें ठरविलें असतें तर त्यांना कोण नको म्हणणार होतें; आणि त्यांनीं तसें केले असतें म्हणून त्यांना कोणी वाईटहि म्हटलें नसतें. हें वागणें

सामान्य स्त्रीला शोभण्यासारखें झालें असतें. सामान्य स्त्रीपेक्षां त्यांच्यांत कांहीं वरचढ गुण होते म्हणूनच रानांनीं घरचीं बोलणीं व जाच सोसून शिक्षण संपादन केलें व पुढें वैधव्यस्थितीनें खऱ्खून न जातां समाजसेवेला तनमनधनेंकरून वाहून घेतलें.

विधवेनें आपण कोणाची वायको होतीं हें समजून वागलें पाहिजे असें रमाबाईंचें म्हणणें असे व स्वतः त्यांची तशी वागणूक होती. न्यायमूर्ति रानडे यांच्या सहवासांत आपण सत्तावीस वर्षे फुकट घालविलीं नाहींत असें त्यांनीं आपल्या वीस वर्षांच्या चरित्रानें सर्वांच्या निदर्शनास आणून दिलें आहे. सहधर्मचारिणीत्वाची जबाबदारी अमुकच एका पद्धतीनें पाळली पाहिजे असें नाहीं. समाजसेवा केली तर सहधर्मचारिणीत्वाची जबाबदारी पाळली, नाहीं तर नाहीं, असा अर्थ करणें बरोबर नाहीं. सीता द्रौपदी व मयंती ह्या जुन्या स्त्रिया घेतल्या किंवा जिजाबाई, अहिल्याबाई, व झांशीच्या लक्ष्मीबाई या अलिकडच्या स्त्रिया घेतल्या तर या सहाहिजणी आपल्या परीनें आदर्शभूत सहधर्मचारिणी होत्या असें दिसून येईल. १४ वर्षांच्या वनवासानंतर राज्य प्राप्त होऊन सुखाचा संसार व्हावयाचा तोंच प्रजेच्या हिताकडे लक्ष देऊन रामचंद्रानें सीतेला टाकावयाचें ठरविल्यावर रामाचा हेतू लक्षांत घेऊन सीतेनें नवा वनवास शांतपणें सोसला. द्रौपदीनें व दमयंतीनें आपल्या नवव्याबरोबर आलेलीं वनवासार्चीं दुःखें आनंदानें सहन केलीं. जिजाबाईनें आपल्या आचरणानें वीरमाता हें नांव मिळविलें आहे. अहिल्याबाई व लक्ष्मीबाई यांनीं आपल्या वर्तनानें वीरपत्नी हें नांव सार्थ केलें आहे. सर्व समाजाला आपल्या आचरणानें उदाहरण घादून देण्याचा अधिकार राजाचा आहे व याच दृष्टीनें आदर्शभूत चरित्रें म्हटलीं म्हणजे आपल्याकडे राजघराण्यांतील स्त्रीपुरुषांचीच समजली जातात. राजघराण्याचा हा मान हल्लींच्या काळांत मध्यम वर्गीतील कर्त्या घराण्याकडे आला आहे. मध्यम वर्गीतील कर्त्या स्त्रीपुरुषांचीं चरित्रें व

सुखदुःखे लोकांना हल्लीं आपलीशीं वाटतात आणि त्यामुळे सामाजिक नाटकें, सामाजिक चरित्रें व सामाजिक कादंबऱ्या याकडे लोकांचा ओढा अधिक दिसून येतो. या सामाजिक काळांत समाजसेवा हेंच कर्तृत्वाचें लक्षण समजलें जावें ह्यांत आश्चर्य नाही.

हिंदुस्थानांत राणीचें राज्य सुरू झाल्यावर सुशिक्षितांचें लक्ष यामुळे साहजिक समाजसेवा व सुधारणा याकडे वळलें. आपल्या समाजांत सामाजिक असा भाग नव्हता. प्रत्येक वर्णानें चार आश्रमांना धरून आपला धर्म पाळवा व धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त करून घ्यावे अशी हिंदु समाजाची मूळभूत रचना आहे. पण इंग्रजी सुरू झाल्यापासून ही जुनी रचना व जुनी भाषापद्धति बदलून लोकांच्या कर्तव्याचे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व धार्मिक असे चार भाग पडले आहेत व या दृष्टीनेच इंग्रजी सुरू झाल्यापासून हिंदुस्थानांतील अनेक चळवळींना वळण मिळत आहे. नवीन तऱ्हेच्या या चारी चळवळींना चालन देण्याचें श्रेय न्यायमूर्ती रानडे यांना लाभलें आहे. संसारसुखाचा होण्यास समाजांतील अनिष्ट चाली दूर झाल्या पाहिजेत, राजकीय हक्क प्राप्त झाले पाहिजेत, आर्थिक धोरणें बदललीं पाहिजेत आणि धार्मिक स्वातंत्र्य प्राप्त झालें पाहिजे अशी नवी विचारसरणी न्या. रानडे यांनीं प्रवर्तित केली. संसाराचा आधार राजसत्ता असल्यामुळे ही राजसत्ता स्वाधीन असल्याशिवाय या सर्व चळवळी फलद्रूप होणार नाहीत; तेव्हां राजसत्ता लोकांच्या हातीं आणण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत अशी विचारसरणी कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं निबंधमालेंतून अस्फुटपणें मांडली तीच लोकमान्यांनीं केसरीतून जोरानें प्रतिपादन केली. १९०४ च्या सुमारास या विचारसरणीनें महाराष्ट्रांत तर आपली छाप पाडली होतीच; पण बंगाल प्रांतांनेंही या विचारसरणीचा अंगिकार केला होता. जुन्या सुशिक्षितांनीं सामाजिक व धार्मिक बाबतींत जशी आस्थेनें खटपट केली तशी आतां नवीन सुशिक्षितांची पिढी करीत नाही अशी न्या.

चंदावरकर यांनी पारशी समाजासंबंधाने लिहितांना तक्रार केली आहे. राज-सत्तेकडे महाराष्ट्रांतिल लोकांचें लक्ष जोराने ओढलें जात होतें, अशा काळीं रमाबाईंनी आपल्या कार्यास सुरवात केली.

हें कार्य कोणत्या पद्धतीने करावयाला पाहिजे या संबंधाची आपली कल्पना रमाबाईंनी महिला परिषदेच्या व्यासपीठावरून भाषण करतांना पुढील प्रमाणें दिली आहे, “ स्त्रियांनीं सार्वजनिक हिताचीं व परोपकाराचीं कोणतीं कामें अंगावर घेऊन चालवावीं व आपलें आयुष्य अधिक उपयोगी करावें या संबंधानें दोन गोष्टी आपणापुढें मांडाव्या, अशा मला वाटत आहेत व या विषयाचें यथार्थ ज्ञान-स्वरूप ध्यानांत येण्याकरितां आपल्यांतील जुन्या धरंदाज बायका कोणतीं कामें हातीं घेत असत व आज आपली परिस्थिति कशी बदलली आहे, आपल्या सदसद्विवेकशक्तीला कोणतीं नवीं दुःखें जाणवूं लागलीं आहेत, ह्या दोहींकडे आपण दृष्टी दिली पाहिजे. जुन्या चालीच्या सुखवस्तु बायकांचा आयुष्यक्रम कसा असे या विषयी आपल्यापैकीं बायकांना ऐकून तरी बरीच माहिती असेल व आपल्यापुढें असल्या गोष्टी पुष्कळ उभ्या रहात असतील. परंतु मला या वेळीं ज्या साध्वीचें नांव आठवतें आहे त्या बाई म्हणजे इचलकरंजीच्या ‘ माईसाहेब ’ ह्या होत. या बाई सध्यांच्या त्या संस्थानांच्या अधिपतीच्या निपणजी होत. त्या मोठ्या सच्छील व धार्मिक होत्या. त्यांचा नित्यक्रम म्हणजे त्या मोठ्या पहांटेस उठून पंचगंगेवर स्नानात् जात. जातेवेळीं वाटेवर मुद्दाम मेणा थांबवून आपल्या गांवांतील गोरगरीबांच्या घरीं जाऊन तेथें कोणी आजारी व बाळंतीष असतील त्यांना स्वतः पहात व समाचार घेत. कोणत्याहि जातीची बाई अडली आहे, अशी बातमी कानावर पडतांच जेवित असल्या तरी तशा उठून मेण्यांत बसून तिच्या घरीं जाऊन ती नीच मानलेल्या जातीची असली तरी तिला शिवून तिची सुटका करून परत येत असत. स्नान करून परत वाड्यांत आल्यावर सकाळीं पाहिलेल्या आजारी बाळंतिणी वगैरे मंडळीला औषधपाणी व पध्याचें पाठ-

वीत व नंतर पूजेला बसत. पूजा झाल्यावर देवळांत, धर्मशाळेंत कोणी पांथस्थ, गरीब, दुबळे, निराश्रित उतरले आहेत कीं काय याचा शोध आणवून, असल्यास त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था सांगून मग आपण जेवावयास बसत. दुपारी पोथ्या, पुराणें वाचावीं व बायकांना समजावून सांगावीं, असा त्यांचा नित्यक्रम असे. अशा प्रकारचे सत्कर्मांत व परोपकारांत आयुष्य घालविणाऱ्या स्त्रिया संस्थानिकांत किंवा श्रीमंत वर्गांतच सांपडत असें नाहीं. मध्यम स्थितीतील बायकांतहि अशीच उदारवृत्ति असे.

“ पण अलिकडे चाळीस वर्षांत असलें कर्तृत्व दिसून येत नाहीं. कारण काय असेल तें असो ! खरें पहाता ‘ जे कां रंजले गांजले, त्यासि म्हणे जो आपुले ’ ही वृत्ति क्वचित क्वचित अत्यंत थोर पुरुषांत दिसून येते; तरी वास्तविकपणें ती स्त्री-स्वभावाचा धर्म आहे. दुसऱ्याचें दुःख पाहून कळवळा उत्पन्न होणें, मनाला तळमळ लागून रहाणें, व त्याचें निवारण शक्यनुसार करण्यास झटणें, या गोष्टी पुरुषापेक्षां स्त्रीवर्गांतच अधिक दिसून येतात. स्त्रीस्वभावाचा तो विशेष आहे. तो थोडाहि मावळूं देणें योग्य नव्हे. आजपर्यंत आपण हिंदुस्थानांतील स्त्रियांनीं जी आध्यात्मिक उन्नति संपादन केली आहे ती तशीच कायम राखणें, तिच्यांत लवलेश कमीपणा येऊं न देणें हें तर आपलें जीवन आहे. पण पूर्वीची थोरवी राखून, किंवा हुना ती राखण्याचें सामर्थ्य येण्याकरितां आज आपण जीं नवीं नवीं कामें घेतलीं पाहिजेत तीं कोणतीं यांचा थोडा निर्देश करतें.

“त्यापैकीं एक काम म्हणजे गांवांतील चार पोक्त बायकांनीं महिन्यांतून एकदां दोनदां आपल्या सवडीप्रमाणें इस्पितळांत जाऊन तेथें आजारी असलेल्या मुलांचा व बायकांचा समाचार घ्यावा, त्यांना कांहीं उणीवा असल्यास त्यांची दाद लावून ती दूर करावी व कांहीं अव्यवस्था असल्यास ती आपल्या सौजन्यानें मोडण्याचा प्रयत्न करावा हें होय. आतां मी वर सांगितलेल्या धार्मिक बाईंच्या उदाहरणावरून आज जी ही गोष्ट आपण करावी

म्हणतो ती कांहीं नवीन करणार आहो असें नाहीं. आपल्या जुन्या चाली-पैकींच ही एक जरा निराळ्या रूपानें सुरूं करावयाची आहे इतकेंच. दुसरें काम म्हणजे मुर्लीच्या शाळेची देखरेख हें होय. आतांशा आपणास मुर्लीच्या शाळा दर शहरीं व खेड्यापाड्यांतून स्थापन व्हाव्यात असें वाटूं लागलें आहे. पण अधिक शाळा काढावयाच्या तर त्याबरोबर आपणावर जी जबाबदारी येते ती आपण कितपत बजावतो याचा विचार आपण करावयास नको काय ? आपण महिना पंधरा दिवसांनीं आपल्या मुर्लीच्या शाळांत जाऊन, तेथील शिकविण्याची व इतर व्यवस्था कशी काय आहे, लहान मुर्लीच्या मर्यादेकडे व रीतीभातीकडे शिक्षकिणीकडून कितपत लक्ष दिलें जातें, त्यांची पाणी पिण्याची, व अडोशाची वगैरे सोय काय आहे, जागा कोंदंट व ओली नाहींना ? मुलीनां खेळण्यासवरण्यांस आवार मिळण्याजोगें आहे काय वगैरे स्वतः पाहून योग्य वाटतील त्या वेळोवेळीं सूचना देणें हें काम आपण केलें पाहिजे. मुली अल्पवयांत सासरीं जाऊं लागतात हें खरें आहे. पण आपल्या हाताखालीं त्याऐवजीं सुना तर येतात ना ? त्यांचें जर शाळेंत जावयाचें वय असेल तर त्यांना शाळेंत पाठविण्याची आपण हयगय करूं नये. पूर्वीच्या व हल्लींच्या काळांत अंतर पडलें आहे.

पांचपन्नास वर्षांपूर्वीच्या काळांत शास्त्री, वैदिक, मुसद्दी वगैरे लोक सोडले म्हणजे बाकी राहिलेल्या पुरुष वर्गाची व स्त्रियांची ज्ञानाच्या बाबतींत साधारण बरोबरीच असे. त्यांचे विचार व कल्पना सारख्याच असत. पण हल्लीं तसें नाहीं. आपणास आपले मुलगे व जांवई शिकलेले मोठमोठ्या परीक्षा पास झालेले व नांवाजलेले असावेत असें वाटतें. या पाश्चात्य विद्येमुळें पृथ्वीवरील मोठमोठ्या राष्ट्रांकडे, आपल्या इतर देशांच्या इतिहासांकडे, नवनव्या निघालेल्या शास्त्रांतील शोधाकडे पाहाण्याची त्यांची प्रवृत्ति स्वाभाविकच होते. व आपल्या भावी स्थितीबद्दल नवेनवे विचार व

संकल्प त्यांच्या मनामध्ये उत्पन्न होतात. अशा त्या कल्पनेशी व विचाराशी जिचे विचार जुळतात अशी बायको असली म्हणजे ज्या गोष्टीवर तो विचार कराल त्या तिला समजून दोघांचाहि आनंद दुणावेल. याला उदाहरणसाधारण असे पाहा की, आपण डॉगरावर अगर दुसरे कोठे फिरावयाला गेलो, तेथे कांहीं रमणीय अगर आश्चर्य वाटण्याजोगे पाहिले तर ते कोणा जवळ सांगितल्याशिवाय आपल्याला राहवत नाही. ज्याला आपण सांगतो त्यास ते चांगले समजले असे आपल्याला वाटले तर आपला आनंद खचित दुणावतो. पण आपण काय म्हणतो ते जर दुसऱ्यास कळले नाही असे आपणास दिसून आले, तर आपण अगदी निराश होतो व हिरमोड होतो. हा साधारण सर्वांचा अनुभव आहेच. अशा घटकाभर सहवास झालेल्या माणसांस मुद्दां आपले विचार व कल्पना कळव्या असे आपणास वाटते व त्यादरोबर आपल्या मनावर बरा किंवा वाईट परिणाम होतो. तर जिच्याबरोबर ही संसारयात्रा पार पाडावयाची आहे, जिच्यावर आपले व आपल्या पुढील पिढीचे सुख व लौकिक अवलंबून आहे अशी स्त्री आपल्या अनुरूप असावी, असे आपल्या प्रत्येक शिकलेल्या मुलांस वाटणे साहजिक आहे; पण तसे नसले म्हणजे त्यांची मने लागावी तितकी घरांत लागत नाहीत. ते उदासीन असतात आणि बायकांबद्दल व आईंबद्दलही त्यांना वाटावा तितका आदर वाटेनासा होतो, अशी सध्यांची स्थिति आढळते. हा प्रकार अनिष्ट आहे आणि तो काढून टाकणे सर्वथैव अगत्याचे आहे. तर आपल्यांतील पोक्त बायांनी पुढाकार घेऊन फुरसतीच्या दुपारच्या वेळी ही उणीव अंशतः कमी करण्याकरिता ' गृहशिक्षण ' वर्ग सुरू करावे हे अगत्याचे आहे. ”

इस्पितळे किंवा शाळा पाहण्यास जाणे किंवा गृहशिक्षणाची योजना करणे याद्वारे अधिक महत्वाची कर्तव्ये पोरकी मुले व अनाथ स्त्रिया यांच्या संबंधाची आहेत असे रमाबाईंनी आपल्या भाषणांत म्हटले असून ही कामे

इंग्लंडांतील ' सिस्टर्स ' च्या तऱ्हेने करतात तशी करावीत अशी त्यांनी सूचना केली आहे. वर उद्धृत केलेल्या भागांत प्रतिपादन केल्याप्रमाणे १९०२ सालीच पुण्यांतील चार पोक्त बायकांना बोलावून ' गृह-शिक्षणा ' च्या कार्यास सुरवात केली होती; पण व्यापक कार्यास मलबारी शेटर्जींच्या प्रोत्साहनाने सुरवात झाली. रमाबाईंनी आपल्या भाषणांत उल्लेख केलेल्या धोरणाने कार्य करण्यासाठी मलबारी शेटर्जींनी मुंबईस ' सेवासदन ' नांवाची संस्था १९०८ साली उघडली व तिचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची त्यांची विनंति रमाबाईंनी मान्य केली. त्यानंतर पुण्यास मुंबईच्या ' सेवासदना ' ची एक शाखा काढावी अशी दयाराम गिडुमल यांनी सूचना केली. या सूचनेचा विचार होऊन मुंबईच्या ' सेवासदना ' च्या धर्तीवर कितपत काम करतां येईल, याचा अदमास घेण्याकरितां रमाबाईंनी १९०२ मध्ये स्थापलेल्या हिंदू लेडीज सोशल क्लबाने ' हें कार्य सहा महिने करून पहावें ' असे ठरलें. ह्या गोष्टी ठरविण्याच्या बाबतींत रमाबाईंच्या बरोबर ' सर्वेट ऑफ इंडिया ' चे सिनियर मॅम्बर गोपाळराव देवधर यांनी पुढाकार घेतला. ते व रमाबाई मुंबईस जाऊन दयाराम गिडुमल वगैरे मंडळीजवळ त्यांनी वाटाघाट केली व प्रथम ' हिंदुलेडीज सोशल क्लब ' ने हें कार्य हातीं घ्यावें असे ठरविण्यांत आलें. प्रयोगाचे सहा महिने यशस्वी रीतीने पार पडल्यावर ता. २ आक्टोबर १९०९ रोजी पुण्यास रमाबाईंच्या वाढ्यांत सेवासदनाची स्थापना करण्यांत आली व नंतर यांतच ' हिंदू लेडीज सोशल क्लब ' अंतर्धान पावला.

ता. ७ मार्च १९१४ रोजी ' सेवासदन ' या विषयावर रमाबाईंचें एक व्याख्यान झालें. या व्याख्यानांत रमाबाई म्हणतात, "आज मी परमेश्वराचे विशेष रीतीने आभार मानावयाचे ते याकरतां कीं, १९०४ साली मुंबईस महिल्या परिषदेत जें माझे भाषण झालें त्यांत च्या गोष्टी आम्हां पोक्त बाय-

कांच्या हातून घडाव्यात अशा तऱ्हेच्या नुसत्या आशा व इच्छा प्रदर्शित केल्या होत्या, त्यांचा केवळ मनोराज्यांतच लय न होतां त्या आज प्रत्यक्ष मूर्तरूपानें अस्तित्वांत आल्या आहेत हें सांगण्यास मला अत्यंत संतोष वाटतो. या शिवाय गेल्या नऊ वर्षांत आणखी ज्या ज्या गोष्टींची उणीव आम्हांला भासत आहे ती ती उणीव या संस्थेच्या द्वारे भरून काढण्याचा आम्ही प्रयत्न करित आहों. या कामीं पुष्कळ साध्वी, प्रौढ, व कळकळीच्या वायकांचें आम्हांला साहाय्य पाहिजे. त्या दृढ निश्चयानें हीं कामें अशींच पुढें चालवून अंशतः तरी तरुण पिढीच्या कर्जातून मुक्त होतील असें मानण्यास आतां हरकत नाही. तसेंच या कामीं आमच्या बंधुवर्गाचाहि चांगला पाठिंबा असल्यामुळे आम्हांला आमच्या कामांत अडचणी भासत नाहीत. एवढेंच नाही तर उलट दोन्ही वर्ग आपापलीं कामें अधिक उत्साहानें व एकोप्यानें करतात हीं त्यांतल्या त्यांत विशेष समाधानाची गोष्ट आहे. घरासंबंधीं काय किंवा देशासंबंधीं काय त्या दोनही वर्गांचीं कामें निरनिराळींच असावयाचीं साधारण उदाहरणाकरितां पहा. परक्या पुरुषांशीं पत्रव्यवहार करणें, त्यांना जाऊन भेटणें, व्याख्यान देण्याबद्दल अगर वर्गणी देण्याबद्दल आग्रह करणें वगैरे जीं कामें केवळ भिडस्तपणामुळेच वायकांच्या हातून होत नाहीत, तीं व संस्थेसंबंधानें अनेक कामें करण्यास जें पुरुषांचें साहाय्य पाहिजे आहे, तें आज आम्हांला चांगल्या रीतीनें मिळत आहे हें आमचें सुदैव होय.

स्त्रीचा मुख्य धर्म-मातृप्रेम

सेवासदनाच्या कार्याचें मुख्य क्षेत्र स्त्रीसमाज होय. या संबंधानें स्त्रित्वाच्या अधिकाराचा व स्वरूपाचा आपण विचार करूं. उत्कृष्ट तऱ्हेचें मातृत्व म्हणजे सेवा करणें हाच स्त्रियांचा मुख्य अधिकार आहे. या मातृत्वाची योग्य जाणीव उत्पन्न करणें, त्याचें उदात्त स्वरूप स्त्रियांच्या पुढें मांडणें व पूर्णपणें तदनु रूप वर्तन करण्याची पात्रता त्यांचे ठिकाणीं निर्माण करणें हेंच सेवासदनाचें उच्च ध्येय आहे. किंवाहुना स्त्रीच्या कार्याचें महत्त्व थोड-

क्यांत सांगणें झालें तर तें मातृत्व याच एका शब्दानें सांगतां येईल. मातृ-
प्रेम ही परमेश्वरानें स्त्रियांच्या अंगी उत्पन्न केलेली शक्ति आहे. त्या शक्तीची
किंवा मातृप्रेमाची वाढ करणें समाजोन्नतीच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आहे.

मातृप्रेमाची भावना व सेवा हा मनुष्यधर्म आहे. या संबंधानें आज मी
काहीं सांगणार आहे असें ऐकून पुष्कळांना चमत्कारिक वाटेल कीं यांत
या नवीन काय सांगणार आहेत, नुसतें मनुष्यांतच नाही; पण जीवमात्रां-
मध्ये मातेचें प्रेम नैसर्गिक असतेंच. हा आह्वाला रोजचा अनुभव आहे.
त्याप्रमाणें सेवा करण्याचा अधिकार अनादिकाळापासून आलेला आहे,
आमच्या घरीं तरी रोज आह्मी सेवाच करीत असतो. मग ह्या गोष्टी शिक-
ण्यास आह्वाला सेवासदनच कशाला पाहिजे. असा प्रश्न साहजिक पुढें
येईल. त्याला उत्तर येवढेंच कीं, होय, आपलें म्हणणें खरें आहे, तरी
वर लिहिलेल्या मातृप्रेमाच्या भावनेत व रोजच्या सेवेत थोडी अधिक भर
घालावयाची आहे. ती ही कीं, मातेच्या कर्तव्याची व सेवेची किंमत फार
मोठी आहे. तिची निर्वेध सेवा अनुपमेय असते. ती इतकी कीं, किर्येक
वेळां माता आपण आपल्या स्वतःला विसरून जाऊन अहोरात्र मुलांची
सेवा व शुश्रूषा करीत असते, त्यांना बरें वाटण्यांतच तिचे सुख वाढतें व
श्रम परिहार होतात असा आपल्याला नित्याचा अनुभव आहेच. हें सर्व
आपल्या घरापुरतें झालें. पण ह्या प्रेमाचें क्षेत्र आज आपल्यापुरतें म्हणजे
संकुचित आहे. त्याची वाढ व व्यापकता आज आहे त्यापेक्षां हजारों पटीनें
अधिक झाली पाहिजे. कारण त्या वाढीवरच आपल्या प्रगतीचें बहुतेक कार्य
अवलंबून आहे. सर्व तऱ्हेच्या कर्तृत्वाचीं व दयाधर्माचीं कामें याच वाढीवर
अवलंबून आहेत. पहिल्यांदां आपण, मग आपले आत्त, नातलग, मग
शेजारी, मग गांवांतील, प्रांतांतील, देशांतील लोक अशी आपलेपणाच्या
भावनेची परंपरा वाढत गेली पाहिजे. तरच आपली बुद्धि उदार होऊन
आपल्या हातून खरी उपयुक्त, व श्रेयस्कर कामें होतील. म्हणूनच सेवासद-

नानें हीं कामे करण्यास योग्य होतील अशा सेविका तयार करण्याचें धोरण हातीं घेतलें आहे. आणि अशा विस्तृत प्रकारच्या मातृप्रेमाची भावना बाढविणें हा या संस्थेचा मुख्य हेतु आहे.”

‘सेवासदनाचे नियम’ या मथळ्याखालीं रमाबाईंच्या हस्तलिखित बाडांत एकझरसाईज बुकाच्या मळपृष्ठावर शिसपेनीनें लिहिलेला पुढील मजकूर आढळतो,

“ १ सर्व मानवबंधूंशीं प्रेमानें वागावें.

२ जें कर्म करावयाचें तें परमेश्वरास भक्तीनें अर्पण करून त्याच्या कलाची अपेक्षा न धरणें.

३ जीवितावर मालकी आपली नसून, हा परमेश्वराकडून मिळालेला ठेवा आहे असें समजून याचा योग्य उपयोग करावयाचा व शेवटीं तें प्रेमपूर्वक व भक्तिपूर्वक परमेश्वरास अर्पण करावयाचें.

या मुख्य तीन तत्वांच्या पायावर सेवासदनाची उभारणी आहे.

रमाबाईंची निष्ठा व श्री. गोपाळराव देवधर यांचा निरलस उद्योग यामुळे ‘सेवासदना’ चा व्याप वाढून पुण्याचें सेवासदन मुंबईची शाखा न राहातां स्वतंत्र व स्वावलंबी बनलें व १९१७ मध्ये ‘सेवासदना’ नें सुरू केलेलें कार्य ‘सेवासदन सोसायटी’ नें रमाबाईंच्या अध्यक्षपणाखालीं आपल्या हातीं घेतलें. १९२१ सालीं रमाबाईंनीं ‘धी इंडियन इंटर प्रिटर’ या मासिकाच्या एप्रिलच्या अंकांत ‘सेवासदन’ सोसायटीचें दहा वर्षांच्या कामाचें त्रोटक समालोचन असा इंग्रजी लेख लिहिला आहे. ‘हिंदी स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं ‘पुणें सेवासदन’ सोसायटी काम करीत आहे असें त्यांनीं या लेखांत म्हटलें आहे. सेवासदनाचा व्याप आतां पुण्यासच वाढला नसून त्याच्या शाखा बारामती, सोलापूर वगैरे ठिकाणीं निघाल्या असून एक दिवा दुसरा दिवा प्रज्वलित करतो या न्यायानें पुण्याच्या सेवासदनाचें अनुकरण सांगली, जमखिंडी वगैरे ठिकाणींहि होऊं लागलें आहे.

[११]

समाजसेवा

१९०४ ते १९२४ या वीस वर्षांत रमाबाईंच्या समाजसेवेचा प्रदीप आपल्या निर्मल आणि सात्विक तेजानें तेवत होता. सेवासदन स्थापून रमाबाईंनीं आणि ' भारतसेवक समाज ' स्थापून ना. गोखल्यांनीं न्या. रानडे यांच्या सामाजिक व राजकीय चळवळीचें खरें स्मारक उभारलें आहे असें न्या. चंदावरकर यांनीं सार्थ उद्गार काढले आहेत. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व औद्योगिक चळवळी करून लोकांत स्वोन्नतीची जागृति उत्पन्न करावयाची असा हेतू मनापुढें ठेवून न्यायमूर्ती रानडे यांनीं आपल्या हयातींत जीं कार्ये सुरू केलीं तीं आज सेवासदन, भारतसेवक समाज, प्रार्थना-समाज या संस्थांच्या रूपानें १९०४ ते १९२४ या वीस वर्षांत बद्धरूढ झालीं आहेत. प्रो. कर्वे यांनीं विधवा विवाह प्रतिबंधनिवारणाच्या चळवळीस स्वतःला काहीं दिवस वाहून घेतलें हेतें; पण हें प्रतिबंधनिवारण करण्यापेक्षां विधवांना सुशिक्षित करण्याचें मूलग्राही काम करावें असें ठरवून त्यांनीं १८९६ सालीं सुरू केलेल्या अनाथबालिकाश्रमास भारतीय महिला विद्यापीठाचें स्वरूप या वीस वर्षांत प्राप्त झालें. स्त्रियांना सुशिक्षित करून त्यांना समाजसेवेच्या कार्यांत तयार करणें, लोकांचीं गाऱ्हाणीं दूर करीत लोकांत राजकीय बांधीची आवड उत्पन्न करणें, धार्मिक वावर्तीत विवेकाला प्राधान्य देण्याची खटपट करणें, नव्या परिस्थितीला धरून आर्थिक धोरण बदलणें ह्या एकट्या गोष्टी घेतल्या तर याबद्दल या वीस वर्षांत महाराष्ट्रांत आतां वाद राहिलेला नाही. वाद आहे तो धोरणासंबंधानें आहे. हें धोरण ठरवितांना इंग्रजी संस्कृति आणि इंग्रजी राज्यकारभार हे वादाचे प्रश्न होतात. इंग्रजी संस्कृति व इंग्रजी राज्यकारभार हिंदुस्थानच्या उन्नतीस सहाय्यभूत होईल अशा विश्वासाचा वर्ग न्या. रानडे यांच्या शिकवणींत तयार झाला आहे.

इंग्रजी संस्कृति व इंग्रजी कारभार कितीहि चांगला असला तरी जोंपर्यंत हिंदुस्थानचा कारभार इंग्रजी नोकरांच्या हातीं आहे तोंपर्यंत इंग्रजी संस्कृति व इंग्रजी कारभार उपकारक न होतां अपकारकच होईल तेव्हां आपल्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक किंवा औद्योगिक चळवळी करतांना चळवळी राजसत्ता हिंदी लोकांच्या हातीं आणण्याच्या खटपटीस उपकारक असाव्या व त्या आपल्या संस्कृतीतील उच्च विचारसरणीला धरून असाव्यात अशा मताच्या वर्ग कै. विष्णुशास्त्री त्रिपळूणकर व लोकमान्य टिळक यांच्या शिकवणींत महाराष्ट्रांत तयार होऊन तो या वीस वर्षांत मध्यमवर्गाला व्यापून बसला आहे. प्रत्येक चळवळीकडे राजकीय दृष्टीनें पहाण्याची वृत्ति महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाल्यामुळे स्वतंत्र रीतीनें सामाजिक, धार्मिक दृष्टीनें समाजसेवा करणाऱ्यांना महाराष्ट्रांत बहुजनसमाजाचा जसा पाठिंबा मिळावा तसा मिळत नाही आणि बहुजनसमाज या गोष्टीकडे उगीच वांकड्या बुद्धीनें पहात असतो.

पुनर्विवाह, नवधर्ममत, नेमस्त पक्षांचीं राजकीय मते यांच्याशीं शक्य तो संबंध टाळून प्रो. कर्वे आपली स्त्रीशिक्षणाची चळवळ करित असल्यामुळे त्यांच्या चळवळीकडे महाराष्ट्रांतील मध्यम वर्ग जितक्या सहानुभूतीनें पहातो तितक्या सहानुभूतीनें 'सेवासदना' च्या व 'प्रार्थना समाजा' च्या कार्याकडे पाहत नाही. याचें कारण या दोन्ही संस्थांत पुढाकार घेऊन काम करणारी मंडळी राजकीय बाबतींत नेमस्त पक्षाची आहेत हें होय. हा राजकीय संबंध बराच अडथळा करतो. १९०४ ते १९२४ या वीस वर्षांत पुण्यास मि. पटेल यांचें बिल, मुलांच्या सक्तीच्या शिक्षणाचा प्रश्न आणि नेमस्तांची भारतीय परिषद अशा राजकीय पक्षभेदाच्या दृष्टीनें तीन महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या. या प्रसंगां स्वाभाविकपणेंच रमावाईंनीं नेमस्त पक्षाच्या वतीनें काम केलें. यामुळे त्यांच्या सेवासदनाच्या निव्वळ स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याकडे वांकड्या बुद्धीनें बघण्याची प्रवृत्ति पुण्याच्या व महाराष्ट्राच्या मध्यम वर्गांत

दिसून येते. ही बुद्धि बरोबर नाही हे रमाबाईंनी ज्या हेतूने कार्य आरंभिले आहे त्यावरून कोणाच्याहि ध्यानी येणार आहे.

रमाबाई नेमस्त पक्षाच्या होत्या तरी होयबा नव्हत्या हे येथे जातां जातां सांगितले पाहिजे. १९१७ च्या मुंबईच्या वार कान्फरन्समध्ये त्यांना निमंत्रण होते. त्यावेळीं सरकारास लोकांनी मदत करावी असे सांगतांना सरकारनेहि यावेळीं लोकांच्या मागण्या देऊन टाकल्या पाहिजेत असे बजावण्यास त्यांनी कमी केले नाही. तसेंच केनया वसाहतींतील हिंदी लोकांच्या बाबतीत जो अन्याय होत आहे त्या संबंधाने पुण्यास भरलेल्या सभेतहि त्यांनी हिंदी लोकांच्या मागण्यांचा जोराने पुरस्कार केला होता. परंतु रमाबाईंचे खरे जीवितकार्य हे नव्हते. स्त्रियांच्या उन्नतीची खटपट करणे व व्यापक स्वरूपावर समाजसेवा करणे हे त्यांनी आपल्या जीविताचे कार्य ठरविले होते. ही दोन्ही कार्ये त्यांनी 'सेवासदना' मार्फत चालविली होती.

सेवासदनांतील विद्यार्थिनींना रुग्णपरिचर्येचे [नर्सिंगचे] शिक्षण देण्याची व्यवस्था जेव्हां पुण्याच्या मेडिकल स्कूलमध्ये करण्याचे ठरले तेव्हां कित्येक विद्यार्थिनींना पुरुष विद्यार्थ्यांबरोबर शिकण्याचा संकोच वाटू लागला. ही स्थिति पाहून रमाबाई एके दिवशी मेडिकल स्कूलमध्ये गेल्या आणि तेथील पुरुष विद्यार्थी वर्गाला त्यांनी कळकळीचा उपदेश केला. त्याचा इष्ट तो परिणाम घडून सेवासदनांतील विद्यार्थिनींना संकोच वाटण्याचे कारण लयास गेले व त्यांच्या मनाला धीर येऊन शिक्षणक्रम सुकर झाला.

इस्पितळांत जाऊन त्या रोग्यांची विचारपूस करित. या संबंधाने सेवासदनाच्या तिसऱ्या वार्षिक रिपोर्टत पुढील हकिगत दिली आहे. " एके दिवशी आमच्या अध्यक्ष श्रीमती रमाबाई साहेब रानडे या हॉस्पिटलमध्ये गेल्या होत्या. चांगली पुस्तके वाचावीशी तुम्हांला वाटतात काय असा त्यांनी तेथील कांहीं रोग्यांना प्रश्न केला. तेव्हां पुरुषांच्या वार्डीतील

प्रत्येक रोग्यांनै आपल्याला पुस्तक मिळालें तर बरें होईल असें त्यांना सांगितलें. तेथें एक लहान मुलगा होता तोहि त्यांच्याकडे पळत पळत येऊन त्यांच्या पार्शी पाटी व पुस्तक मागूं लागला. एक रोगी एका कोपऱ्यांतील खाटेवर पडला होता तो मात्र एक अक्षरहि बोलला नाहीं. तुम्हीं कांहीं कां बोलत नाहीं असा वहिनीसाहेबांनीं त्यांचे जवळ जाऊन त्यास प्रश्न केला. तेव्हां तो त्यांना म्हणाला, “ बाई, मी मुसलमान व आपण हिंदु आहांत. तेव्हां आपल्याजवळ मी पुस्तक मागितलें तरी तें आपण मला कसें द्याल ? ” त्यावर त्या म्हणाल्या, ‘ बावा तूं मुसलमान असलास आणि मी हिंदु असलें तरी त्यांस काय विघडलें. हिंदु व मुसलमान हीं एकाच ईश्वराचीं लेकरें नव्हेत काय ? ’ या त्यांच्या बोलण्यानें त्या रोग्याच्या मनास फार सुख झालें व आपल्याकरतांहि त्यानें एक पुस्तक मागितलें. ”

इस्पितळांत जशा रमाबाई जात तशा त्या विहिजिटर असल्यामुळें येरवड्याच्या तुरुंगांत वारंवार जाऊन तेथील कैद्यांची त्या वास्तुपुस्त करीत असत. या संबधानें त्यांचे नातू देवदत्त विध्वंस यांनीं ‘रमाबाईच्या आठवणीं’त पुढील प्रमाणें माहिती दिली आहे, “ येरवडा सेंट्रल प्रिझनच्याहि त्या एक सरकारनें नेमलेल्या विहिजिटर होत्या. हें एक धार्मिक कृत्य म्हणून त्यांनीं आपल्या अगावर घेतलें होतें. दर दोन किंवा तीन आठवड्यांनीं त्या गाडींतून तेथें जाऊन फीमेल वार्डमधील गुन्हेगार स्त्रियांना उपदेश करीत आणि त्यांच्या हातून पुन्हां गुन्हे होऊं नयेत—झालेल्याबद्दल त्यांना पश्चात्ताप व्हावा व पुढें त्यांनीं सन्मार्गीं लागवें म्हणून उपदेशाच्या गोष्टी सांगून त्यांच्याकरितां तेथें अश्रम म्हणून ईश्वरोपासना करीत असत. आणि तेथील स्त्रियाहि निष्ठेनें व भक्तीनें ऐकत. एकाद्या वेळीं तेथें जाण्याची वेळ चुकली तर ‘ तुमच्या येण्याची आम्ही अगदीं वाट पाहिली. तुमच्या येण्यानें आम्हांला समाधान वाटतें ! असें त्या म्हणत.

ह्या गुन्हेगार ठरून शिक्षा झालेल्या स्त्रियांचीं तान्हीं तीन वर्षांच्या आंतील मुलें त्या बायकांच्या जवळ कैदेत ठेवलेलीं असतात. ह्या गरीब विचाऱ्या निरपराधी मुलांना तुरुंगवास भोगावा लागतो. ह्या मुलांना आई (रमाबाईनां देवदत्त ' आई ' म्हणत असत) तेथें जात असे त्या वेळीं कांहीं तरी खाऊ घेऊन जात असत. त्यांना खाऊ देण्यासाठीं आईंना सरकारकडे बराच पत्रव्यवहार करावा लागला. ”

दुष्काळपीडितांना मदत करण्यांतहि रमाबाईंचा पुढाकार असे. काठेवाड गुजराथ येथील खेड्यांतील दुष्काळग्रस्तांच्या दुःखाचें निवारण त्यांनीं जातीनें जाऊन केलें होतें. वात्रतीत सेवासदनाच्या तिसऱ्या वार्षिक रिपोर्टांत पुढील प्रमाणें हकिगत सांपडते, “ गुजराथ व काठेवाड या प्रांतांतील नुक-
त्याच संपलेल्या दुष्काळांत संस्थेच्या कांहीं स्त्रियांनीं दुष्काळपीडित भागांत प्रवास केल्या. लाहोर येथील ' हिंदु अनाथरक्षक दुष्काळ फंड ' या नांवाच्या कमिटीकडून लाला लजपतराय यांचे साहाय्यानें रा. देवधर यांनीं गुजराथ व काठेवाड या प्रांतांतील दुष्काळाकरितां प्रथम पांच हजार रुपयांची मदत मिळविली व ती रक्कम मुंबईतील सेंट्रल रिलीफ कमिटीच्या स्वाधीन करतांना त्यांनीं असें सुचविलें कीं, ज्या अर्थी ही मदत अनाथ, पंगु माणसें दुःखी कष्टी विधवा व निराश्रित अर्भके यांचेकरितां आहे त्या अर्थी ती वांटण्याकरितां होतां होईल तों स्त्रीस्वयंसेवक मिळविण्याची खटपट करावी. तें मान्य करून पुणें व मुंबई येथील सेवासदनांतील स्त्रियांस यासंबंधानें विचारण्यांत आलें. पुणें येथील सेवासदनांतील तीन स्त्रियांसमवेत आपण पालनपूर एजन्सीमध्ये जाऊन ही रक्कम वांटण्याची व्यवस्था करूं असें श्री. रमाबाईंसाहेब रानडे यांनीं फंडाचे जनरल सेक्रेटरी मि. पुरुषोत्तमदास ठाकुर-
दास यांना लिहिलें व श्री. रमाबाईंसाहेब रानडे, श्री. धन्नपूर्णाबाई आपटे, श्री. यमुनाबाई भट व श्री. सीताबाई डुकले या चवघीजणी पालनपूरला गेल्या. तेथें त्यांच्या कामांत त्यांना संस्थानांतील अधिकारी व ब्रिटिश अधि-

कारी यांच्याकडून चांगलें साहाय्य झालें. यांनीं खेड्यापाड्यांतून हिंडून तेथें दुष्काळग्रस्तांच्या जरूरीप्रमाणें त्यांस धान्य, कपडे व पैसे दिले. या स्त्रियांचा प्रवास खर्च एन. एम. वाडिया ट्रस्टीजनीं दिला. परंतु श्री. रमाबाईसाहेब रामडे यांनीं आपला खर्च स्वतःच केला. ”

ह्या समाजसेवेच्या कार्याशिवाय स्त्रियांच्या उन्नतीच्या सर्व चळवळींत प्रमुखपणें रमाबाईंनीं या वीस वर्षांत भाग घेतल्या. सेवासदनाचें कार्य त्यांचे घरचें होतें. या कार्यासाठींही त्यांनीं लेखनद्वारे व व्याख्यानद्वारे परिश्रम चालविले होते. १९११ सालीं त्या वऱ्हाडांत या कार्यासाठीं गेल्या होत्या. तेथें यवतमाळ, उमरावती व अकोला या ठिकाणीं त्यांचीं स्त्रियांच्या सभांपुढें उपदेशपर व्याख्यानें झालीं. राष्ट्रघटनेसंबंधांतील आपली जबाबदारी स्त्रियांनीं ओळखणें कसें आवश्यक आहे हें त्यांनीं तेथील स्त्रियांच्या निदर्शनास आणून दिलें. १९१२ सालीं पालनपूर एजन्सीमध्ये दुष्काळाच्या कामानिमित्त फिरत असतांनाही रमाबाईंनीं तेथील गुजराथी स्त्रियांच्यापुढें एक व्याख्यान देऊन, 'विधवा व त्यांची शोचनीय स्थिति' या संबधानें आपले विचार प्रदर्शित केले.

१९१९ सालीं औरंगाबाद येथील शारदा मंदिर कन्याशाळेचा दुसरा वार्षिक उत्सव रमाबाईंच्या अध्यक्षतेखालीं साजस झाला. या प्रसंगीं रमाबाईंनीं प्रकट केलेंले विचार मननीय आहेत. रमाबाई म्हणाल्या, “आजकालचा काळ हा जागृतीचा व प्रगतीचा आहे. पुरूषाला काय किंवा स्त्रीला काय ज्ञान अवश्य पाहिजे. निदान प्रत्येक स्त्रीला स्वतः विचार करण्यापुरतें व ज्ञानाची किंमत कळण्यापुरतें तरी शिक्षण पाहिजेच. जन्मभर ज्या पतीवरोवर संसार करावयाचा त्याचे विचार कळावयास किंवा त्याची योग्यता कळावयाला तिला नको काय ? स्त्री आपल्या पतीला दैवत मानीत असते; त्याचे गुण, त्याची विद्वत्ता ही तिला चांगल्या रीतीनें

समजली पाहिजेत व याकरितां तिला शिक्षण अवश्य पाहिजे. मुलांना व मुलींना सारखेंच शिक्षण द्यावयाचें असा आपण निर्धार केला पाहिजे. त्यांच्यामध्ये पंक्तिप्रपंच कां ? मुलांना जेवावयाला घालतांना कसा भेद करित नाहीं आणि दोघांवरहि सारखें प्रेम करतो; असें असतांना शिक्षणाच्या बाबतींतच प्रतारणा कशाला ? मुलांच्या शिक्षणाची जशी आपण काळजी घेतां तितकीच मुलींच्या शिक्षणाचीहि घेतली पाहिजे. पुरुषांनीं जर मनावर घेतलें तर आमच्या स्त्रिया खात्रीनें मुलींच्या शिक्षणाविरुद्ध जाणार नाहीत येथें ही शाळा अनायासें मुलींकरितां निघाली आहे. तिचा सर्वत्रांनीं पूर्ण उपयोग करून घेतला पाहिजे. सर्वांनीं जर एकोप्यानें शाळेस पाठिंबा दिला तर याचनेची स्थिति राहाणार नाही. ही संस्था या प्रांताला भूषणभूत झाली पाहिजे व या दृष्टीनें सर्वांनीं अगत्यपूर्वक इकडे लक्ष दिलें पाहिजे. शाळेच्या चालकांनीं आर्थिक अडचणींना न जुमानतां आजपर्यंत शाळा चालविली हें अभिनंदनीय होय.

वास्तविक आयांची नजर आपापल्या मुलींच्या शिक्षणावर नेहमीं असली पाहिजे व या बाबतींत त्यांनीं स्वतःवरची जबाबदारी ओळखली पाहिजे. स्त्रियांनीं सर्व बाबतींत आतां पुरुषांवर अवलंबून राहून चालणार नाही. याकरितां त्यांनीं स्त्रियांची एक कमेटी स्थापन करून शाळेस शक्य त्या तऱ्हेनें मदत करावी आणि शाळेवर पहाणीहि करावी.

१९१९ मध्ये स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळविण्याच्या चळवळींत रमाबाईंनीं पुढाकार घेतला होता. या चळवळीच्या खटपटीसाठीं मद्रासच्या बुइमेन्स असोसिएशनच्या एक प्रमुख कार्यकर्त्या मिसेस कश्मिन्स या त्यांच्याकडे पुण्यास आल्या होत्या. मुंबई कौन्सिलांत मतदानाच्या प्रश्नावर दोन दिवस कडाक्याचा वाद झाला व शेवटीं स्त्रियांना मतदानाचा हक्क देण्याचा ठराव पास झाला. या वादविवादाच्या वेळीं त्या

वेळचे मुंबई इलाख्याचे होम मॅबर ना. लॉरेन्स यांनीं ठरावास पाठिंबा देतांना रमाबाईंच्याबद्दल पुढील प्रमाणें उद्गार काढले, " There is no Council which would not be honoured, graced & helped by the presence of such a woman as one who is known to us, all, Mrs. Ramabai Ranade. "

त्या दर वर्षीं आळंदीस जात व स्वयंसेविका बरोबर घेऊन बायकांना देवदर्शन घडवीत याबद्दल बायकांना फार कृतज्ञता वाटे. पंढरपुरास सकेशा विधवांना व स्वतः रमाबाईं तशा असल्यामुळे त्यांना विठोबाचे गाभाऱ्यांत जाऊन दर्शन घेतां येत नसे. ही अडचण काढून टाकण्याची खटपट करण्याचा त्यांचा विचार होता; पण त्यांच्या मृत्युमुळे तो तसाच राहिला.

१९१५ सालीं सामाजिक परिषदेच्या व्यासपीठावरून प्रो. कर्वे यांनीं भारतीय महिला विद्यापीठाची योजना मांडली व गेल्या ९ वर्षांच्या त्यांच्या अविरत परिश्रमानें लोकांचा व धनिकांचा पाठिंबा मिळून ही संस्था महाराष्ट्राचें भूषण होऊन राहिली आहे. रमाबाईंनीं सीनेटचे सभासद या नात्यानें महिला विद्यापीठाच्या कार्यास मदत केली आहे.

समाजसेवेच्या या अनेकविध चळवळींना त्यांनीं 'सेवासदन' च्या पायावर उभा राहून मदत केली असल्यामुळे 'सेवासदन' हेंच त्यांच्या समाजसेवेचें खरें दृश्य स्वरूप होय.

वाङ्मयांतील कामगिरी.

कर्म फळाची आसक्ति नको
 उभोनि ६६ले ७२ परमं तपकाची उतो ११ नक्ष ११११११११
 व फळाचा संग राकु नी ॥ मग अजु नाचि त २ कुनी
 कशी कर्म ॥ परि उता २ रि ६ क म दे व ॥ जशी समाती
 ते पाते ॥ तरी विशेष तेथ तो पाते हे ही नको
 को निमि स को प ॥ एक, ते सिद्धी न व थ ल ६१ के ॥

Small and great, and
 championed the weak
 against the strong.

श्री. रमावाईचें इंग्रजी व मराठी हस्ताक्षर.

मराठी वाङ्मयांतील कामगिरी.

उत्तम पैलू पाडलेले हिंदू स्त्रीरत्न म्हणजे रमाबाई असे रमाबाईंचे एका घाक्यांत वर्णन करतां येईल. समाजसेवा व मराठी वाङ्मयांतील कामगिरी हे त्यांचे आधुनिक लोकांच्या दृष्टीला संतोष देणारे आणि दिपविणारे देदीप्यमान पैलू आहेत. या पैलूंतून जे पाणी चमकत आहे ते रमाबाईंच्या अंतःकरणांत दृढमूल झालेल्या पतिभक्तिचे व्यक्त स्वरूप आहे. भक्ति ही गोष्ट परमेश्वराप्रमाणेच अव्यक्त आहे; पण परमेश्वराचे दर्शन जसे प्रत्येक भव्य उज्ज्वल आणि सुंदर वस्तूत दृष्टीस पडते तसे त्यांनीं मराठी वाङ्मयांत केलेल्या कामगिरींत त्यांच्या पतिभक्तीचे उज्ज्वल आणि सुंदर स्वरूप दिसून येते.

त्यांनीं नाटकें कादंबऱ्या लिहून किंवा तत्त्वविवेचनाचे ग्रंथ लिहून मराठी भाषेची सेवा केलेली नाही. पतीचे मनन व चिंतन करतांना त्यांच्या हातून मराठी भाषेची सहज पण उत्कृष्ट सेवा घडून आली आहे. न्याय-मूर्तीच्या निधनानंतर एक वर्षाभरांत, अज्ञातवासांत असतांनाच त्यांनीं न्याय-मूर्ती रानडे यांची धर्मपर व्याख्याने छापून पतिऋण आणि मराठी भाषेचे ऋण फेडले. हे ऋण फेडतांना त्यांना हल्लींचे प्रार्थना समाजाचे चिटणीस रा. द्वा. गो. वैद्य यांची फार मदत झाली याचा उल्लेख येथे करणे अवश्य आहे. या पुस्तकाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेवरून रमाबाईंचे अंतःकरण पतिभक्तिनें किती ओथंबलेले आहे याची कल्पना मराठी वाचकांना आली. आजहि त्यांची प्रस्तावना वाचतांना तितकीच गोडी लागते. रमाबाई आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतात, “ या धर्मपर व्याख्यानांचा संग्रह करण्याचा हेतु, त्या परमपूज्य, अत्यंत शुद्ध पायांची सेवा प्रत्यक्ष नाही तर या रूपांने तरी घडावी असा आहे,” असा देऊन पुढे म्हणतात, “ मुंबईस प्रार्थना

मंदिरांत जेव्हां जेव्हां उपासना चालविण्याचे प्रसंग येत त्या त्या वेळीं एकदां त्या प्रेममय रसाळ वाणीचा ओघ सुरू झाला कीं, हृदय उचंबळून यावें, मन तल्लीन व्हावें, क्षणांत प्रापंचिक सुखाचा विसर पडावा, आशा व आस्था यांचा हृदयांत प्रवेश व्हावा इतकेंच नाही, तर आपण कधीं कधीं साक्षात् स्वर्गसुखच अनुभवित आहोंत असें वाटावें. हा प्रकार उपासना सुरू झाल्यापासून तों ती संपेपर्यंत चालत असे; एवढेंच नव्हे, तर तेथून घरीं आल्यावरसुद्धां, त्या प्रेमळ, पण मनावर पूर्णपणें संस्कार करणाऱ्या शब्दांनीं जागृत केलेले धर्मविचार पुढें एकसारखे तासांचे तास मनांत घोळत राहात; व आपल्याला आज कांहीं जास्त अधिकार प्राप्त झाला आहे, आपली योग्यता जास्त झाली आहे असें वाटून आनंद होई.

ती प्रेमळ, शांत व गंभीर वाणी प्रत्यक्ष ऐकण्याचें जरी आतां माझे भाग्य राहिलें नाही, तरी माझ्या हृदयस्थ असलेल्या माझ्या मूर्तीच्या सुखांतून निघालेल्या अमृतवाणीचा—त्या पवित्र गंगेचा—आश्रय केल, तर अशा दुःखांतही कांहीं समाधानाला जागा होईल व मनाला स्थैर्य व शांति येण्याला तीच प्रसादवाणी सर्वांशीं कारणीभूत होईल, असा मला पूर्ण भरवसा वाटत आहे. आपल्याला नंदादीप लावण्याचें सामर्थ्य नसेल, तर तेवत असलेल्या नंदादीपाची नुसती वात सारली, तरी पुण्य घडतें, असें वाडवडील सांगत आले आहेत. दुसऱ्यानें लावलेल्या नंदादीपाची वात सारण्याचें श्रेय इतकें आहे; आणि हा जो उपदेशरूपी उज्ज्वल ज्ञानदीप स्वतःच ठेवण्यांत आला आहे, त्याची वात सारण्याचें काम माझेच आहे, हें जाणून मी आज उपलब्ध असलेलीं धर्मपर व्याख्यानें प्रसिद्ध करित आहे. हीं मजप्रमाणेंच इतर वाचकांनाहि कल्याणप्रद व्हावीं, हेंच देवाजवळ अनन्य भावानें मागणें आहे. ”

धर्मपर व्याख्यानांच्या प्रस्तावनेंत रमाबाईंच्या पतिप्रेमाची व सरळ, साध्या व योग्य उपमांनीं नटलेल्या भाषासरणीची चुणूक दिसली तिचें

स्पष्ट, भव्य आणि विशाल स्वरूप ' आमच्या आयुष्यांतील आठवणी ' या पुस्तकानें मराठी वाचकांच्या निदर्शनास आणून दिलें. पुढें पुढें करावयाचें हा हिंदु स्त्रीचा स्वभाव नाहीं. मारुतीची अशी गोष्ट सांगतात कीं, कोणी तरी अमुक काम तुझ्या हातून होईल असें सांगितल्याखेरीज तो कार्याला प्रवृत्त होत नसे. तशीच कांहींशीं रमाबाईची स्थिति होती. समाजसेवेला लागल्या त्या अनिच्छेनें लागल्या. असें नाहीं; पण सेवासदनासारखें लोकांच्या डोळ्यांवर सारखें यावयाला लावणारे काम अंगीकृत करतांना त्यांना रा. गोपाळराव देवधरांना पुष्कळ आग्रह करावा लागला. आठवणी लिहून छापण्यास अशीच दुसऱ्याच्या आग्रहाची जरूर पडली. कै. सौ. सखुताई विद्वांस ही त्यांची अत्यंत लाडकी होती. " पोरवय तरी माझ्या अंतःकरणाला वाव मिळावा म्हणून मला सुखकर अशा आठवणी काढून माझें समाधान व्हावें असा ती प्रयत्न करी. याप्रमाणें या पुस्तकांत दिलेल्या कांहीं गोष्टी ऐकून ती एके दिवशीं मला म्हणाली कीं, या तूं लिहून काढल्यास तर पुष्कळांस वाचावयास नाहीं कां मिळावयाच्या ? नाहीं तर आमच्या करितां तरी लिहून काढ " अशी आठवणी लिहिण्याबद्दलची पूर्व पिठिका रमाबाईंनीं अर्पणपत्रिकेंत दिली आहे.

या आठवणी अशा रीतीनें बऱ्याच दिवस लिहिल्या जात होत्या. रमाबाईंची मानलेली लाडकी लेक सौ. सखुताई १९०७ सालीं वारल्या. त्या वेळीं आठवणीची हस्त लिखित प्रत पुरी झाली होती. त्यानंतर या हस्त-लिखित प्रतिवरून छापण्याकरितां एक प्रत तयार करण्यांत आली. पहिली आवृत्ति छापण्याचें काम १९०९ सालीं आर्यभूषणमध्ये झालें. दुसरी आवृत्ति ' मनोरंजन ' मासिकाचे चालक यांनीं काढून ती ' मनोरंजना ' च्या वर्गणीदारांना भेट म्हणून दिली. आठवणींच्या पुनर्मुद्रणाचा हक्क त्यांनीं आतां ' सेवासदन ' सोसायटीला देऊन टाकला आहे. आठवणींची

गुजराथी व बंगालीतहि भाषांतरें झालीं आहेत. या आठवणीबद्दल मिसिस कझिन्स या इंग्रजी बाईनींहि चांगले उद्गार काढले आहेत.

मूळ हस्तलिखित आणि छापावयाला तयार केलेली प्रत यांतून कांहीं आठवणी प्रत्यक्ष पुस्तक छापतांना गाळल्या आहेत. छापावयास तयार केलेल्या प्रतींतून 'मानसपूजा' 'चातुर्मासा' चे नियम हीं दोन प्रकरणें व नाशिकचा चोरटा गडी व गाडीचा अपघात ह्या आठवणी गाळल्या आहेत. आठवणी या न्यायमूर्तीच्या द्या वयाच्या असें पुस्तक छापतांना धोरण ठेवलें असल्यामुळें वर उल्लेख केलेल्या रमाबाईंच्याबद्दल विशेष संबंध पोंचत असलेल्या आठवणी गाळण्यांत आल्या. तसेंच मूळ हस्तलिखित प्रतींतूनीहि न्यायमूर्तीच्या संबंधाच्याच पण वादग्रस्त वाटणाऱ्या आठवणी छापावयाची प्रत तयार करतांना गाळ आल्या.

या आठवणी लिहितांना न्यायमूर्तींचें बालपण ताई सासूबाईंच्या तोंडून त्यांना ऐकावयाला मिळालें. न्यायमूर्तींच्या मुंबईतील अभ्यासाची माहिती कीर्तने मंडळीकडून मिळाली असा आठवणींच्या हस्तलिखित टांचणांत उल्लेख सांपडतो. पंचहौद प्रकरणासंबंधानें रा. जी. डब्ल्यु. कानिटकर यांनीं केलेलें टिप्पण रमाबाईंच्या वाडांत आढळतें. तसेंच न्यायमूर्तींच्या दुसऱ्या विवाहाच्या वादासंबंधाचें एक मोडी, जीर्ण झालेलें टिप्पण आहे; पण त्याच्या शेवटचीं पानें सांडलीं असल्यामुळें तें कोणी लिहिलें हें कळण्यास मार्ग नाहीं. 'आठवणी' ची मूळ हस्तलिखित प्रत एकझरसाईज बुकांत लिहिली आहे.

'आठवणी' १९१० सालीं प्रसिद्ध झाल्या व मराठी वाङ्मयांत एका अपूर्व पुस्तकाची भर पडली. अपूर्वाई दोन तऱ्हेची आहे. हिंदु स्त्रीनें आपल्या पतीच्या आठवणी प्रसिद्ध कराव्या ही नवल वाटणारी गोष्ट होती. शिवाय 'आठवणी' लिहिण्याची पद्धतहि अपूर्व आहे. त्यांत इंग्रजी तऱ्हेची

पद्धति मुळींच स्वीकारण्यांत आली नाही. पतीचा नामोच्चारपूर्वक निर्देश करूण ही इंग्रजी पद्धत झाली. या पद्धतीचा अवलंब रमाबाईंनाहि करता आला असता आणि त्यांनीं केला असता तर कोणालाहि नवल वाटलें नसतें. नवल त्यांनीं स्वीकारलेल्या पद्धतीचें वाटलें. आणि या पद्धतीमुळे त्यांच्या पुस्तकाला अपूर्वाई आली आहे.

‘आठवणी’ लिहून रमाबाईंनीं मध्यम वर्गीतील बालबोध वळणाच्या घराण्यांतील चालीरीती कशा असत व या घराण्यांतील बायका कशा तऱ्हेची भाषा वापरतात याची ओळख करून दिली आहे. ‘आठवणी’ची भाषा अगदीं घरगुती आहे आणि भाषेच्या साधेपणानेंच ‘आठवणी’ ना एक तऱ्हेचें रम्यत्व प्राप्त झालें आहे. महाराष्ट्रांतील मध्यम वर्गीतील बायकांना सुचणाऱ्या पण स्मरपक उपमा ‘आठवणीं’त जागोजाग आढळतात. धर्मपर व्याख्यानांच्या प्रस्तावनेंत दिलेली नंदादीपाची उपमा आठवणींत तासगांवच्या भाषणांत उपयोगांत आणलेली केळ्याच्या लंगराची उपमा रडतोडींच्या घाटांतील इंगळ्यांच्या रंगास ‘काळसर गुळाच्या पक्क्या पाका’ची दिलेली उपमा, करमाळ्याच्या दुखण्यांत न्यायमूर्तींच्या चेहऱ्याचें वर्णन करतांना ‘भस्म फासल्यासारखा चेहरा दिसत होता,’ हें वर्णन किंवा शेवटीं न्यायमूर्तींच्या मृत्युशय्येजवळ न्यायमूर्ति व आपली मनःस्थिती कशी झाली होती यांचें वर्णन करीत असतांना वरून शाबूत दिसणाऱ्या आणि आंतून पोखरल्या गेलेल्या तुळईची दिलेली उपमा या मराठी कुटुंबांतील स्त्रियांनाच सुचणाऱ्या आहेत. आठ महिन्यांचा उन्हाळा व एक दिवसाचा पावसाळा असे समरपक शब्दप्रयोगाहि वारंवार दर्शन देऊन मनाला संतोष देतात.

रमाबाईंची वर्णनशैली फार चांगली आहे. काल्का येथील उडिया गार्डनचें वर्णन उत्तम वर्णनशैलीचा नमुना आहे. पीथर फुलांचें वर्णन

पुढीलप्रमाणे केलें आहे, “ या बागेत सर्वांहून अधिक झाडे पियर नांवाच्या फळांची होती हीं फळे हिरवीं असून एका बाजूला लाल असल्यामुळे शेंदरी आंब्यासारखी दिसत होती. झाडाला आंब्यासारखीच पुष्कळ पाने असून ते डेरेदार व ठेंगणे असतें. हे दिवस त्या फुलाच्या हंगामाचे असल्यामुळे सर्व झाडे फळांनीं ओथंबलेलीं होती. जमिनीवर नुसतें उभें राहिलें तरी फळें हातांनीं तोडतां येत असत. झाडाला फळांहून पानें कमी असतात असें वाटे.”

मनःस्थितीचें चित्र रेखाटण्याची शैली उत्कृष्ट आहे. या शैलीचे मासले मागील प्रकरणांतून आले आहेत. ‘करमाळ्याचें दुखणें’ हें प्रकरण अत्यंत चित्ताकर्षक व करुणरसपरिपूर्ण साधलें आहे. ‘पण लक्षांत कोण घेतो’ वा कादंबरीतील यमूच्या नवऱ्याच्या मृत्यूच्या हकीगतीचें प्रकरण आणि ‘करमाळ्याचें दुखणें’ हें प्रकरण यांतील कोणतें चांगलें असा भ्रम पडण्याइतकीं दोन्ही सरस आहेत. ‘पण लक्षांत कोण घेतो’ या कादंबरीबद्दल “ ही गोष्ट वाचून तर ती आपल्या लहान वयांतील गोष्ट काहीं फेरबदल करून लिहिली आहे असें वाटल्यावांचून राहात नाहीं.” असा अभिप्राय रमाबाईंनीं प्रकट केला आहे. हा अभिप्राय लिहितांना त्यांच्या मनापुढें त्यांच्या आयुष्यांतील ‘आठवणींत’ त वर्णन केलेले हृदयंगम प्रसंग असावेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

‘आठवणी’ नंतर पुस्तक म्हणतां येईल असें रमाबाईंनीं काहीं लिहिलें नाहीं. महिला परिषदेत केलेलें भाषण व १९१४ सालीं ‘सेवासदना’ संबधानें पुण्याच्या ‘जॉन स्मॉल मेमोरियल हॉल’ मध्ये केलेलें भाषण त्यांनीं लिहून काढलेलें होतें. ह्या निबंधाची भाषासरणीहि सरळ आणि प्रासादिक आहे. त्यानंतर गिरीश कवीच्या ‘अभागी कमल’ या काव्यास त्यांनीं बरीच विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे. या प्रस्तावनेवरून त्यांना अनाथ विधवांबद्दल वाटणारी तळमळ दिसून येते. त्या या प्रस्तावनेत म्हणतात,

“हिंदु विधवा म्हणजे घरांतील पेतेंरें ! त्यांनीं घरांतील कामे करीत लोकांचे कर्णमूढ, हृदयभेदक टोमणे ऐकतच राहिलेले आयुष्य संपविले पाहिजे, अशी रुढी आहे. तिला घराबाहेर जाण्याची, बंधूबरोबर बोलण्याची चोरी झालेली असते. तिला घरांतील कारभारांत कोणताहि अधिकार नाही (!) व घरांतील एकाहि वस्तूवर तिची सत्ता नाही अशी परिस्थिती, रुढीनें पाठिंबा दिलेल्या व धर्म म्हणून स्तोम माजविण्यांत आलेल्या नियमांनीं उत्पन्न झालेली आहे. तिचें दर्शनहि अपशकुनी धरलें जातें ! ती सकेसा असेल तर तिनें केलेला स्वयंपाक अशुद्ध धरला जातो; तिचीं फुलें तिचा स्पर्श झालेले पाणी—तिचें कांहीं एक देवाला चालत नाहीं—असें रुढीमुळें मानलें जातें. (परम कृपाळू व दीनवत्सल परमेश्वरापाशीं भेदाभेद नाहीं हें बड्या शास्त्र्यांच्याहि ध्यानांत येत नाहीं.) या शेवटच्या वाक्यावर दिलेल्या टोपेंत रमाबाई म्हणतात, “पंढरपुरासारख्या प्रासिद्ध देवस्थानीं—जेथील देव—श्रीविठ्ठल दीन अनाथांचा मायबाप व भक्तवत्सल म्हणून वर्णिला आहे, आणि म्हणूनच जेथें ब्राह्मणांखेरीज इतर सोनार, शिंपी, मराठे वगैरे जातींनाहि मूर्तीचे पायावर डोकें ठेवून नमस्कार करण्याचा प्रघात आहे, तेथें या दीन वर्गाला मात्र ‘मूर्तीला विटाळ होईल’ या ‘बेड्या’ कल्पनेनें मनाई केली जाते ! केवढा हा अन्याय ! ‘धर्म’ या नांवाखालीं किती अन्याय होत आहे याचें हें एक चांगलें उदाहरण आहे.”

रमाबाईंनीं शेवटीं आपलीं लेखणी न्यायमूर्ति रानडे यांचे रा. फाटक यांनीं लिहिलेल्या चरित्रास प्रस्तावना लिहिण्यासाठीं उचलली. या प्रस्तावनेतहि ‘धर्मपर व्याख्यानांच्या प्रस्तावनेप्रमाणें त्यांची पतिनिष्ठा उत्कट स्वरूपांत पाहावयास सांपडते. या प्रस्तावनेत त्यांनीं चरित्र कसें लिहावें याबद्दल प्रकट केलेले विचार मननीय आहेत. त्या म्हणतात, “चरित्र लिहिण्याचें कार्य सोपें नाही. ज्या व्यक्तीचें चरित्र लिहावयाचें तिनें आपल्या हयातीत जी कामगिरी केली असेल त्या कामगिरीच्या पाठीशी जे हेतु असतील, त्या

व्यक्तीनें जे भलेबुरे प्रसंग अनुभवले असतील, त्या प्रसंगां तिचें जें विशिष्टत्व दिसलें असेल, त्या सर्वांची माहिती यथातथ्य यावयास पाहिजे, तशी माहिती या पुस्तकांत आलेली आहे. ही माहिती सांगत असतांना ती कोठेहि कंटाळवाणी न होऊं देण्याची खबरदारी चरित्रकाराला घ्यावी लागते या पुस्तकांत रा. फाटक यांनीं तशी खबरदारी घेतल्यामुळें मनोरंजकपणांत कोठेहि खळ पडल्याचें आढळून येत नाहीं. पुष्कळदां चटकदारपणा आणण्याचें भरांत चरित्रलेखक आपल्या पुस्तकांतील माहिती विश्वसनीय आणि साधार असावयाला पाहिजे, ही महत्वाची गोष्ट विसरतात. ही गोष्ट रा. फाटक यांनीं डोळ्याआड केली नसल्यानें त्यांच्या या पुस्तकांत विश्वसनीयता व चटकदारपणा या दोन्ही गुणांचे योग्य प्रमाणांत मिश्रण झालें आहे.”

सेवासदनापेक्षांहि रमाबाईंच्या ‘आठवणी’मुळें त्यांचें नांव चालूं पिढीप्रमाणें पुढील पिढ्याहि घेत राहतील इतक्या उच्च दर्जाची मराठी भाषेची सेवा ‘आठवणी’ लिहून रमाबाईंनीं केली आहे.

[१३]

स्वभावाची घडण.

“ माझ्यामध्ये कुलीन घराण्या शिवाय स्वतःचा संबंध जुळण्यासारखें रूप, रंग, गुण किंवा विद्या यांपैकी कांहींच नसून केवळ परमेश्वराच्या कृपा प्रसादानें मला ही जन्माची जोड मिळून माझें जीवित धन्य झालें आहे, ” असें उद्गार स्वतःच्या ऑपरेशन पूर्वी रमावाईनीं काढले आहेत. न्यायमूर्तीनीं शेवटीं वडिलांच्या म्हणण्यास संमति देतांना मुलगी कुलीन असावी अशी मुख्य अट घातली होती. कुलीनपणा हा रमावाईच्या स्वभावाची घडण करण्यांत महत्त्वाचा भाग आहे. लग्न करतांना कुल, शील, आणि वय पाहावे असें महाराष्ट्रांत म्हणत असतात. यांत वयाकडे महाराष्ट्रांत पूर्वीपासून दुर्लक्ष होत आले आहे. हल्लींच्या नव्या सुधारणेच्या काळांत सुशिक्षितांत रूप आणि सुशिक्षितपणा याकडेच अधिक लक्ष देण्यांत येते. त्यामुळें वयाबरोबर कुल आणि शील लोकांना जुने पुराणे वाटणारे शब्द झाले असून हल्लींच्या लग्न संबंधांत ह्या शब्दांचा उपयोग करणें भाषेंत आर्धप्रयोग करण्या इतकेंच कित्येक सुशिक्षितांना अनुचित वाटूं लागले आहे. पण मुलींच्या किंवा मुलांच्या स्वभावाला इष्ट वा अनिष्ट वळण मिळण्यांत कुल आणि शील यांचा परिणाम होत असतो ह्यांत शंका नाही. कुलीनपणांत बालवयांत घडलेल्या संस्कारांचा समावेश होतो; व शील शद्धानें मुलींच्या किंवा मुलांच्या मनाचा स्वाभाविक कल व्यक्त होतो. लहानपणीं रमावाईच्या मनावर ईशभक्ती व पतिभक्तीचे संस्कार उत्कटपणानें झाले होते. त्यांचे वडील भगवद्भक्त होते आणि आई पतीला देव आणि गुरु मानणारी होती. ईशभक्तीच्या व पतिपरायणतेच्या संस्काराबरोबरच हिंदू स्त्रियांच्या अंगी असणारे भोळेपणाचे गुण रमावाईच्या अंगांत दिसून येतात. लग्न झाल्यानंतर पतीच्या बऱ्या वाईट स्वभावाचा परिणाम हिंदू

स्त्रियांच्या स्वभावाला वळण लावण्यास कारणीभूत होत असतो. रमाबाईंनी स्वतःच म्हटल्याप्रमाणे कुलीनपणाचें संस्कार झालेला त्यांच्या मनाचा मातीचा गोळा न्यायमूर्ती रानडे ह्यांच्या हातीं आला. त्याला सुंदर मूर्तीचें स्वरूप देण्याचें कामीं न्यायमूर्तींनीं चिकाटीनें आणि शांतपणानें खटपट केली. आईबापांची वागणूक व पतीची वागणूक कितीही उत्तम संस्कार करणारी असली आणि मुलीचा स्वभाव संस्कारक्षम नसल तर हीं कारणे असून नसून सारखींच होतात. यामुळें मुलीची स्वाभाविक सद्प्रवृत्ति असाव लागते. रमाबाईंच्या ठिकाणीं ही सद्प्रवृत्ति लहानपणापासून दृष्टीस पडते.

त्यांचा ईशभक्तीकडे लहानपणापासून ओढा होता. त्या लहानपणीं आपल्या ज्या गणपतीला हितगुज सांगत तो गणपति त्या चार पांच वर्षांच्या असतांना एका शास्त्रीबुवांनीं दिला होता. तो त्यांच्या देव्यांच्यात कडेपर्यंत होता. या शिवाय त्यांच्या लहान वयांतील भक्तिपरायणतेची गोष्ट त्यांनीं 'मानस पूजा' या प्रकरणांत दिली आहे. हें प्रकरण 'आठवणी'तून गाळलेले आहे. त्यांच्या आईला पुराणाहून आल्यावर ऐकलेल्या गोष्टी अंगांत मुलांना भोंवतीं जमा करून सांगण्याचा नाद असे. एके दिवशीं रमाबाईंच्या आईनें मुलांना धुवाची गोष्ट सांगितली व त्यांत धुवानें आपली माता सुनीति हिला मानसपूजा कशी करूं म्हणून विचारलें ती हकिगत सांगितली. तेव्हां रमाबाईंनीं आईला मानसपूजा कशी करावयाची हें विचारून घेतलें. व दुसरे दिवशींपासून गणपतीची पूजा झाल्यावर रमाबाई स्वतः मानसपूजा करावयाला लागल्या. या मानसपूजेची हकिगत रमाबाईंनीं पुढील प्रमाणें दिली आहे.

“दुसरे दिवशीं सकाळपासून मी रोज गणपतीची पूजा झाल्यानंतर पडके स्वयंपाकघर म्हणून जो एक भाग आहे तेथें जाऊन व दाराला बांतून कडी लावून घेऊन तुळशीवर स्वस्थ मनानें ढोळे मिटून बसे व

आईनें सांगितलेल्या पद्धतीवर पूजा करण्याचा प्रयत्न करी. ही गोष्ट व मानसपूजेचा प्रकार माझी इतर भावंडे तेव्हांच विसरून गेलीं. त्यामुळें मी काय करते हें कित्येक दिवस त्यांच्या कोणाच्या लक्ष्यांत आलें नाहीं. फक्त आईलाच माहित होतें. परंतु ही गोष्ट पंधरा तीन वारांनीं माझ्याच मोठेपणानें माझ्या भावंडांना कळली व तीं सर्वजण थट्टा करूं लागल्यामुळें कांहीं दिवसांनीं माझा तो क्रम सुटला. तो प्रकार असा. एके दिवशीं मी अशी पूजा करित बसले असतांना मला वाटलें कीं, आज उदवत्तीचा वास अतिशय उत्तम येत आहे माझ्याप्रमाणेंच हा वास आईला आला कीं नाहीं असें मनांत आल्याबरोबर मी तशीच उठले व तडक स्वयंपाक घरांत आईकडे जाऊन तिला विचारलें कीं, आई तुला उदवत्तीचा वास आला काग ? किती चांगली आहे. नाहीं ! आई लागलीच समजली आणि मला म्हणाली कीं, खरंच चांगली आहे. फार चांगली आहे. तूं जा आपल्या कामाला कांहीं वाटलें तरी असें मध्येच उठून येऊं नये. हें ऐकून मी आपल्या जागीं धांवत गेले. एवढें बरें झालें कीं, या दिवशीं हें माझे आईला विचारणें कोणी भावंडांनीं ऐकलें नाहीं. पण आणखी सात आठ दिवसांनीं एक दिवशीं असाच कल्पनेनें केलेल्या साखरभाताचा मला उत्तम वास आला. त्याबरोबर मी धांवत आईकडे गेले व तुला साखरभाताचा वास आला का म्हणून मोठ्या उरसुकतेनें विचारलें. हे दिवस मे महिन्याचे असल्यामुळें पुण्यास शिकत असलेले माझे वडील भाऊहि यावेळीं घरी आले होते. दोघी बहिणी सासरहून नुकत्याच आल्या होत्या व आम्ही लहान मुलें तर तेथेंच होतो. वर सांगितल्याप्रमाणें मी हें आईला विचारलें ऐकतांक्षणीं सर्व मंडळीं आईकडे धांवत आली. आईनें मला जा म्हणून खूण केली. ती कां केली हें जरी मला समजलें नाहीं, तरी मी आपल्या जागीं परत निघून गेलें. इकडे माझे भाऊ व बहिणी आईला विचारूं लागले कीं, आई साखरभात कसला ! ती हांसून म्हणाली कीं,

कांहीं नाही रे. ती उगीच कांहींतरी म्हणते. तुम्ही जा आपल्या कामाला तरी तीं ऐकेनात. हें पाहून आईनें मानस पूजेचा प्रकार थोडक्यांत सांगितला व आतां तिच्या पाठीस लागूं नका, ती रडेल, तिला चिडवूं नका असें बजावून सांगितलें, पण मुलेंच तीं. त्यांच्या कानावर अशी एकादी गोष्ट गेल्यावर ती कशी बसणार ! सर्व मंडळी टाळ्या वाजवून मी कोठें आहे तें शोधण्यास निघाली व मी पुष्कळ रडेपर्यंत त्यांनीं मला चिडवून पुरेसें केलें. शेवटीं ही गोष्ट माझ्या वडिलांच्या कानापर्यंत जाऊन, तिला चिडवूं नका, तिच्या वाटेस गेलांत तर खबरदार, असें जेव्हां ते रागे भरलें तेव्हां सर्वांनीं मोठ्यांदां चिडवावयाचें व चेष्टा करण्याचें सोडून दिलें. तरी कित्येक वर्षे ही उदवत्ती व साखरभात मला त्रास देत होतीच. हा चिडविण्याचा प्रकार सुरू झाल्यामुळें चार दोन दिवसांतच माझा मानसपूजेचा क्रम सुटला. पण त्याचें स्मरण व गोडी मात्र अद्यापि मनांतून गेली नाही. ”

ही लहानपणापासूनची रमाबाईची ईश्वरनिष्ठा आमरण कायम होती. न्यायमूर्तीच्या निधनानंतर त्यांनीं न्यायमूर्तीनाच आपले देव समजून त्यांची पूजा, अर्चा, मनन व चिंतन करण्यांत त्या वेळ घालवीत असत. ‘माधव’ या नांवाचा जप त्यांनीं आमरण चालविला होता. रमाबाईची पतिभक्ति पाहून महात्माजींनीं धन्योद्गार काढले. महात्माजी या प्रसंगासंबंधानें आपल्या ‘नवजीवन’ या गुजराथी साप्ताहिकांत लिहितात, “वैधव्य ही हिंदु धर्माची शोभा आहे. एकदां ज्याच्याशीं आपण विवाहानें बद्ध झालों व ज्याला पति म्हणून ओळखूं लागलों त्याचा कर्मधर्मसंयोगानें कायमचा वियोग सहन करण्याची पाळी आली असतां हि, त्या गत देहाचें स्मरण म्हणजेच आनंद, एवढेंच नव्हे तर त्याच्या चिंतनांत आनंदानें दिवस कंठणें म्हणजेच अखंड पातिव्रत्य होय. हिंदुस्थानांतील हजारों विधवा याप्रमाणें वागून सर्वांच्या आदरास पात्र होऊन राहिल्या आहेत. कांहीं महिन्यापूर्वीं श्रीमती रमाबाई रानडे यांना भेटण्यास जाण्याची संधि मला मिळाली होती. त्यांच्या

नेहर्मांच्या बसण्याऊठण्याच्या दिवाणखान्यांतच मला त्यांचें दर्शन घडलें. त्या दिवाणखान्यांतील अग्रभागीं एक कोच असलेला मी पाहिला. त्या कोचावर कै. न्या. रानडे यांची तसवीर ठेवलेली होती. त्यांतलें इंगीत मी मनांत समजलों. परंतु माझा समज बरोबर आहे कीं नाहीं याची खत्री करून घेण्यासाठीं मी रमावाईना म्हणालों, “ ही तसवीर आपण कोचावर कशाला ठेविली ? ” यावर त्या म्हणाल्या, “ हा त्यांचाच कोच आहे. नेहमीं याच कोचावर बसणें होत असे. यासाठीं हा कोच खास त्यांच्या तसविरिसाठीं राखून ठेवला आहे. ” ते पवित्र शब्द ऐकून मी आनंदांत गर्क झालों व वैधव्याची शोभा मला अधिक अधिक समजू लागली. अशा प्रकारच्या पतिव्रता रमावाई हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणीं आहेत. ” रमावाई या तसविरिपुढें बसून भागवत, तुकारामाचे अभंग, ज्ञानेश्वरी वाचीत असत. न्यायमूर्तीची पुण्यतिथी त्या पाळीतच, पण न्यायमूर्ती कैलासवासी बुधवारी झाले तो दिवसहि त्या उपवास करून न्यायमूर्तीच्या चिंतनांत घालवीत.

ईश्र्वरावर निष्ठा असलेले माणूस सत्प्रवृत्त असतें असें डोळे मिटून सांगण्यास हरकत नाहीं. अशा माणसांत दोषच असेल तर तो भावडेपणाचा व भोळेपणाचा होय. हा भोळेपणा रमावाईच्या अंगीं होता, पण न्यायमूर्तीनीं तो काढून टाकला. चातुर्मासाचे नियम करतांना उलट पतिभक्तीमुळें त्यांना एका वर्षीं न्यायमूर्तीच्या पायांचें तीर्थ रोज ग्यावें असें वाटलें व दुसऱ्यांदा रोज न्यायमूर्तीच्या पानांत जेवावयास बसावेसें वाटलें. पण ह्या गोष्टींत रमावाईना मोडून काढून न्यायमूर्तीनीं त्यांना विद्याभ्यासाचा नियम धरण्यास सांगितलें. असें रमावाईनीं ‘चातुर्मासाचे नियम’ या अप्रकाशित प्रकरणांत लिहिलें आहे. त्यांचा स्वप्नावर विश्वास होता. ‘करमाळ्याच्या दुखण्यां’ तील स्वप्न त्यांनीं ‘आठवणीं’ त दिलेंच आहे. त्यांच्या आजारीपणाच्या शेवटच्या दिवसांत न्यायमूर्ती येऊन आपणाला चळ, तुझे काम संपलें असें सांगत आहे असें त्यांना भासल्याचें

देवदत्त यांनी 'रमाबाईच्या आठवणीत' लिहिले आहे. १८८६ मध्ये त्यांचे वडील वारले. त्या वेळी त्या हरिद्वाराहून परत येत होत्या. येतांना त्यांनी वडिलांच्यासाठी एक कलश भरून आणला होता तो वाटेत फुटला. यामुळे वडिलांचे काही वाईट झाले नसेल ना असे मनांत येऊन त्यांना चर्रर झाले व पुढे खरोखरीच त्यांची भीति खरी ठरली.

हा भोळेपणा सोडला तर ईशभक्तीमुळे येणारा प्रेमळपणा त्यांच्यांत पुरेपुर भरला होता. या प्रेमळपणाचे व्यक्त स्वरूप त्यांची पतिपरायणता, मुलांची आवड आणि अनाथांना उपयोगी पडण्याची उत्कट इच्छा या रूपांनी व्यक्त झाल्याचे त्यांच्या चरित्रांत आढळून येते. पतिभक्तीबद्दलचे वर्णन पुष्कळ झाले आहे. मुलांच्या आवडीचाहि मागे उल्लेख आला आहे; पण मुलांसाठी त्या किती खस्ता खात याचे एक उदाहरण म्हणजे रा. नारायणराव रानडे उर्फ नानू आजारी असतांना त्याने खा खा करून नये म्हणून यांनी स्वतः खाणे सोडले होते होय. सौ. सख्ताईवर तर त्यांचा जीव होता. त्या १९०७ साली वारल्यावर त्यांचा मुलगा देवदत्त याचे संगोपन त्यांनी पोटच्या पोरानहून अधिक केले. देवदत्त हा त्यांना आई म्हणत असे व नेहमी त्यांच्याभोवती असे इतका रमाबाईचा त्याला लळा लागला होता. दुसरा राजाराम, यांचेहि त्यांनी पुत्रवत् संगोपन केले. हा चमत्कारीक रीतीने त्यांच्या ओटीत पडला. १९०७ च्या सुमारास रमाबाई मुंबईस असतांना राजारामास त्याची आई आफ्रिकेहून घेऊन आली. आफ्रिकेत राजारामाचे वडिल नोकरीवर होते. राजारामाची आई अतिशय क्षीण झाली होती. तिने गाडीतूनच रमाबाईंना खाली येण्याबद्दल निरोप पाठविला. रमाबाई खाली आल्या; राजारामाच्या आईने राजारामास रमाबाईंच्या स्वाधीन केले व त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले ! त्यांची मुलांची आवड, त्यांनी सरकाराकडे पत्रव्यवहार करून थेरवड्याच्या तुरुंगातील मुलांना खाऊ वाटण्याची परवानगी घेतली यावरूनहि दृष्टीस पडते.

जशा प्रेमळ तज्ञाच त्या निगर्ची व अभिमानी होत्या. १९१७ पर्यंत त्या दत्तक मुलाबरोबर एकत्र राहात होत्या; पण पुढे वाद उपस्थित झाल्यावर त्यांनीं सेवासदनाच्या जागेत स्वतःकरतां घर बांधून त्या वेगळ्या राहू लागल्या. या फारकतीच्या बाबतीत त्यांना झालेला त्रास त्या कधीहि बोलून दाखवीत नसत. सेवासदन संस्थेला त्यांच्यामुळे इतकें रूप आलें आहे; पण मिरविण्याची हौस त्यांच्यांत नव्हती. पुढें पुढें करणें हें त्यांच्या स्वभावाला मनापासून नको होतें. १९१७ सालीं मुर्लीच्या सक्तीच्या शिक्षणासंबंधानें पुण्यास निघालेल्या मिरवणुकींत त्या मोठ्या आग्रहानें चार पावलें गेल्या व परत घरीं जाऊन बसल्या.

त्यांनीं आपल्या स्त्रीधनाची व्यवस्था आपल्या मागे न्यायमूर्तीच्या पत्नीला साजेल अशीच केली. त्यांना वापरावयाला दिलेलें लोणावळ्याचें घर व त्यांच्या खर्चाकरितां ठेवलेले वीस हजार रुपये त्यांच्या मागे न्यायमूर्तीच्या मृत्युप्रमाणें त्यांच्या दत्तक मुलाकडे गेले. त्यांचे स्त्रीधनाचे पंधरा हजार रुपये होते. त्यांतून दहा हजारांचें घर बांधून तें त्यांनीं सेवासदनाला देऊन टाकले आहे. एक हजार रुपये राजारामाला दिले असून बाकीचे दागिने देवदत्ताला दिले आहेत असें समजतें.

चांगले गुण असले तरी ते विकास पावण्यास अनुकूल वातावरण व स्वयंभू शक्ति असावी लागते. ह्या दोन्हीची जोड रमाबाईंना मिळाल्यामुळे त्यांच्या चरित्राचा सुगंध आज भरतखंडभर पसरला आहे.

घरावें परि किर्तिखेपें उरावें

कोणाहि विभूतीचें चरित्र लिहीत असतांना शेवटचा प्रसंग लिहिण्यास जितके लांबणीवर टाकावे तितकें टाकून त्याच्या आयुष्यांतोळ अनेक प्रसंगांचेच वर्णन करीत बसवेंसें वाटत असते. पण कोणत्याहि गोष्टीला शेवट असतो. त्याप्रमाणें या वाटण्यालाहि मर्यादा असतेच असते. त्याप्रमाणें आतां रमाबाईच्या शेवटच्या दिवसाची हकिकत लिहिण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला आहे. पण तें काम सेवासदनच्या लेडी सुपरिटेंडेंट श्री. जानकीबाई भट यांनीं ता. ४ मे १९२४ च्या सुबोधपत्रिकेच्या अंकात केलें असल्यामुळें माझ्या वरील ओझें कमी झालें आहे. श्री. जानकीबाई भट 'सुबोध पत्रिका' कारांना लिहितात, " आपलें ता. २८।४।२४ चें पत्र पोचलें. त्यांच्या संबंधीं शेवटच्या पंधरा दिवसांतील कांहीं आठवणीच्या गोष्टीविषयीं लिहावें म्हणून आपण लिहिलें; त्यांच्या सेवेंत कांहीं शेवटलें दिवस जावेंत म्हणून मी मुद्दाम मुंबईहून आज १५।२० दिवस आलेली हेंतें. माझ्या राहण्यानें त्यांना फार समाधान वाटलें व त्या आमच्या आग्रहामुळें औषधपाणी व थोडेसें दूध, फळांचा रस वगैरे नियमितपणें घेऊं लागल्या होत्या. पोटांतून इच्छा नसतांनाहि आमच्या इच्छेला मान देऊन या सर्व गोष्टी त्या करीत असत. किडनीज व आतडी विघडली असल्यामुळें त्यांना पोटांत व पाठींत अतिशय दुःख होत असे. पण तें दुःख त्या अतिशय शांतरीतीनें सहन करीत असत. व जेणेकरून सान्निध्यांत असलेल्या मंडळींना समाधान वाटेल अशाच तऱ्हेची वृत्ति त्यांनीं अखेरपर्यंत कायम ठेविली होती. दुखण्यामुळें माणूस अत्यंत त्रासिक व चिडखोर बनतें व त्या सारखी त्यांची दुखण्याची स्थिती होतीहि. तरी शांततेनें दुःख सहन करण्याची त्यांची कमाल होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. आमची संस्था मोठी असल्यामुळें त्यांच्या भेटीस येणाऱ्या

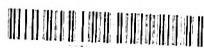
मंडळींचा—शिक्षक, शिक्षकिणी व विद्यार्थिनी यांच्या येण्याचा फारच त्रास होत होता; पण त्याबद्दल कर्धीही कुरकुर किंवा असमाधान त्यांनीं व्यक्त केलें नाहीं. उलट जें मनुष्य येईल त्याला पांच मिनिटें तरी पाहून जाऊं द्या असें त्या आम्हांस व घरांतील मंडळीस सांगत. “मंडळी भक्तीनें येतात त्यांस मनाई करूं नका” असें त्या वरचेवर आम्हांस सांगत; पण आम्हीच त्यांना त्रास नको म्हणून कांहीं मंडळीस मनाई करीत असूं; पण त्यांना तें कर्धीही आवडलें नाहीं. संस्थेच्या हितचिंतक डॉक्टरांनीं दुखणें असाध्य आहे अशीच परीक्षा केली होती, परंतु त्यांच्या एका मैत्रिणीनें वैद्याचें औषध घेण्याची त्यांना सल्ला दिली व त्याप्रमाणें त्यांचें मनहि तयार झालें; परंतु हे चांगले चांगले डॉक्टर सोडून मी वैद्याचें औषध घेतें यामुळे डॉक्टर लोकांचीं मनें दुखावतील व ते माझी मूर्खांत गणना करतील म्हणून त्यांनीं अशा स्थितींतही डॉक्टरांची सल्ला घेऊन वैद्याचें औषध सुरू केलें. वैद्यास औषध बदलतांना बजावून सांगितलें कीं, ‘ही डॉक्टर मंडळी माझी अत्यंत काळजी घेणारी व प्रेमाची आहेत. तेव्हां तुम्हांस रोग बरा करण्याची खात्री असेल तरच या मंडळींचें मन मोडून मी तुमचें औषध येईन.’ मनाचा किती थोरपणा हा ! कीं दुसऱ्याचें मन होतां होईल तें दुखवावयाचें नाहीं. त्यांच्या इच्छेनुसार डॉक्टरांनीं वैद्याचें औषध घेण्याची परवानगी दिली; पण अखेरीस वैद्य बुवांच्याहि प्रयत्नास यश आलें नाहीं !! परंतु शांतपणानें कष्ट सोसण्याची त्यांची कमालच दिसून आली. व त्यांनीं वैद्यांनीं दिलेलीं कडु औषधें सुद्धा तशा स्थितींत निमूटपणें घेतलीं. आर्धां पांच दिवस त्यांनीं आपल्या इस्टेटीचें बुईल करून ठेविलें होतें. बुईल केल्यानंतर मात्र त्यांची वृत्ति फार उदास दिसू लागली होती. तरीपण ती सतत झांकण्याचा त्या प्रयत्न करीत असत. शेवटपर्यंत कोणाहि नातलग्या-जवळ त्यांनीं निराशेचे उद्गार काढले नाहींत. मरणाचे आदले दिवशीं मात्र त्या कोणाशींही कांहीं एक बोलल्या नाहींत. अखेरपर्यंत वृत्ति अत्यंत समा-

धानी अशाच होती. प्रार्थना समाजांत स्त्रियांचे मेळ्याचे दिवशीं बोर्डिंगा मुलींना घेऊन जा हें सांगण्यास त्या विसरल्या नाहींत.”

ता. २६ एप्रिल १९२४ पासून 'मराठें परि किर्ती रूपें उरावें' २ समर्थ्यांच्या उक्ती प्रमाणें रमाबाई आतां कीर्ती देहानें महाराष्ट्रांत वावरत आहेत. त्यांच्या कीर्तीदेहाला कोणतें स्वरूप द्यावयाचे ह्या बाबत अनेकांच खटपटी चालू आहे. व त्यांच्या नांवाचा सेविकाश्रम काढण्याची 'सेवासद. सोसायटीची खटपट चालू आहे. त्यांच्या नांवानें गांवागांव स्त्री शिक्षणाच्या शाळा काढाव्या अशाहि कांहींनीं सूचना केल्या आहेत. प्रत्येक स्त्री जेव्हां स्त्रियांना सुशिक्षित करण्याचें काम हातीं घेईल तेव्हा स्त्री शिक्षणाचा प्रश्न समाधानकारक रीतीनें सुटेल असें प्रो. कर्वे यांनीं आपल्या आत्मवृत्तां'त उद्गार काढले आहेत. हें कार्य महाराष्ट्रांच्या हातून व्हावयाचें असेल तर महाराष्ट्रांतील प्रत्येक स्त्रीनें रमाबाई होणें हाच उपाय आहे आणि हेंच रमाबाईचें खरें स्मारक होणार आहे. रमाबाईंच्या चरित्राचें समालोचन करित असतांना ती गौर, बुटकी व तेजस्वी चेहेऱ्याची मूर्ती डोळ्यापुढें उभी राहून.

‘धन्य धन्य म्हणे लोक, सत्क्रिया करतां बरी’

हें सामर्थ्यांचे उद्गार प्रत्येकांच्या तोडून आपोआप बाहेर पडल्या शिवाय राहणार नाहींत.

REFBK-0002727

